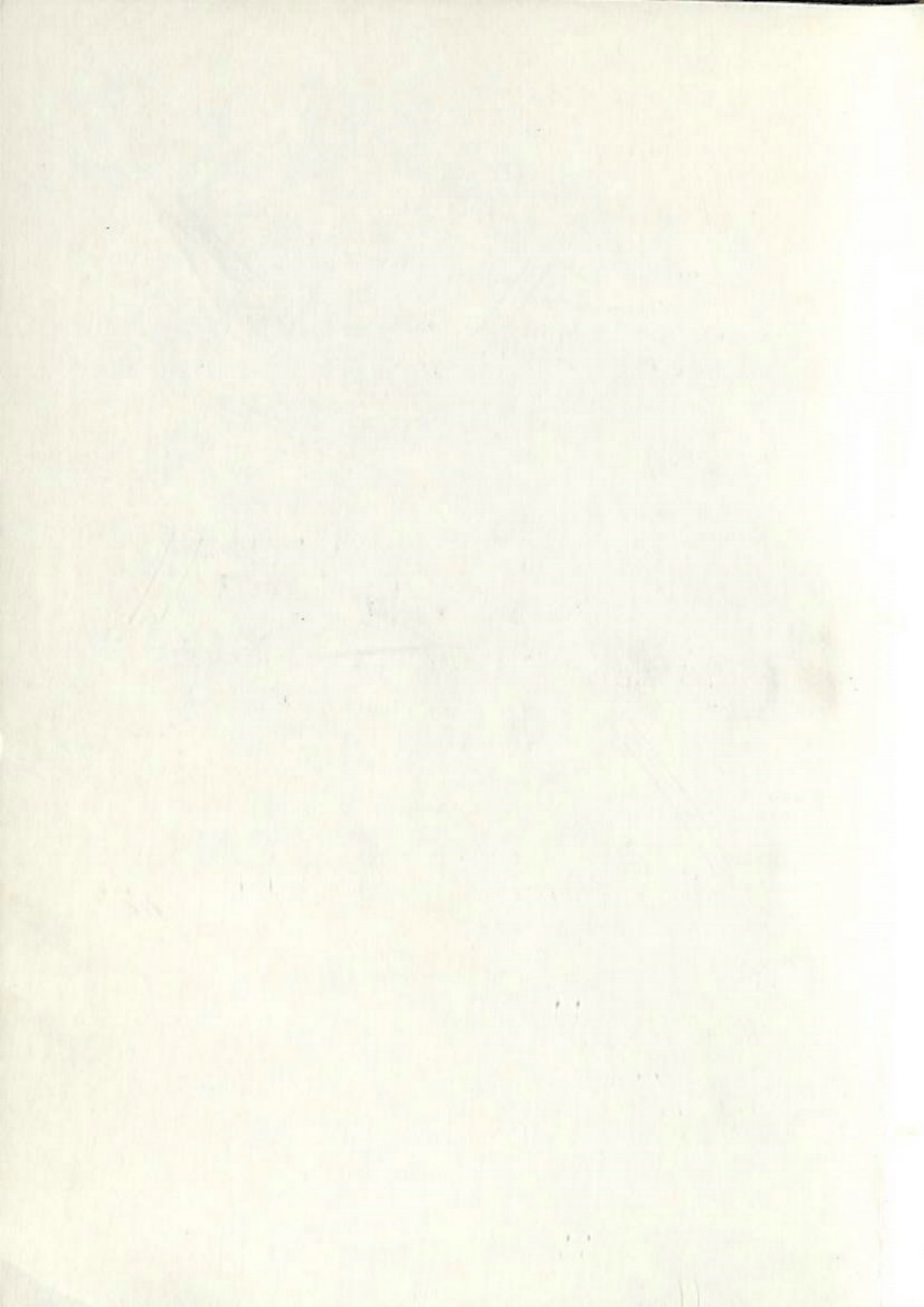

ՀՀ ԳԱՄ Հ. ԱԶԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶԱԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՋԱՏՈՒԿՅԱՆԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆԵՐ

Ակադեմիկոս Գևորգ Ջախուկյանի հիշատակին
սվիրված գիտական նստաբաժանի զեկուցումներ
(Երևան, 2006 թ., հուլիսի 3-4)

ИНСТИТУТ ЯЗЫКА ИМ. Р. АЧАРЯНА НАН РА

ДЖАУКЯНОВСКИЕ ЧТЕНИЯ

Доклады научной сессии, посвященное памяти
академика Г. Б. Джаукяна
(Ереван, 2006г., 3-4 июля)

INSTITUTE OF LINGUISTICS OF NAS OF RA

DZAHUKIAN READINGS

Scientific session reports dedicated to the memory
of Academician Gevork Dzhahukian
(Yerevan, 2006, July 3-4)

YEREVAN
«VAN ARYAN»
2006

ЕРЕВАН
“ВАН АРЬЯН”
2006

809.198.1

ՀՀ զԱՍ Հ. ԱՃԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՋԱՏՈՒԿՅԱՆԱԿԱՆ
ԸՆԹԵՐՅՈՒՄՆԵՐ

Ակադեմիկոս Պևոդ Ջահուկյանի հիշատակին նվիրված
գիտական նստաքննարկի զեկուցումներ
(Երևան, 2006 թ., հուլիսի 3-4)

ԵՐԵՎԱՆ

ՎԱՆ ԱՐՅԱՆ
2006

A 95777

Տպագրվում է
ՀՀ ԳԱՍ Դ. Աճառյանի անվան լեզվի
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

ՀՏԴ 809.198.1
ԳՍԴ 81.23
Հ 229

Հ 229 ԶԱՅՈՒԿՅԱՆԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆԵՐ
Ակադեմիկոս Գևորգ Զահուկյանի հիշատակին նվիրված
գիտական նստաշրջանի զեկուցումներ
(Երևան, 2006 թ., հունիսի 3-4).-Եր.:
«Վան Արյան», 2006, 196 էջ:

Խմբագրական խորհուրդ՝

Լ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ (նախագահ),
Ա. ԳԱԼՍՏՅԱՆ, Ս. ՊԱՊԻԿՅԱՆ, Ն. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ,
Ն. ՍԱՐԳՍՅԱՆ (պատասխանատու քարտուղարներ)

Հ 4602020100
854(01)2006 2006

ԳՍԴ 81.23

ISBN 99941-67-31.6

© ՀՀ ԳԱՍ Դ. Աճառյանի անվան
լեզվի ինստիտուտ, 2006թ.

ԲՈՎԱՆ-ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

1. Արրահամյան Անահիտ, Մանգաղ գործիքանիշ հասկացության բառագուգարանությունները հայերենի բարբառներում.....	9
2. Աղսբեկյան Մելադա, Հայ-ուրարտական հնչյունական համակատասխանություններ.....	15
3. Առաքելյան Կարինե, Մեծարենցի պատկերավորման զինանոցից.....	23
4. Բառնայան Ջենմա, Հայոց ժամանումները.....	33
5. Գալստյան Անահիտ, Մանկական խոսքի բառապաշարը և նրա զարգացումը.....	38
6. Գալստյան Անահիտ, Թեյլան Լեոնիդ, Մականումների գործածությունը ժամանակակից հայերենում.....	44
7. Գալստյան Հասմիկ, Կոնվերսիայի եղանակով ամականացված գոյականների իմաստաբանական բնությունը.....	48
8. Գևորգյան Գայանե, Ապառնիի իմաստային դրսևորումները հայերենի տարածական տարբերակներում.....	54
9. Ջաբարյան Հովհաննես, Փոփոխակումը որպես լեզվի զարգացման նախադրյալ.....	61
10. Թովմախյան Ռոբերտ, Հայերենի դերբայները և երկրորդական բաղադրյալ ժամանակները.....	72
11. Խալարյան Անահիտ, Դարձվածների ոճական կիրառությունները Վիգեն Խեչումյանի գեղարվեստական արձակում.....	76
12. Խաչատրյան Հասմիկ, Շեմ հասկացության բառանվանումների գործառական-ժագումնաբանական բնությունը հայերենի բարբառներում.....	84
13. Խաչատրյան Օֆելյա, Վերլուծական կառուցվածքի բայերի կիրառությունը Մ.Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ.....	91
14. Հայրապետյան Ֆելիքս, Գոյապահպանական բառարանի մի բանի տերմինների բարգձմանության մասին.....	100
15. Հանեյան Անահիտ, Գալստ բառանվան ստուգաբանության շուրջ.....	103
16. Հովհաննիսյան Լավրենտի, Մարդ հասկացության լեզվական արտահայտությունները գրաբարում.....	110
17. Հովհաննիսյան Նազիկ, Հոմանշային շարքի ձևաբանական և բառակազմական առանձնահատկությունները հոմանիշների ձևապիր բառարաններում.....	118
18. Հովսեփյան Լիանա, Բառերի ստուգաբանական և բառակազմական վերլուծությունը հայոց լեզվի զարգացման տարբեր փուլերում.....	123
19. Դուկասյան Սևակ, Եղանականիշ հարցումները Մատթեոսի ավետարանում.....	128
20. Մանուկյան Անժելա, Ժամանակակից հայերենի գոյականի բառակազմական կաղապարները.....	133
21. Մերոնյան Հայկանուշ, Կրոնաեկեղեցական բառերը «Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրում».....	141
22. Միրաբյան Ժաննա, Գոյականի սեռական-տրականի դրսևորումները Վասպուրականի տարածքի խոսվածքներում.....	148
23. Մխիթարյան Գայանե, Շարական. շարաբան եղանակ երգոց.....	154
24. Պապիկյան Միլվա, Ազապի տերմինի մասին.....	159
25. Սարգսյան Նվեր, Խոսքային անպատրաստության հիմնական բնութագրիչները.....	165
26. Սաֆարյան Տաթևիկ, Կրկնասեռության առանձնահատկությունները ժամանակակից հայերենում.....	174
27. Սիմոնյան Նելստար, Հայերենի հնդեվրոպական ժագման հոմանիշ բայերի իմաստային-գործառական առանձնահատկությունները.....	187
28. Ուռուտյան Ռոբերտ, Գիտական տառադարձության հայերեն տառաձևեր.....	191

**ԳԵՎՈՐԳ
ԶԱՅՆԻԿՅԱՆ**

XX

դ. 20 թ. Տաշիրի Շահնազար գյուղում ծնված Գևորգ Ջահուկյանը նույն դարի 50-60-ական թվականներին արդեն հայ լեզվաբանության ամենակարկառուն դեմքն էր, որն իր տաղանդի և անկշռելի գիտելիքների շնորհիվ ծեռք բերեց միջազգային ճանաչում՝ ժառանգություն թողնելով 30 մենագրություն և 150-ից ավելի գիտական հոդվածներ: Կարևորը, սակայն, քանակը չէ, այլ լեզվաբանության բոլոր բնագավառների համապարփակ ընդգրկումը, դասական ավանդույթների վրա խարսխված նորի ու նորագույնի առաջադրումն ու հիմնավորումը՝ ժամանակի գիտությանը համաքայլ ջահուկյանական լեզվաբանության արարումը, որը դեռ երկար ժամանակ ուղենշային և անմրցակից է լինելու:

Նրա նույնիսկ ամենավաղ գործերում բառերի պերճություն ու շռայլություն չկա, իշխողը գիտականությունն է, մտքի, տրամաբանության հստակությունը, կարդացողի ուշադրությունը լարված պահելու ձգողական ուժը:

Ամեն բառ իր տեղում է, մտքի՝ իրեն հատկացված դերում: Երբեմն որոշ ձևակերպումներ թվում են բարդ, դժվար յուրացվող: Կարդում ես երկրորդ, երրորդ անգամ և զգում գիտնականի մտածելակերպի հմայքը:

Մեծերը անմեկնելի են. անմեկնելի է մեծ լինելու գաղտնիքը: Ջահուկյանի դեպքում առկա են մի շարք գործոններ. համեստ կենցաղ, աշխատելու երբեք չխախտվող կարգ, բնավորության մեջ չարի ու հիշաչարի իսպառ բացակայություն, օտար լեզուների ու լեզվաբանության հարակից գիտությունների խոր իմացություն, նորի գնահա-

տում ու քննադատական մոտեցում, առաջադիր խնդիրների համակարգային քննություն...

Սակայն անկախ այս և այլ կարգի բնութագրումներից Ջահուկյանը Մարդ-գիտնական երևույթի այն հազվադեպ ներկայացուցիչն է, որը ինչ բնագավառ էլ ընտրած լիներ, լինելու էր առաջատարը, ուսուցիչը, մեծը:

Մարդու այդ տեսակի գոյությունը Արարչի և ժամանակի պահանջն է:

Երկրային կյանքի ավարտը երբեք ի գործու չէ մոռացության շղարշով ստվերելու նրան և նրա գործը:

Իսկ մենք՝ լեզվաբանությամբ զբաղվողներս, մի միտք թղթին հանձնելիս առաջվա նման ինքներս մեզ հարցնելու ենք. «Տեսնես Ջահուկյանը ի՞նչ կասի...»:

ԼԱՎՐԵՆՏԻ ԶՈՎԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՄԱՆԳԱՂ ԳՈՐԾԻՔԱՆԻՇ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅԱՆ ԲԱՌԱՁՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐՈՒՄ

«Մանգաղ» հասկացությունը՝ որպես բառահոդված, ընդգրկված է Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրի «Հնչյունական զուգարանություններ» բաժնում (թիվ 686):

Գ.Ջահուկյանը հայոց լեզվի պատմության նախագրային ժամանակաշրջանին նվիրված աշխատության մեջ նշում է, որ բեկ հին հայերենը առատ է եղել երկրագործության հետ կապված բնիկ հնդեվրոպական անվանումներով, որն ի դեպ խոսում է վաղմջահայերի մոտ երկրագործության բավականաչափ մեծ զարգացման հասած լինելու մասին, սակայն հին հայերենը չի պահպանել երկրագործական կարևոր հասկացությունների (այդ թվում և մանգաղի) համար բնիկ հնդեվրոպական անվանումներ¹: Գ.Ջահուկյանը *մանգաղ* բառը դիտում է որպես վաղարամեական փոխառություն²:

Ըստ Հ.Աճառյանի՝ *մանգաղ* (որոշ աղբյուրներում՝ նաև *մանկաղ*) բառը, որ նշանակում է «ցորեն կամ խոտ քաղելու գործիք», ծագում է «ասոր. *mag-gəḷā* (հնագոյն ձևը **mangəḷā*), մ. ասոր. *māgyā* ձևից...», «մանգաղ» նշանակությամբ³:

Բառը վկայված է դեռևս V դ. հայ մատենագրության մեջ: ՆՀԲ-ն⁴ և Հ.Աճառյանը հղում են Ս.Գիրքը⁵, Սեբերիանոսին⁶: Բացի հղվածից՝ V դ. հայ մատենագրության մեջ գտել ենք բառաձևի այլ վկայություններ ևս Եզնիկ Կողբացու⁷, Ղազար Փարպեցու⁸ և Ագաթանգեղոսի⁹ երկերում: Բառաձևը վկայված է նաև հետագա դարերի հայ մատենագրության մեջ¹⁰:

Վկայված են նաև *մանգաղ* բառով ինչպես ածանցված, այնպես էլ բարդված այլ բառեր ևս: Օրինակ՝ V դ. մատենագրության մեջ հանդիպում է *ակով* ածանցված *մանգաղակ* բառը. «Ձի եթէ զայնչափ բանջարովք, զորովք պարտիզարարն արկանէր *զմանգաղակն*. որչափ և տեսանեմք՝ յո՞ ի նոցանէ արդեօք փոփոխի»¹¹, ավելի ուշ շրջանում՝ ա հոդակապով *մանգաղաձե* բարդությունը. «Եւ եթէ զլուսին ածից քեզ յօրինակ, յոյժ ծիծաղելի է իմաստնոց. երկուտասան անգամ ի տարւոջն վիժած, ժանգաւոծ, *մանգաղաձե*, կիսագունդ...»¹²: Ի դեպ, Մատենադարանի թիվ 1531 ձեռագրում (1288 թ.) օգտագործված է *մանկաղաձե* բառը, իսկ թիվ 3043 ձեռագրում (ընդօրինակված է Թավրիզում 1839 թ.)՝ *մանկաղաց* բառը¹³: Միջին հայերենում առկա է *մանկաղ* և *թե* արմատներով բարդված *մանկղաթե* բառը, որով անվանել են քաղաքային ծիծեռնակին¹⁴:

Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի շուրջ 500 խոսվածք-

ների ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ *մանգաղ* բառանունն իր հնչյունական տարբերակներով առկա է հայերենի բարբառների ավելի քան 330 խոսվածքներում և ընդգրկում է արևմտյան խմբակցության Անտիոքի, Կիլիկիայի, Փոքր Ասիայի, Համշենի, Մուշ-Տիգրանակերտի, Վանի, ինչպես նաև արևելյան խմբակցության Արարատյան, Խոյ-Մարաղայի, Ագուլիս-Մեղրիի և որոշ չափով նաև Ղարաբաղ-Շամախիի բարբառախմբերն ու միջբարբառախմբերը:

Գլխավորապես ձևով բառանունը գրանցվել է 177 խոսվածքներում և ընդգրկում է արևմտյան խմբակցության Փոքր Ասիայի բարբառախմբի Կարինի (25 խոսվածք), Խարբերդ-Երզնկայի (5), Սեբաստիայի (3), Նիկոմեդիայի (3), Արաբկիրի (1), Ասլանբեկի (1) բարբառները, Մուշ-Տիգրանակերտի բարբառախմբի Մուշի (37), Տալվորիկ-Մոտկանի (11), Սասունի (14), Տիգրանակերտի (2) բարբառները, Համշենի միջբարբառախմբի Եղեսիայի (2) բարբառը, Վանի միջբարբառախմբի Վանի (3) և Դիաղիմի (2) բարբառները, արևելյան խմբակցության Խոյ-Մարաղայի (7) բարբառը, Արարատյան բարբառախմբի Երևանի կամ Արարատյան (21), Բայազետի (4), Ջուղայի (3), պարսկահայոց (Փերիա, Բուրվարի և այլն՝ 22) բարբառները և այլն:

Հնչյունական տարբերակներով (նշվել է շուրջ 40 տարբերակ՝ *մանգախ*, *մանգաղ*, *մանգեղ*, *մանգեղ*, *մանգլանդ*, *մանգեղոն*, *մանգուղ*, *մանգյու>ղ*, *մենգյու>ղ*, *մոնգաղ* և այլն) բառանունը գրանցվել է 156 խոսվածքներում և ընդգրկում է արևմտյան խմբակցության Փոքր Ասիայի բարբառախմբի Կարինի (14 խոսվածք), Օրդուի (2), Շապին Կարահիսարի (1), Եվդոկիայի (1) բարբառները, Մուշ-Տիգրանակերտի բարբառախմբի Մուշի (14), Սասունի (1) բարբառները, Անտիոքի բարբառախմբի Ջեսար-Սվեդիայի (2) բարբառը, Կիլիկիայի միջբարբառախմբի Հաջընի (1) և Մարաշ-Ջեյրունի (3) բարբառները, Համշենի միջբարբառախմբի Համշենի (7) բարբառը, Վանի միջբարբառախմբի Վանի (52) և Դիաղիմի (2) բարբառները, արևելյան խմբակցության Խոյ-Մարաղայի (17) բարբառը, Արարատյան բարբառախմբի Երևանի կամ Արարատյան (13), Բայազետի (2), Ջուղայի (3), պարսկահայոց (Մուծումբար, Դաջան) բարբառները, Ագուլիս-Մեղրիի բարբառախմբի Ագուլիսի (4) և Մեղրիի (1) բարբառները, Ղարաբաղ-Շամախիի միջբարբառախմբի Ղարաբաղի (Գորիս, Կապան և այլն՝ 9) և Հավարիկի (1) բարբառները և այլն:

Ոչ մի խոսվածքում բառակազմական տարբերակ չի գրանցվել: Նշված չեն նաև իմաստային գույզաբանությունները, մինչդեռ, ինչպես ցույց է տալիս մեր ուսումնասիրած բարբառագիտական և ազգագրական գրականությունը, հայերենի բարբառների ոչ բոլոր խոսվածքներում է *մանգաղ* բառանունը գործածվել «հնձի գործիք» նշանակությամբ: Ի դեպ, սա նկատելի է դեռևս V դ. մատենագրության մեջ: Օրինակ՝ Աստվածաշնչի որոշ գրքերում բառը գործածված է ոչ թե «ցորեն կամ խոտ քաղելու գործիք», այլ «խաղողի ողկույզ կամ ճյուղ կտրելու գործիք» նշանակությամբ: «Եսայեայ Մարգարեի

գրոց» ԺԸ գլխում կարդում ենք. «Յառաջ քան զհունձս յորժամ բովանդակեսցի ծաղիկն. և ազոխն ծաղկեսցէ ծաղիկն ազոխացեալ. և հատանիցէ զմանր մանր ողկուզացն *մանգաղաւ*. և զուռն կտրիցէ. և ի բաց հանիցէ»¹⁷: Նշված իմաստը նկատի է առնվել Աստվածաշնչի 1896 թ. (Կոստանդնուպոլիս) հրատարակության մեջ, որտեղ ոսկեդարյան բարգմանության *մանգաղի* փոխարեն գործածված է *յօտոց* բառը:

Վ.Բդոյանը նշում է, որ Ղափանի գյուղերում *մովի մանգեղը* անունը կրող գործիքը որթի էտոց էր, *քովի մանգեղը* անունն էր կրում այն հոտոցը, որով արտերում, այգիներում և անտառներում ոչնչացնում էին ավելորդ թփերը, հատում ճյուղերը, իսկ Ջրվեժում կար նուրբ ու փոքր մանգաղ, որով խաղողի որբերն էին հոտում¹⁸:

Թեև «Սմանգաղ» հասկացությունը ընդգրկված է Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրի «Հնչյունական զուգարանություններ» բաժնում, սակայն ունի Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերում գրանցված մի քանի բառային զուգարանություններ՝ *մանգզոն*, *չին*, *օրաղ*, *ղասխալա*, *խոտսխաւ*: Բարբառագիտական և ազգագրական գրականության մեջ զտել ենք նաև այլ բառազուգարանություններ՝ *խոտահարի*, *խոտհարելի*, *ղարեազ* և այլն:

1. Մանգզոն

Ըստ Հ.Աճառյանի՝ *մանգզոնը* /մանգաղ/ փոխառյալ է ասոր. *magzōna* ձևից¹⁹: Հայերենի բարբառներում այն գործածվել է տարբեր իմաստներով: Օրինակ՝ Հ.Աճառյանի «Հայերեն գաղափարական բառարանում» (ՀԳԲ) նշվում է, որ Սշո բարբառում *մանգզոն* են կոչել փոքր մանգաղը, Բաբերտի խոսվածքում՝ ձաքառը, ճյուղերը կտրելու կեռ դանակը, իսկ Կարինի բարբառում՝ հաց կտրելու դանակը²⁰: Սասունում *մանգզոն* են կոչել կոթը կարճ, շեղքը երկար մանգաղը²¹, որը պարզապես անտառային գործիք էր՝ տերևավոր ճյուղերը կտրելու համար²², իսկ Արարատյան հովտում ապրող սալմաստեցիները *մարզոն* են կոչել երկարաբազուկ մեծ մանգաղը²³: Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերում բառազուգարանությունը հնչյունական շուրջ տասը տարբերակով (*մայզոն*, *մարզոն*, *մանգիզոն* և այլն) գրանցված է արևմտյան խմբակցության Մուշ-Տիգրանակերտի բարբառախմբի (Բուլանըխի Սիրբար, Լիզ, Հացիկ, Շիրվանշեխ գյուղեր), արևելյան խմբակցության Երևանի կամ Արարատյան բարբառախմբի (Մուրմալուի Կողբ, Արմավիրի Նալբանդյան և Առատաշեն գյուղեր), Խոյ-Մարաղայի բարբառախմբի (Էջմիածնի Աղավնատուն, Հայթաղ և Ն. Խաթունարխ գյուղեր, Եղեգնաձորի Եղեգիս և Վերնաշեն գյուղեր, Արտաշատի Բուրաստան և Արեշատ գյուղեր) խոսվածքներում /խոսվածքների քանակը՝ 13/:

2. Չին

Չինը մանգաղի՝ սայրը սղոցած և ատամնավոր տեսակն է: Այն հիմնականում գործածվել է հասկը հիմնելու համար (դրանով խոտի ունձը զրեթե անհնար է)²⁴: Որոշ վայրերում (Մեղրու Տաշտուն և Աղարա գյուղեր) *չին* կոչվող

գործիքը հոտոցի նշանակություն ուներ և նախատեսված էր ծառի ճյուղեր կտրելու համար (միայն խիստ անհրաժեշտության դեպքում էին նրանով հասկ հնձում)²³: Բառի ստուգաբանությունը չենք գտել:

Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերում բառագուգաբանությունը գրանցված է հայ բարբառների արևելյան խմբակցության Ղարաբաղ-Շամախիի բարբառախմբի Մեհտիշենի բարբառում, Ղարաբաղի (Ղարաղաղի Վիման, ԼԴՀ Մարտունու շրջանի Եմիշճան, Հաղորտի շրջանի Տումի և Հին Թաղլար, Մարտակերտի շրջանի Զազլիկ, Հաթերք, Սեյսուլան, Մատաղիս և բազմաթիվ այլ գյուղեր), Շամախիի (Սաղյան և Մադրասա գյուղեր) բարբառների, Ղազախ-Կիրովաբադի միջբարբառախմբի (Շաքիի Սաբաթու և Դաշքուլաղ գյուղեր) խոսվածքներում /խոսվածքների քանակը՝ 31/:

Պետք է ասել, որ *չիմ* բառանունը գործածվել է նաև որոշ այլ խոսվածքներում, որ գրանցված չէ Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերում: Օրինակ՝ Վ.Բոդյանը *չիմ* կոչվող մանգաղի գործածությունը փաստում է ինչպես Արցախում, այնպես էլ Սիսիանի, Դիլիջանի, Իջևանի, Շամշադինի, Կարմիրի շրջանների գյուղերում, Ղափանի շրջանի Արծվանիկ գյուղում²⁴: Հայերենի բարբառագիտական ատլասի որոշ նյութերում, որ արտացոլում են Գորիսի շրջանի գյուղերի խոսվածքները, գրանցված է միայն *մանգաղ* բառանունը՝ իր հնչյունական տարբերակներով, մինչդեռ այս խոսվածքներում նույն նշանակությամբ գործածվել է նաև *չիմ* բառանունը, որը վկայել են տեղի բնակիչները մեր հարցումների ժամանակ:

3. *Օրաղ / օրախ, դասխալա, խտտախան*

Հայերենի որոշ բարբառներում մանգաղ նշանակությամբ գործածվել է *օրաղ / օրախ* բառագուգաբանությունը: Բառի ուղիղ ստուգաբանությունը չենք գտել: Հ.Աճառյանը «Հայերենի արմատական բառարանի» «Որայ» բառահոդվածում նշում է, որ *որայ* արմատը պատահական նմանություն ունի օսմաներեն *օրազ* «մանգաղ» ձևին²⁵: Ենթադրում ենք, որ այն փոխառյալ է հենց այս ձևից: Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերում *օրաղ / օրախ* բառագուգաբանությունը գրանցված է հայ բարբառների արևմտյան խմբակցության Փոքր Ասիայի բարբառախմբի Պոլսի միջբարբառի Ռոդոսքոյի բարբառում, արևելյան խմբակցության Ղարաբաղ-Շամախիի բարբառախմբի Ղազախ-Կիրովաբադի միջբարբառի (Դաշքեսանի Բանանց, Շամխորի Լդարակ և Օրջոնիկիձե գյուղեր), Ղարաբաղի բարբառի (Հաղորտի, Մարտունու շրջանի Եմիշճան, Ղարաղաղի Վիման, Շամշադինի Վերին Կարմիրաղբյուր գյուղեր) խոսվածքներում /խոսվածքների քանակը՝ 9/: Ավելացնենք, որ *օրաղ* բառանունը գործածվել է նաև Սավուլուղի խոսվածքում, ինչը վկայում է Վ.Բոդյանը: Ի դեպ, նույն աղբյուրում նշվում է, որ Սիսիանում կիրառություն ուներ էր նաև *օրոխչուն* կոչվող մանգաղը²⁶:

Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերում գրանցվել են «մանգաղ» հասկացության նաև *դասխալա* (Գավլալի շրջանի Գյուրջի գյուղի

խոսվածքում) և *խոտախան* (Հին Ջուղայի խոսվածքում) բառագուգաբանությունները:

4. Անհրաժեշտ է նշել, որ Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերում «մանգաղ» հասկացության ոչ բոլոր բառագուգաբանություններն են արտացոլված:

ՀԱՃառյանը փաստել է մանգաղ նշանակությունն ունեցող *դարեազ* (Ղրբ.), *խոտահարի*, *խոտհարելի* (Ղրբ. «խոտ կտրելու մանգաղ»), *մարանդի* (Երև., Վն. «խոշոր, կտր ու կեռ մանգաղ»)՝ և *անկիւղ*²⁷ բառագուգաբանությունները: Ըստ Գ.Կարախանյանի՝ *անկիւղ* կոչվող մանգաղը գործածվել է Արաբկիրում²⁸:

Ի դեպ, *մարանդի* կոչվող մանգաղը, ինչպես նշում է Վ.Բդոյանը, գործածվել է Պարսկահայքում և պարսկահայերի զաղթած տարածքներում: «Իջևան-Տավուշի շրջաններում այն կոչվում է *մարանդու*, բայց բնակչությունը տեղական չի համարում, հավաստում են, թե այստեղ էլ պարսկահայերն են տարածել...»: Այս մանգաղը լայն տարածում չի ունեցել, քանի որ դրանով կարող էին աշխատել արտակարգ ուժ ունեցող տղամարդիկ²⁹: Այս կապակցությամբ բերեմ Բամբակաշատի մի ավանդություն. «Սի անգամ Ջանգիբասարից մեկը ծախելու համար այստեղ խաղող է բերում: Բամբակաշատցի մի պատանի բռնում է նրա խաղողի մի մասը և փախչում է: Խաղողատերը հետապնդում է, բայց չի հասնում ու վազքի պահին նրան հարցնում է. – Ա՛յ տղա, ա՛յ տղա, դու ասա՛, երբեիցե *մարանդիով* հունձ արե՞լ ես: Տղան պատասխանում է. – Սի անգամ արտը հորս հաց տանելիս, երբ նա ճաշում էր, հինգ խուրձ քաղել եմ: – Դե՛ աշժ փախի՛ր, ասում է խաղողատերը, միևնույն է, ես քեզ բռնելու եմ»³⁰:

Ավելացնենք, որ հայերենի բարբառներում հանդիպում են *մանգաղ* գործիքանիշ բառով կազմված արտահայտություններ և դարձվածքներ, որոնցից մի քանիսը գրանցված է ՀԱՃառյանի «Հայերեն գաղափարական բառարանում».

Մանգաղը շուռ տուր, հոգին կուլ տուր /Կարս/. անգուր մարդ է:

Մանգաղը վեր դնել Երև. մեկը քանի մը համար նախապատրաստել:

Մանգաղ/ա/բերան Երև. մեկ բուռով բռնում և մեկ մանգաղի հարուածով հնձում խոտի՝ ցորենի ևն քանակութիւնը:

Մանգաղ/ա/քն Երև. չղջիկ:

Մանգաղ/ատր /Ղազախ/. *Մանգաղ/տր* Խրբ. մանգաղով հնձող մշակ³¹:

Մալխասյանցը հղել է *մարանդատր* բառը, որ նշանակում է «մարանդի ունեցող, մարանդիով քաղող»³²:

- 1 Տես Գ.Ջախոնյան, Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, Մրևան, 1987, էջ 264:
- 2 Տես անդ, էջ 483-484:
- 3 Տես Հ.Աճառյան, Հայերեն արժատական բառարան (այսուհետ՝ ՀԱԲ), հ.Գ., Մրևան, 1977, էջ 251 (Հ.Աճառյանը, իր հեքքին, հղում է Ի.Ի.Միսիսխան, Die Armenische Grammatik, Leipzig, 1895, էջ 311):
- 4 Տես ՆՀԲ, հ.2, էջ 203:
- 5 Աստուածաշունչ մատենան Հին և Նոր կտակարանաց, յաշխ. Հ. Յովհաննու Զօհրապետան վարդապետի, Վենետիկ-Մ.Ղազար, 1805. «Եւ երբ մտամիցես ի հունձս ընկերի քոյ, քաղեսցես ձեռք քոյր զհասկն. և մանգաղ մի՛ արկանիցես յո՞՞ն ընկերի քոյ» (Բ՝ Օր. ԻԳ. 24) /այս և հետագա ընդգծումներն իմն են – Ա.Ա./, «Եւրն երբեքորդս համարեսցիս քեզ ի սկսանելոյ մանկաղի քոյ յո՞՞ն, սկսանիցիս համարել եւրն երբեքորդս» (Բ՝ Օր. ԺՃ. 9) /որոշ ձեռագրերում «մանգաղի քոյ», տես անդ, էջ 121-ի ծանոթագրությունը/, «Եւ ձուկացն զսուրեքս իւրեանց ի խոխս. և զսուրեքս իւրեանց ի մանգաղ» (Նս. Բ՝ 4), «Արկելք մանգաղ՝ զի հասեալ են կտրք. մտէք, կոխեցէք զի լցեալ են հնձանք՝ և զեղուն գուրք. զի բազմացան յարիք նոցա» (Յովել. Գ. 13, մեջքերված է նաև Ագաթանգեղոսի մոտ. «Արկելք մանգաղս, զի հասեալ է ժամանակ կրոյց. մտէք. ևարէք ինձանս, զի լցեալ են հնձանք և զեղուն գուրք իւրեանց. զի բազմացան յարիք նոցա» /Ագաթանգեղայ Պատմություն Հայոց, աշխատութեամբ Գ.Տէր-Սկրտչեան և Ստ.Կանայեանց, Տիփլիս, 1909, էջ 537), «... յորժամ տայցէ զպտուղն, վազվաղակի առաքի մանգաղ. զի հասեալ են հունձք» (Մարկ. Գ. 29), ինչպես նաև Ա՝ Բճ. ԺԳ. 20-21, Միք. Գ. 3, և այլն:
- 6 «Եւ ո՞չ վարդապար ինչ ցուցանէ Զարարիաս գերանդոյն, զոր յոյնն մանգաղ ասէ... Ընդէ՞ր ո՞չ սուր և ոչ գեղարդն կամ՝ նետ, այլ մանգաղ: Քանզի մանգաղն պահք ի հունձս» (Մեքենիանոսի Մեմնացոյ Գաբաղացոյց եպիսկոպոսի Դառք, Վենետիկ, 1830, Դատ 2, էջ 113):
- 7 «... զի երբ խոխի և գերանդի և մանգաղ որ գործիցէ, ի բարոք իր պաշտեցաւ...» (Եզնկայ Կողբացոյ Բաղբանդայ եպիսկոպոսի Նոյն աղանդոց, Վենետիկ-Մ.Ղազար, 1875, էջ 39):
- 8 «Զի և ոչ ինչ այլ իմիք մնան չիլն այն նորոգ իրք, բայց երբ յորժամ միւր մշակք քաջ սուր մանգաղս և գերանդնաւ զխոտ հարկանիցեն» (Ղազարայ Փարսեցոյ Պատմություն Հայոց եւ Թուրք առ Վախան Մամիկոնեան, աշխ. Գ.Տէր-Սկրտչեանի և Ս.Մախատեանի, Թիփլիս, 1904, 2Լ):
- 9 «Հասեալ էր յանդս նոցա որոմն. վասն այնորիկ ի գործ անկալ մանգաղ նորս, հնձեաց եկէ՞զ զնոսա ի հրդեհի իրոմն» (Ագաթանգեղայ Պատմություն Հայոց, 539):
- 10 «Քանզի զայ հասանէ առ հասկ հասակիս / Անհնարին բարկութեամբ՝ / Մանգաղն առ հունձն» (Գրիգոր Նարեկացի, Մատենան ողբերգութեան, աշխ. Գ.Մ. Խաչատրյանի և Ա.Ա.Գալիմյանի, Մրևան, 1985, ԼԸ Գ.) և այլն:
- 11 Մրանկոյն Կիւրդի Մրուսաղեմայ հայրապետի Կոչումն ընձայութեան, Վիեննա, 1832, էջ 116:
- 12 Մովսէս Կաղանկատաւցի, Պատմություն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը և ներածությունը Վ.Առաքելյանի, Մրևան, 1983, ԺԱ («Թուրք Գլխայ եպիսկոպոսի առ սուրբն Վաչ»):
- 13 Տես անդ, էջ 24-ի ծանոթագրությունը:
- 14 Տես Ռ.Գազարյան, Հ.Ավետիսյան, Միջին հայերենի բառարան, հ.2, Մրևան, 1992, էջ 107:
- 15 Նս. ԺԸ 5:
- 16 Տես Վ.Բոյոյան, Մրկարգործական մշակույթը Հայաստանում, Մրևան, 1972, էջ 102:
- 17 ՀԱԲ, հ.Գ., էջ 251:
- 18 Տես ՀԳԲ, Թիփլիս, 1913, էջ 751:
- 19 Տես Վ.Ա.Պետրոսյան, Սասունի բարբառը, Մրևան, 1954, էջ 144:
- 20 Տես Վ.Բոյոյան, նշվ. աշխ., էջ 353:
- 21 Տես անդ, էջ 352:
- 22 Տես անդ, էջ 351:
- 23 Տես անդ, էջ 102:
- 24 Տես անդ, էջ 351:
- 25 Տես ՀԱԲ, հ.Գ., էջ 675:
- 26 Տես Վ.Բոյոյան, նշվ. աշխ., էջ 348:
- 27 Տես ՀԳԲ, էջ 261, 484, 761:
- 28 Տես ՀԱԲ, հ.Ա, Մրևան, 1971, էջ 200 (Հ.Աճառյան իր հեքքին հղում է Հ. Մ.Ջաջուրցի, Բաղդիր արուեստից և գիտութեանց և գեղեցիկ դպրութեանց /գաղղիներ-հայերեն և հայերեն-գաղղիներ/, Վենետիկ, 1892, հ.Գ., էջ 14, քեւ չի նշում, քեւ որ խոսվածքում է այն գործածվել):
- 29 Տես Գ.Կարախանյան, Հայոց ժողովրդական մշակույթը (հանրագիտարան), հ.Ա, Մրևան, 2003, էջ 43:
- 30 Տես Վ.Բոյոյան, նշվ. աշխ., էջ 352:
- 31 Տես անդ:
- 32 Տես ՀԳԲ, էջ 751:
- 33 Ս.Մախատեան, Հայերեն բազատրական բառարան, հ.Բ, Մրևան, 1944, էջ 271:

ՀԱՅ-ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՀՆՉՅՈՒՆԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՊԱՏԱՍԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայերենի նախապատմական շրջանի հնչյունական յուրահատկությունների բացահայտմանը նպաստում են ոչ միայն ցեղակից լեզուների, այլև տարածաշրջանի ժողովուրդների սեպագիր արձանագրությունների մատուցած համապատասխան փաստերի պատմահամեմատական ուսումնասիրությունները: Այդպիսի հետազոտությունները, ինչ խոսք, օգնում են նաև փոքրասիական հնագույն լեզուներին վերաբերող վիճելի հարցերի լուսաբանմանը: Հայերենի համար առաջին հերթին կարևորվում է, իհարկե, ուրարտերենի՝ որպես Հայկական լեռնաշխարհում՝ այսինքն՝ բուն Հայքում, մ.թ.ա. առաջին հազարամյակում գործառած լեզվի և հայերենի առնչակցությունների վերհանումը:

Հայերենի և ուրարտերենի հնչյունական, բառային, քերականական համապատասխանությունների հարցերով շատ գիտնականներ են զբաղվել: Ասպարեզում առկա հետազոտությունների արդյունքները ի մի բերելով՝ ակադ. Գ. Ջահուկյանը պատմահամեմատական լեզվաբանության մեթոդներով ուսումնասիրել է բոլոր մակարդակներում երկու լեզուների հայտարարած ընդհանրությունները և հնարավոր հավաստիությամբ կատարել եզրահանգումներ [*Ջահուկյան, 1987, էջ 427-445*]: Այնուամենայնիվ, դեռ մնում են փաստերով լավ չհիմնավորված, բավարար չափով չհետազոտված հայ-ուրարտական առնչակցությունների այնպիսի քննություններ, որոնց գիտնականները, բնականաբար, դեռ կանգնադառնան:

Հիմնական դժվարությունները, իհարկե, բխում են սեպագրերի յուրահատկություններից, ուրարտերեն նյութի աղքատությունից և տվյալ ժամանակահատվածում հայերեն արձանագրությունների իսպառ բացակայությունից: Ուսումնասիրությունների ժամանակ բախվում ենք նաև ուրարտերենի հնչյունաբանական հետազոտության՝ որպես այդպիսին, գրեթե բացակայությանը: Այդ լեզվի հնչյունաբանական քննությունը սովորաբար տրվում է հիմնականում սեպագրերի ընթերցանության համար, որոշ չափով նկարագրվում են նաև հնչյունները: Սակայն ոչ միշտ են բացահայտվում համակարգում գործող օրինաչափությունները:

Ուրարտերենը, ինչպես հայտնի է, ունի հպական բաղաձայնների եռատիճան հակադրությամբ լծորդություններ: Ի տարբերություն նրա մերձավոր ցեղակից խուրերենի՝ ձայնեղ հպականները գրությամբ խուլերի հետ տատանումներ գրեթե չեն ցուցաբերում: Այսինքն՝ ուրարտերենում հպականների ձայնեղությունը ոչ էական, հավելություն հատկանիշ չէ: Դրանց բավա-

կան հատակորեն հակադրվում է մահ մեկ այլ շարք, քեպետ դժվար է որոշել վերջինիս՝ այդ երկու շարքերից առանձնանալու էական՝ տարբերակիչ հատկանիշները՝ լարվածություն և ոչ լարվածություն, րե՞ ըմպանացում (глотализация) և ոչ ըմպանացում: Բայցեայնացես, ինչպես հայ-ուրարտական բառային ընդհանրություններն են ցույց տալիս, կարելի է ենթադրել, որ ուրարտերենի և հին հայերենի հպական բաղաձայնների համակարգերը գրեթե նույնական են: Չի բացառվում, որ ուրարտերենում բաղաձայնների ձայնեղություն – ոչ ձայնեղություն հակադրության կայունացումը հայերենի ազդեցության արդյունք լինի:

Պարզված չէ ուրարտերենում կիսաշփականների բնույթը, որին խոչընդոտում է արքադերենից փոխառված սեպագիր նշաններում կիսաշփականների համար նախատեսված գրանշանների աղբատությունը: Ամենից հստակորեն առանձնացվում է ատամնալեզվային *š* կիսաշփականը, որ համապատասխանում է հայերեն *ծ*-ին՝ *šac* «լիճ» ~ *ծով*, *šuluku* ~ *ծղուկ*, *šupani* ~ *ծոփր* [Аргутян, 2001]: Գրության մեջ զործառում է մի վանկանշան, որի բաղաձայն տարրը արքադերենում, ինչպես հետազոտողներն են գտնում, արտահայտել է *q* կամ գուցե *đ*: Այն, որ այդ գրանշանն է առկա *Aza*, *Alzi* «Աղձնիք», *Zabaha* «Ջաախք» և այլ տեղանուններում, որոշ գիտնականներ ուրարտերենին վերագրում են *q*, *đ*, *z* ձայնեղ կիսաշփականներ: Սակայն հմարավոր է, որ օտար տեղանունների այդ կիսաշփականները ուրարտացիները, ինչպես ենթադրվում է, ստիպված գրադարձել են եղած միակ համապատասխան նշանով [Ջահուկյան, 1987, էջ 431]: Բիչ քե շատ վստահորեն կարելի է ասել միայն, որ ուրարտերենը ունեցել է առաջնալեզվային ձայնեղ կիսաշփական (կամ շփական) բաղաձայն:

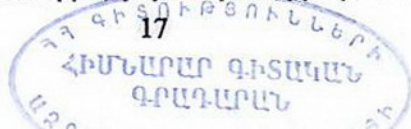
Ատամնալեզվային խուլ շփական *u* և *z* բաղաձայնները ուսումնասիրվող երկու լեզուներում էլ արտասանությամբ գրեթե համընկնում են: Միայն պետք է նկատի ունենալ, որ մ.թ.ա. երկրորդ հազարամյակի վերջերից ուշ արքադերենում (նոր ասուրերենում), որից ուրարտները փոխառել են հիմնական սեպագիր նշանները, *š*-ն հաճախ արտասանվում էր *u*, իսկ *s*-ն՝ *z*, ինչը ուրարտական գրության մեջ որոշ շփոթ է առաջացրել [Меликишвили, 1964, էջ 22]. հմմտ. *šani* ~ *hj. uan*, *Sirimutara* ~ *hj. շիրիմ* (?) [Ջահուկյան, 1987, էջ 430], քեպետ այս վերջինի համար առաջարկվում է մահ *hj. Սեթեմ* (լեռնաշղթա) համապատասխանությունը:

Ուրարտագետների մի մասը գտնում է, որ այդ լեզուն ունեցել է և՛ խուլ կոկորդային *h* հազագ, և՛ փափկաքիմքային խուլ շփական *hu* բաղաձայնը, որոնք գրվել են մեկ նշանով: Բայց կարծում ենք, ճիշտ է այն տեսակետը, ըստ որի ուրարտերենում համապատասխան սեպագիր նշանը ներկայացնում է միայն *hu* հնչյունը, որը հայերենում նույնպես ունի համապատասխանություն՝ *hahali* ~ *խաղող*, *haharšu* ~ *խարախարեն*, *Ahuriani* ~ *Ախուրեան*: Իսկ հայերենի *h*-ն ուրարտերենում, ինչպես երևում է, որևէ գրանշանով չի արտահայտվել՝ *hj. Համունիք* ~ *ուր. Abuni*, մի բան, որ բնորոշ է *h* հազագ չունեցող

լեզուներին: Հատկապես Վասպուրականի հայերեն բարբառները հայտարարում են պատմականորեն *h > ʃ* անցում, որը համարվում է ուրարտերենի ազդեցություն: Այդ տարածքի բարբառային տարբերակները *h* հազագույնը XVIII-XIX դարերից եկող քիչ թվով փոխառություններում: Սա ես գալիս է հաստատելու, որ ուրարտերենի բաղաձայնական համակարգում խուլ *h* կոկորդայինը բացակայել է:

Ուրարտերեն *r, l, m, n* ձայնորդներին հայերենում համապատասխանում են *ր, ղ, մ, ն* հնչյուններ [Ջահուկյան, 1987, էջ 431]: Ուշադրության է արժանի հետևյալ փաստը: Հին հայերենում օտար փոխառությունների *l*-ն, անկախ բառում գրաված դիրքից, արտացոլված է *ղ*-ով: Եթե ուրարտերենից կատարված փոխառությունները մույնպես *ղ*-ով են՝ *pili ~ պեղեմ*, *ali(c)* «խոսել» ~ *աղե* «պատմի՛ր», *աղաղակել*, *haleli ~ խաղող*, ապա կարելի է եզրակացնել, որ մ.թ.ա. առաջին հազարամյակի սկզբներին հայերենն արդեն ուներ տարբերակված երկու *L*՝ առաջնալեզվային *l* և հետնալեզվային *ղ*: Հնագույն հայերենում առաջնալեզվային *l*-ն պահպանվել է բառակազմում և *լի, ուլ* կապակցություններում: Օտար փոխառություններում, սակայն, անկախ դիրքից, տեղի է ունեցել *l > ղ* հնչյունափոխություն, իսկ *il* կապակցությունը վերածվել է *եղ*-ի [Աղաբեկյան, 1998, էջ 84-102]: Այս փաստերը կողմնորոշիչ դեր են կատարում, և կարող ենք ենթադրել ուր. *pili > հյ. պեղեմ*, *ali > ուղի* տիպի անցումներ, այսինքն՝ նշված հնչյունական համապատասխանություններ ունեցող հայերեն ձևերը գալիս են ուրարտերենից:

Ուրարտերենի *a, e, i, u* ձայնավորները հայերենում «արտացոլված են հիմնականում մույնությամբ» [Ջահուկյան, 1987, էջ 432]: Գ. Սեյիթիշվիլին ուրարտական գրության մեջ արձանագրում է *i/e* և *i/ie* հերթազալություններ մինևույն քերականական ձևում՝ *nunabi // nunabe*, *niribi // niribe*, *haldiedi // haldiedie*, *agubi // agubie*, և առաջարկում է *ie*-ն մույնպես կարդալ որպես *e* [Меликишвили, 1964, էջ 23-24]: Մ. Խաչիկյանը գրում է. «Բառավերջի *-i/e*-ն, որ գրվում է վանկային *Ci/e* տիպի նշանով, ինչպես նաև լիաձայնությամբ (*Ci/e-e*), ներկայացնում է բույլ (ə) ձայնավորը կամ զրո հնչյուն» [Хачикян, էջ 30]: Ի. Դյակոնովը մույնպես գտնում է, որ ուրարտերենում՝ հատկապես բառավերջի դիրքում, զործառել է բույլ ձայնավոր (ə) [Дьяконов, էջ 30]: Այս հնչյունը հայ-ուրարտական զուգադիպություններում որևէ ձևով արտահայտված չէ, չնայած այն բանին, որ հայերենում ենթադրվում է բույլ *ը*-ի զործառությունը վաղ ժամանակներում: Ընդհանրապես, հեղինակների այն առաջարկությամբ, որ բառավերջի *i*-ն հաճախ պետք է *e* կամ *ə* (կամ էլ զրո) կարդալ, կարծում ենք, անհրաժեշտ է բավական վերապահությամբ մոտենալ: Բազմաթիվ են հայ-ուրարտական այնպիսի համապատասխանությունները, որոնցում բառավերջի *i*-ին երկու լեզուներում էլ առկա է: Ուրարտական ծագում է վերագրվում, օրինակ, *հյ. -ունի-ք* ածանցին՝ *Ամատունի, Արծրունի, Բոզունիք, Պալունիք*: Հնարավոր է համարվում հայերենում *-նի*-ով վերջացող բառերի (*պարմանի, ծ(ղ)խնի, ան-ճոռնի*), ինչպես

նաև *ի* հոլովում ունեցող ձևերի մի մասի՝ ուրարտերենից փոխառված լինելը [Ղափանցյան, էջ 141-142. *Ջահուկյան*, 1987, էջ 437-438]:

Հայերենում հնագույն հպական բաղաձայն (b, d, t)+r կապակցությունները, ինչպես հայտնի է, կանոնավորապես ենթարկվել են դրափոխության՝ r+բաղաձայն: Դրա վկայությունն է այն, որ հայերենի հնդեվրոպական բառապաշարը այս օրենքից շեղումներ չունի: Նման երևույթ է դիտվում նաև Վանի բազավորության ասուրաբաբելական անվանման Uratri (մ.թ.ա. XIII դար), Uratri (մ.թ.ա. X դար) և Urartu (մ.թ.ա. IX դար) ձևերում: Ուրարտերենում r+բաղաձայն կապակցությունները խոռոչների համեմատությամբ ավելի հաճախ են հանդիպում, որը, հավանաբար, հայերենի ազդեցությունն է: Ուրեմն հնարավոր է, որ Urartu վարչական անվանումը հայկական հնչման արդյունք է: Գ. Ջահուկյանը, այս տեղանվան մեջ տեսնելով հայերենին բնորոշ r+բաղաձայն դրափոխություն, այդ բառի արմատն է համարում *h₃*. *արտ*-ը (< *a₂grōs) [*Ջահուկյան*, 1988, էջ 163-165]:

Ուրարտերենում՝ հատկապես բառասկզբի ձայնավորից առաջ, գործառնել է էմֆատիկ մի հնչյուն, որի որակը գիտնականները դժվարանում են որոշել: Գ. Մելիքիշվիլին այն համարում է շունչ (придыхание) [*Меликишвили*, 1964, էջ 22], Գ. Ջահուկյանը՝ խոչակային հպում (гортанная смычка) [*Джаукян*, էջ 13], Մ. Խաչիկյանը՝ խոչակային պայքական (гортанный взрывной) [*Хачикян*, էջ 24, 31]: Հավանաբար դա եղել է կոկորդային հպումով մի հնչյուն: Գրությամբ հաճախ հերթագայում է ս ձայնավորի, երբեմն էլ *i*-ի հետ՝ 'arubani // uarubani, 'Aza // Uaza: Հայերենում այն որևէ ձևով կարծես արձանագրված չէ: Սակայն չենք կարող անտեսել այն փաստը, որ Վասպուրականի, Տուրուբերանի հայերեն բարբառներին հատուկ է բառի նշված դիրքում կոկորդային (խոչակային) մի արտաբերում, որ կոչում ենք ձայնեղ *h* (c)՝ *ախսպուր*, *տուրիշ*, *ժխտուկ*: Խոռոչաորարտական լեզուներում այդ զրանշանը վերցված է արքադերենից, որտեղ, ինչպես ենթադրվում է, այն արտացոլել է նույնպիսի հնչյուն: Արդյո՞ք հայերենը և ուրարտերենը կրել են վաղ սեմական լեզուների ազդեցությունը: Ըստ լեզուների մոստրատիկ տեսության՝ հնդեվրոպական և սեմական ցեղակցության մի փաստ է համարվում երկու ընտանիքների հնչյունական համակարգերում կոկորդայինների (լարինգալների) գործառությունը: Հայերեն բարբառների բառասկզբի ձայնավորից առաջ կոկորդային արտաբերումը և դրա ծագումը դեռ ինչպես հարկն է ուսումնասիրված չեն: Չենք կարող ասել նախալեզվի՞ց եկող, թե՞ այլ ազդեցության արդյունք է: Ի դեպ, խեթերենը, որ նույնպես օգտագործել է արքաական սեպագրությունը, այդ նշանը չունի:

Խոռոչների համեմատությամբ ուրարտերենում դիտվում է միջձայնավորային *u*-ի անկում՝ խոռ. šauala «տարի» ~ ուր. šali, aue ~ aii: Դա բնորոշ է նաև նախապատմական շրջանի հայերենին՝ *noyoro > *նոր*, *ko₂yoro > *տոր*: Հայերենում այդ օրենքը, որը պայմանավորված է շեշտադրությամբ, գործել է նախքան բառավերջի անշեշտ ձայնավորի անկումը, երբ հիշյալ հնչյունը

գտնվել է միջձայնավորային դիրքում: Նմանատիպ հնչյունավորությունը լեզուներում սակավադեպ չէ, և դժվար է ասել՝ տվյալ դեպքում արդյոք առկա՞ է հայերենի և ուրարտերենի փոխազդեցություն:

Ուրարտական գրության մեջ բավական շատ են հանդիպում V+V կապակցությունները (au, iu, ia, ie և այլն), որը ոչ բոլոր գիտնականներն են համարում ձայնավորի՝ երկբարբառային հնչման արտացոլում: Սիննույն բառաձևը գրվում է ձայնավորային հերբազայությամբ՝ inanili – inanieli, haldedi – haldiedi, kulituni – kulietuni, haule – hule, tiaule – tiule: Տրվում են տարբեր բացատրություններ. երկու տարբեր ձայնավորներից մեկի անկում (ինչպե՞ս), տվյալ ձայնավորի որակի ոչ հստակություն, տոնային շեշտի արտահայտություն, գրային ձևով երկբարբառի արտահայտում: Ավելի ընդունված է V+V կապակցությունները համարել տողի բաց տարածությունը լիաձայն գրությամբ լրացնելու՝ դեռ աքքադերենից եկող սովորույթ: Սակայն, կարծում ենք, պետք է նկատի ունենալ մասնաւոր փաստը, որ կենդանի խոսքը (բարբառը) գրի առնելիս դժվարություններ են հարուցում հենց երկբարբառները: Դրանք հաճախ միննույն մարդու կողմից տարբեր գրանցումներ են ունենում՝ կախված գրանցողի ոչ միայն լսողական ունակություններից, այլև գիտական մակարդակից: Գուցե որոշ դեպքերում ուրարտական արձանագրությունների մեջ արտացոլված են հայերենի երկբարբառները:

Հայ-ուրարտական զուգադիպումները բնեւէս բացահայտվում են մասնաւոր բարբառների հնչյունական համակարգերին բնորոշ յուրահատկություններ, որոնք, սակայն, ոչ միշտ են որպես այդպիսիք գնահատվում, քանի որ ըստ մեզանում դեռ չհաղթահարված մտայնության՝ մ.թ.ա. IX-VIII դարերում հայերենը բարբառային տրոհվածություն չուներ: Այլապես ինչու՞, օրինակ, ուր. icše - հյ. *tu* (*cēgo-) ուսումնասիրողների կողմից բազմիցս չարչրված ձևերում ուր. š ~ հյ. *u* ընդհանրությունից բացի չդիտել մասնաւորապես ուրարտերեն բառում՝ Վասպուրականի, Տուրութերանի հայերեն բարբառներին բնորոշ բառակազմում *ե*-ի երկբարբառային արտասանության ազդեցություն: Ի դեպ, ցեղակից խոսերենում այդ դերանունը *izaz* է: Նույն ձևով արդյոք չե՞նք կարող ուր. *Lucrui* տեղանվան մեջ արձանագրել հյ. *Leni* (բնակավայր Սիսականում) համապատասխանության *n* ձայնավորի երկբարբառացում, որ դիտվում է հայերեն բարբառներում: Այդ մույն տրամաբանությունը հուշում է ընդունել նշված տարածքի բարբառներում որոշ դերանունների և ուրարտերեն համապատասխանությունների ոչ միայն նոստրատիկ, այլև անմիջական կապը: Այսպես հյ. բրբ. *խաա*, *խղա*, *խնա* և ուր. *inani*, *išani*, *ini* (*išani aptini suini*-*ani* «այն ավին ծովի») դերանունների կազմությունը կարելի է բացատրել որպես *ի* նախդրով կառույց, որը հատուկ է հայերենին: Բարբառային *դին* // *դէն* «կողմ, տեղ» ձևին (*էս դին*, *էն դին*) ուրարտերենում համապատասխանում է *edin(i)a* «այնտեղ» (*edin*, *edini*) բառաձևը, սակայն դժվար է որոշել, քե՞ն որ լեզուն է մյուսին ազդել:

Գ. Ջահուկյանը գրում է, որ ուրարտական պետության «որոշ տարածք-

ներում հավանաբար եղել է քմայնացում. հմմտ. Giarniani - Գառնի (թերևս և Zisquni - ձուկն)» [*Ջահուկյան*, 1987, էջ 431]: Ա. Հանեյանը քմայնացում է դիտում ինչպես Giarniani, այնպես էլ Biaina տեղանուններում: Նա գտնում է, որ դա ուրարտերենում հայերենի յուրահատկության դրսևորումն է [*Հանեյան*, էջ 125]: Սրանց կարելի է ավելացնել Հայկական լեռնաշխարհի և այլ տեղանուններ՝ համապատասխան գրությամբ՝ Diauhj ~ *Sawp*, Andiabe, Abianda (լեռան անուն): Ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ արձանագրություններով վկայված ուրարտերեն բառապաշարում ձայնեղ բաղաձայններից հետո i-ով նախորդված ձայնավորի գրությունը (հատկապես ia) գրեթե չի հանդիպում: Պետք է նկատի ունենալ՝ բերված ուրարտական օրինակները տեղանուններ են, որոնք ունեցել են բնիկների՝ հայերի լեզվով (համապատասխան բարբառով) հնչում: Ուրեմն չի բացառվում, որ դրանցում արտացոլված է հայերեն որոշ բարբառներին (Վասպուրականի, Սյունիք-Արցախի) հատուկ ձայնեղ բաղաձայններից հետո ձայնավորի քմայնացման երևույթը (Աճառյանի օրենքը):

Հայ-ուրարտական լեզվական փաստերի համապատասխանությունները որոշ դեպքերում մեկնաբանվում են՝ հաշվի չառնելով այդ լեզուների, հիմնականում հայերենի, հնչյունական օրինաչափությունների գործառնման յուրահատկությունները և ժամանակագրությունը:

Հայերեն *ւ/լ* ~ ուրարտերեն *b* համապատասխանությունը, գտնում ենք, ունի ավանդականից տարբերվող մեկնաբանություն: Հայտնի է, որ ուրարտերենը շրթնային *o*, *u* ձայնավորների համար օգտագործել են մեկ նշան, որը արքադերենում համապատասխանում է վերին բարձրացման *u*-ին (*o* չի ունեցել): Ինչ վերաբերում է շրթնատամնային կամ երկշրթնային ձայնեղ շփական (*v* կամ *w*) բաղաձայնին, կարծում ենք, այն ուրարտերենում չի եղել: Այս դեպքում ուրարտերենը օտար լեզուներից վերցրած բառերի շրթնային ձայնեղ շփականը պետք է փոխարիներ այլ հնչյունով: Ինչպես հայ-ուրարտական բառային ընդհանրություններն են ցույց տալիս, դա եղել է երկշրթնային ձայնեղ հպական *b*-ն: Բացի այդ, խոտերեն *v/u* սեպագիր նշանին ուրարտերենում համապատասխանում է մասն ձայնեղ հպական *b*-ի գիրը [տես *Խաչիկյան*, էջ 43]:

Հայերենում **bh*, **b*, *p* > *ւ/ու/լ* հնչյունափոխությունը տեղի է ունեցել մ.թ.ա. առաջին հազարամյակից առաջ, և ուրարտական տիրապետության շրջանում այն այլևս չէր գործում: Հետևաբար ճիշտ չէ ենթադրել, որ հայերենը ուրարտերենից փոխառած բառերի հպական *b*-ն հետագայում վերածել է ձայնեղ շփական *ւ/լ*-ի: Ավելի հավանական է, որ հակառակն է տեղի ունեցել՝ *hj*, -*եսան* (*Իջեսան*) ~ ուր. *ebani* «ավան», *Ջաւախք* > *Zabaha*, *Հանունիք* > *Abuni*, *Երեսան* (< **precp*-) > *Er(e)buni*: Վերջին համապատասխանության ուրարտական եզրի ճիշտ տարբերվող հայտնի է (մ.թ.ա. 782թ.), որն էլ անհավանական է դարձնում ուրարտերենից հայերեն ձևի ծագումը: Հնարավոր է, որ Արգիշտի թագավորը իր կառուցած ամրոցին կա՛մ տվել է մոտակայքում

առկա բնակավայրի (*Երեսան*) անունը, կա՛մ ուրարտերեն բառը հետագայում բաղարկվել է հայերեն ձևի հետ: Կարելի է ենթադրել նաև նշված համապատասխանությունների համար տարբեր ժամանակներում տարբեր աղբյուրներից ծագում: Ինչ վերաբերում է հյ. *p* ~ ուր. *b* համապատասխանությանը, ապա չի բացառվում, որ հայերեն ձևն է գալիս ուրարտերենից, քանի որ **bh*, **b*, *p* > */m/*լ հնչյունափոխությունից հետո հատկապես միջձայնավորային դիրքում հայերենը որոշ ժամանակ երկշրթնային հայական բաղաձայն չի ունեցել: Այն հայտնվել է ավելի ուշ փոխառություններում: Հետևաբար հնարավոր են հետևյալ տիպի անցումներ՝ ուր. *Abiliani* > հյ. *Աբեղեանք*, *Qabiluḫi* > *Գաբեղեանք*, *baba* «վեռ, բլուր» > *բաբա*, *burgana* > *բուրգն*: Հայերենում առաջին երկու տեղանունների փոխառյալ լինելու օգտին է խոսում նաև ուր. *il* ~ հյ. *եղ* կապակցությունների համապատասխանությունը: Անընդունելի է նաև ուր. *Baiṇa*-ից հյ. *Վան* տեղանվան բխեցումը: Ճիշտ է, հայերենում *վ*-ով սկսվող բառերը փոխառություններ են: Սակայն բացի այն, որ վերոհիշյալ օրենքը մ.թ.ա. առաջին հազարամյակում արդեն դադարել էր, այդ հնչյունափոխությունը տեղի է ունեցել բացառապես բառամիջում, և բառասկզբի համար որևէ այլ փաստ չունենք: Մնում է ենթադրել, որ *Վան* տեղանունը հայերին հայտնի էր (գուցե գալիս է իրան. *avan*, *van* «բնակավայր, ավան» ձևից) նախքան ուրարտների՝ Հայկական լեռնաշխարհում պետություն հիմնելը [տե՛ս *Աղաբեկյան*, 2002, էջ 97-100]:

Հայերենում **y*>հյ. *q* անցումը, որ նախորդել է նշված երկշրթնային հակասնների շփականացմանը, մ.թ.ա. առաջին հազարամյակում և ավելի ուշ, բնականաբար, այլևս չի գործել [*Աղաբեկյան*, 2002, էջ 96]: Հետևաբար *Գեղարքունի* տեղանունը ուր. *Uelikuhī* ձևից ծագել չէր կարող:

Հետաքրքիր է նշել, որ Գ. Ջահուկյանը հնարավոր է համարում ուր. *Batu* անձնանվան իրանական ծագումը՝ ավելստ. *Wāta* «հողմի ոգի» > աստված» և ավելացնում. «քեև *w->b*- բարբառային անցման այսպիսի վաղ վկայությունը փոքր-ինչ անհավանական է դարձնում համեմատությունը» [*Ջահուկյան*, 1987, էջ 435]: Հեղինակը գտնում է, որ «արիական տարրեր պետք է լինեն նաև ուրարտական աղբյուրներում ավանդված հատուկ անունների մեջ. հմմտ. քեռևս *Kuštāspili* անձնանունը (*Qumabja* երկրի քաղաքի անունը. հմմտ. պրսկ. *Guštāsp* < *Wištāspa*, քեև *w>g* բարբառային անցման այդքան վաղ վկայությունը համեմատությունը դարձնում է կասկածելի)» [*Ջահուկյան*, 1987, էջ 434]: Իսկապես, իրանական լեզուներում և՛ *w->b*-, և՛ *w>g* հնչյունափոխությունները, ինչպես հայտնի է, տեղի են ունեցել, համեմայնդեպս, մ.թ. առաջին հազարամյակից ոչ ավելի շուտ: Հետևաբար առաջին դեպքում, եթե ընդունենք այդ ընդհանրությունը, օտար լեզվի շփական *w* (*v*)-ն ուրարտերենում փոխարինվել է ձայնեղ հայկականով, ինչը իր հերթին հաստատում է վերը առաջ քաշված մեր վարկածը: Իսկ *Kuštāspili* անձնանունը ուրարտերին կարող էր անցնել հայերենի միջոցով, որտեղ իրան. *w*-ն նախապես ենթարկվել է հնագույն ժամանակներում հայերենին բնորոշ *w>q* հնչյունափոխության:

Օգտագործված գրականություն

- Մ. Աղաբեկյան, Հայերենում *b_h, *b, *p > (վ, ու) հնչյունափոխությունը և նրա ժամանակագրությունը, Հայագիտության և զուգադրական լեզվաբանության հարցեր, Եր., 2002:~
- Մ. Աղաբեկյան, Հնդեվրոպական ձայնորդների արտացոլումը հայերենում, Հայոց լեզվի համեմատական քերականության հարցեր, պր. II, Եր. 1998:~
- Գ. Բ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն, նախագրային ժամանակաշրջան, Եր., 1987:
- Գ. Բ. Ջահուկյան, Ուրարտերենը և հայերենը, Բ. Ն. Առաքելյան, Գ. Բ. Ջահուկյան, Գ. Խ. Սարգսյան, Ուրարտու-Հայաստան, Եր. 1988:
- Ա. Հանեկյան, Փայնեդ հպականների շնչեղության և քմայնության նախնական աղերսի շուրջը, The second International Symposium on Armenian Linguistics, Yerevan, 1993:
- Գ. Ղափանցյան, Հայոց լեզվի պատմություն, հին շրջան, Եր. 1961:
- Н. В. Арутюнян, Корпус урартских клинообразных надписей. Ер. 2001. Հոդվածում ուրարտերեն ձևերը տրվում են ըստ այս աշխատության տառադարձման:
- Н. В. Арутюнян, Топонимика Урарту. Ер., 1985.
- Н. М. Дьяконов, Урартские письма и документы, Москва-Ленинград, 1963.
- Г. Б. Джаукян, Урартский и индоевропейские языки, Ер., 1963.
- Г. А. Меликишивили, Урартский язык, Москва, 1964.
- М. А. Хачикян, Хурритский и урартский языки, Ер., 1985.

ՄԵԾԱՐԵՆՑԻ ՊԱՏԿԵՐԱՎՈՐՄԱՆ ՁԻՆԱՆՈՑԻՑ

Գրողի լեզվի և ոճի հարցերը բննելիս առաջնակարգ ուշադրության պիտի արժանացնել պատկերավորման լեզվական միջոցները: Ցանկացած գրական ստեղծագործության մեջ սրանց դերը վիթխարի է, ինչը պատահական չէ, քանի որ գրականությունը հենց պատկերավոր մտածողություն է: Իր բանաստեղծություններում Մեծարենցն օգտագործել է բազմաթիվ ու բազմազան պատկերավորման միջոցներ, որոնց ոճաստեղծ արժեքը չի կարելի թերագնահատել: Բարձրակարգ պատկեր ստեղծելը պարզապես անհնարին է առանց այս միավորների, և սրանց բնությունը Մեծարենցի ոճի բացահայտման մի կարևոր մասն է:

Որ հեղինակն իր ստեղծագործություններում ամենից ավելի դիմել է մակդիրի, համեմատության ու այլաբերության, փաստ է, սակայն մյուս միջոցները ևս զգալի տեղ ու դեր ունեն նրա չափածո ստեղծագործություններում և շատ դեպքերում օժտված են պատկերաստեղծ ու ոճաստեղծ մեծ արժեքով: Դիտարկենք դրանցից մի քանիսը:

Շրջասություն: Շրջասությունը պատկերավորման միջոց է, որի դեպքում անձ, առարկա կամ երևույթ անվանելու փոխարեն տրվում է դրա նկարագրական բնորոշումը, այսինքն՝ միևնույն բովանդակությունը արտահայտվում է ավելի ծավալուն, ընդարձակ լեզվական միջոցներով:

Շրջասությունը բավականին լայն տարածում ունի և՛ բանավոր խոսքում, և՛ գրականության մեջ, և հեղինակները դիմում են պատկերավորման այս միջոցին միանգամայն տարբեր պարագաներում, ինչպես երբ անհրաժեշտ է գաղափարին տալ վեհություն կամ բանաստեղծականություն, խոսքի ձևը դարձնել պառնշաճ տեղին ու հանգամանքին, գաղափարն ավելի մեծ ուժով արտահայտել, որևէ բան գաղտնի ձևով ասել և այլն:

Սիսաբ Մեծարենցի քնարերգության մեջ հանդիպում են շրջասության բազմաթիվ դեպքեր, որոնք հետապնդում են մեկ հիմնական նպատակ՝ խոսքը բանաստեղծականացնել:

Հիշենք «Ի՞նչ արբեցությանմ» բանաստեղծությունը, որը հարուստ է շրջասություններով: Սա զարման գարթոնքի մի հիասքանչ պատկեր է, որտեղ բնության բոլոր գոյություններն ու տարրերը ապրում ու եռում են նոր կյանքով, նոր հույզերով ու զգացումներով: Մեղուն շտապում է նեկտար հավաքելու. այս միտքը հեղինակն արտահայտում է հետևյալ կերպ.

Ի՞նչ արբեցությամբ ծիրանի դաշտին
Շեկ ծաղիկներուն կը վազե մեղուն,
Շըծել իգայի պտկունքներն հեշտին... (132):

Ակնհայտ է, որ շրջաստությունն այստեղ անչափ նպաստել է խոսքը պատկերավոր, գեղարվեստական և բանաստեղծական դարձնելուն: Նույն բանաստեղծության մեջ առկա է նաև զարման կենսաբեր անձրևի գաղափարն արտահայտող մի այսպիսի շրջաստություն.

**Ի՛նչ արբեցությանը ամպեր կը թոթվեն
Հրաշալի հեղուկն իրենց ըստինքին,
Որ գերթ ասղանի վար կը տոդոսկի՝
Մարելու երկրին պատուքը ոսկի... (132):**

Դարձյալ խոսքը բանաստեղծականանում և զգալիորեն հարստանում է: Մահանալու գաղափարն արտահայտելու համար տարբեր ոտանավորներում բանաստեղծն օգտագործել է հետևյալ շրջաստությունները. «Հովեն փչված մոմի մը պես շիջար դուն» (15), «Աղետաբեր խորշակով մը խամբեցար» (142): Ինչպես տեսնում ենք, շրջաստությունները շատ են նպաստում կրկնություններից խուսափելու և դառնում են յուրօրինակ դիպվածային հոմանիշներ: Համոզվենք դրանում բնագրային ևս մի բանի վկայությունների օգնությամբ:

«Լուսնակ բուրիկիս» բանաստեղծության մեջ տեսնում ենք լուսնկա գիշերվա գեղեցկությունը, լուսնի լույսը ծաղիկների վրա: Այս միտքն արտահայտված է հետևյալ շրջաստությամբ.

**Ու նայեցա հանդիպակաց ծաղկաստանին ալ վրդան,
Լեկակներուն վրա կապույտ,
Չքնաղ, պշտոտ ու անփութ՝
Դաստակդ էիր երկարեր... (128):**

Նշվել է, որ «Շրջաստության համար հատկանշական է անձի կամ առարկայի փոխաբերական-այլաբանական անվանումը, սովորական անունների փոխարեն խոսքային այնպիսի պատկերավոր-արտահայտչական միջոցների կիրառումը, որոնց օգնությամբ տրվում է գեղարվեստական նկարագրություն, և ստեղծվում է առարկայի կամ երևույթի պատկերավոր բնութագրություն»:

Սեկ այլ բանաստեղծության մեջ սիրած էակի մերժումը չափազանց վշտացրել է բնարական հերոսին: Այս գաղափարն էլ ստացել է հետևյալ ձևակերպումը.

**Մերժումի այդ սառ լախտն, ավա՛ղ, վշտածին
Գալարեցուց սներու մեջ իմ հոգին... (139):**

Իսկ «Ժուլը» բանաստեղծության մեջ, նկարագրելով խուլ ու համբ մարդու տառապանքը, Սեծարենցը չխոսելու գաղափարն արտահայտում է հետևյալ շրջաստության միջոցով.

Բայց լռությո՜ւն. շուրթ-ծաղիկն է աննկատար... (168):

Բերված օրինակներով անշուշտ չեն սահմանափակվում Միսաք Մեծարենցի քնարերգության մեջ տեղ գտած շրջաստությունները, դրանց մասին կարելի է երկար խոսել, սակայն այսպան համառոտ ակնարկն էլ բավական է ցույց տալու համար հեղինակի ստեղծագործություններում դրանց դերը, խոսքը հարստացնելու, կերպավորելու հնարավորությունները:

Չափազանցություն: «Չափազանցության էությունը որևէ զաղափար կամ միտք ոչ իրական՝ չափազանցված չափերով արտահայտելն է, որն արվում է խոսքի ազդեցությունը մեծացնելու, տպավորությունն ուժեղացնելու, ունկնդրի կամ ընթերցողի երևակայությունը գրգռելու նպատակով»:

Հետևելով Մեծարենցի քնարերգության մեջ տեղ գտած պատկերավորման միջոցներին՝ տեսնում ենք, որ բանաստեղծը բազմիցս անդրադարձել է չափազանցությանը տարբեր իրեր, երևույթներ, իրավիճակներ ու հոգեվիճակներ քնուրազրելիս:

Ահա «Նուպաները» բանաստեղծությունը: Այստեղ տեսնում ենք գիշերափյին պատկեր, երբ քնարական հերոսը, հուսահատության գիրկն ընկած, սկսում է ոչ միայն ընտելանալ տառապանքին, այլև մի տեսակ տարօրինակ կերպով կապվել նրան և նույնիսկ սիրել: Այս հոգեվիճակը հեղինակն արտահայտել է հետևյալ չափազանցության օգնությամբ.

**Ուր վիշտ մը լայն՝ սիրտըս կտրծքես դուրս կը նետե,
Եվ ես կ'ըմպեմ սև հեշտանքը ցավոտ կյանքին... (49):**

Նմանատիպ օրինակները շատ են: Կան դեպքեր, երբ չափազանցությունները գուցարկվում են պատկերավորման այլ միջոցների հետ և ստեղծում արվեստի զլուխգործոց պատկերներ: Հիշենք «Տվայտանք» բանաստեղծությունը, որտեղ քնարական հերոսը տվայտանք է ապրում՝ տեսնելով սիրած էակի ցավն ու տառապանքը:

**Եվ գլխիկոր՝ ինչպես եղնիկ վիրավոր,
Կը տեսնեմ, երբ հուրն երազանքն իմ ծաղիկ,
Կը դաշունեն գիս մորմոքներ բյուրավոր,
Խավարելով անուրջն հոգվույս խաղաղիկ... (185):**

Մեկ քառատողի մեջ առկա են և՛ համեմատություն, և՛ փոխաբերություն, և՛ չափազանցություն: Այս ամենի շնորհիվ ասելիքն էլ ավելի հուզականություն, արտահայտչականություն և բանաստեղծականություն է ստանում, իսկ խոսքը չափազանց հագեցնում է:

Շատ են նաև այնպիսի բանաստեղծությունները, որոնց որևէ հատվածը (մինչև իսկ ամբողջական բանաստեղծությունը) կազմված է չափազանցություններից: Այսպիսին է «Տեսիլ» բանաստեղծության վերջին հատվածը, որ-

տեղ բազմաթիվ չափազանցությունների միջոցով նկարագրվում է արտի տիրուհու արտաքին գեղեցկությունը, ինչը երևում է շլացուցիչ գույներով վրձնած կտավի պես:

Մազերդ՝ անթռ ճարկիս կ'ըլլան.
Ճակատդ՝ ձյուն կատարներուն՝
Ձոր վարդագնեց արփն իրիկվան.
Եվ աչքերդ կ'ըլլան զույգ մը ծառուղիներ՝
Ուր կը ճըչն թռչնակն արձակ ու ճովաղուն
Իմ խայտանքիս. ու շուրթերդ ալ՝
Ոսկեգօծ եզրը բաժակին՝
Ուր կը հակին.
Վարդ ու հարսնուկ, կակաջ, մարդոս, գարնածաղիկ,
նունուֆար... (163-164):

Ամբողջությամբ չափազանցությունների հիման վրա են կառուցված «Իդ-ծեր», «Իրիկունը», «Բաղձանը», «Երգ» և այլ բանաստեղծություններ, որոնցից յուրաքանչյուրում էլ չափազանցված պատկերները պատճառում են խորը գեղագիտական հաճույք՝ հիմնականում վեր հանելով նկարագրվող առարկայի կամ երևույթի ողջ փայլն ու շքեղությունը:

Փոքր-ինչ առանձնանում է «Երգը» բանաստեղծությունը: XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին արևմտահայ իրականության մեջ հայկական մեծ ու փոքր կոտորածները դարձել էին սովորական երևույթ և շատ հաճախ էին իրենց արտացոլումը գտնում գրականության մեջ, ինչը ևս միանգամայն բնական է: Սակայն Մեծարենցի հերոսը, որը մախճիրի ականատեսն է, վարագույրի ետևում է պահում սպանդի ահազարհուր տեսարանները, այն դեպքում, երբ ժամանակի մյուս բանաստեղծներից շատերը՝ Վարուժանը, Սևակը և հատկապես Սիամանթոն, նկարագրում էին այդ ամենը իրենց տաղանդի ողջ թափով և ուժով: Սակայն արդյո՞ք սրանից կարելի է ենթադրել, որ Մեծարենցի «Երգը» որևէ կերպ զիջում է նշված հեղինակների ստեղծագործություններին: Մեծարենցը տեսնում ու զգում է արյունը, զգում է ամբողջ էությամբ, բոլոր զգայարաններով: Հինգ տնից բաղկացած բանաստեղծությունում արյուն բառն օգտագործված է հինգ անգամ, մինչդեռ, մնացած ողջ չափածոյում չի հանդիպում գեթ մեկ անգամ: Արյունը դառնում է խորհրդանիշ, անմեղ նահատակների խորհրդանիշը, դառնում է կենդանի, խոսում քնարական հերոսի, իսկ նրա միջոցով և ընթերցողի հետ.

Չի ամեն բան ինձ կրկին
Կը դարձընե ձայնն արյան... (190):

Բանաստեղծն զգում է արյան համը, հոտը, գույնը ամեն իրի ու երևույթի մեջ: Ատոմ Յարճանյանի սաքսոֆոն, սակայն ինչ-որ տեղ միագիծ պատ-

կերին («Եվ բանաստեղծի աչվըներս արյո՛ւն, արյո՛ւն, արյո՛ւն է որ կըտես-
նեն...»)» հակադրվում է մեծարենցյան սիմվոլիկ բազմաշերտ պատկերը: Եթե
Միամանթոն ամբողջությամբ տեսնում է, ապա Մեծարենցն ամբողջությամբ
ապրում է, ինչը նրան ի վերջո հանգեցնում է միակ ճշմարտացի լուծմանը՝
արդար վրեժի գաղափարին:

**Ձի ամեն բան ինձ կրկին
Կը հիշեցնե վրեժն արյան... (190):**

Հայրենասիրական թեմայով գրված այս բանաստեղծությունը կազմված
է չափազանցություններից, սակայն բնաբերգուի մեծ վարպետության շնոր-
հիվ մի պահ նույնիսկ բվում է, թե չկա չափազանցություն, և բնությունն ու
արտաքին աշխարհն ընդհանրապես այս դեպքում իրոք կենտրոնացել են
մեկ բառի՝ արյան մեջ, արտացոլումն են մեկ երևույթի՝ արյան:

Նվազաբանություն: Պատկերավորման այս միջոցը արտաբուստ մնան է
նախորդին: «Նույն նպատակը, – որևէ հատկանիշի, գաղափարի ընդգծում, –
իրագործվում է նաև լիտոտայի միջոցով, միայն թե հակառակ եղանակով՝
երևույթի չափերի փոքրացման ուղիով»⁷:

Ոճական տարբեր նպատակներով Մեծարենցը դիմել է նվազաբանու-
թյանը, սակայն շատ ավելի քիչ, քան չափազանցությանը: Նվազաբանու-
թյան հանդիպում ենք «Կ’երթա արևն իր Չատիկին» բանաստեղծության
մեջ, որտեղ արեգակը մմանեցված է նախշուն ներկված հավկիթի:

**Կարմիր, նախշուն հավկիթի պես
Կ’երթա արևն իր Չատիկին... (124):**

Այս համեմատությունից, որն ուղեկցվել է նվազաբանությամբ, արեգակն
ամենևին չի տուժել, այլ, մմանվելով իրենից չափերով այդքան փոքր առար-
կայի, ընդհակառակը, ավելի մոտ ու հարազատ է դարձել մարդուն, օժտվել
յուրօրինակ քնքշությամբ ու նրբությամբ: Սրանով հեղինակը ցույց է տվել, որ
Հարության տոնին ուրախանում, ցնծում են ոչ միայն մարդիկ, այլև ողջ տի-
եզերքը, որտեղ արևը, միգուցե, մի նախշուն, կարմիր հավկիթ է:

Մեծարենցի բնաբերգության մեջ առկա են նաև այնպիսի նվազաբանու-
թյուններ, որոնցում հոգեկան ոլորտի երևույթները հավասարեցվում են նյու-
թական ոլորտի երևույթներին: Այս միջոցով հոգեկան երևույթներն ավելի
շոշափելի են ներկայացվում և ավելի խորությամբ ընկալվում: Հիշենք երկու
դեպք «Հիվանդի հևքեր» և «Արևին» բանաստեղծություններից:

**Վանդակին մեջ փակված հեք
Թռչնիկին պես մենավոր,
Բանտըվեցան սրտիս սեզ,
Վարդ բաղձանքները բուր... (21):**

Հոգիս թռչնիկ մըն է,

Օդ ու լույսի, երգ ու ծիծաղի կարոտ... (70):

Սի անգամ սրտի բաղձանքներն ու տենչերը, մյուս անգամ հոգին համեմատվում կամ նմանեցվում են թռչնիկի: Երկուսն էլ թռչնիկի հետ ունեն իրենց «ընդհանրությունները», սակայն տաղանդը այն նկատելու, գտնելու և ընթերցողին գեղագիտական բարձր ճաշակով մատուցելու մեջ է: Բաղձանքը կամ հոգին չեն «փոքրանում» թռչնիկի չափ, սակայն ճախրում, լույս ու ջերմություն են որոնում թռչնիկի պես, իսկ հաճախ էլ կարող են տխուր ճակատագիր ունենալ ու «քանավել», ինչպես թռչնիկ:

Սակայն չափի մոռանալ, որ հեղինակի ստեղծագործության մեջ նվաճաբանությունն ունի խիստ սահմանափակ կիրառություն, ինչը հիմնականում պայմանավորված է վերջինիս բնույթով և, ինչպես նշվել է, «հազվադեպ գործածվող փոխակերպություններից է»*:

Այլաբանություն: Բառարանը այլաբանությունը բացատրում է որպես «գեղարվեստական պատկեր կամ նկարագրություն, որի մեջ էականը ոչ թե նրա անմիջական, այլ ներքաբուն իմաստն է»*:

Եվ ինչպես նշում է հետազոտողը. «Սենք պետք է այս դեպքում կռահենք պատկերի ներքին թաքուն իմաստը, իսկ նրա ուղղակի բովանդակությունը դիտենք իբրև պայմանական միջոց»¹⁰:

Ոճական այս հնարանքին Միսաք Մեծարենցը հաճախ է դիմել իր չափածոյում, որը շատ դեպքերում ոչ միայն պայմանավորել է խոսքի պատկերավորությունը, գեղեցկությունը կամ հմայքը, այլև ասելիքին տվել է խորը իմաստ և փիլիսոփայական ենթատեքստ: Նույնիսկ հավերժական թեմաները այս կամ այն այլաբանության շնորհիվ ստանում են յուրօրինակ, ինչ-որ տեղ նորովի մեկնաբանություն, ինչի օգնությամբ հեղինակը ստիպում է ընթերցողին մեկ անգամ ևս անդրադառնալ և խորհրդածել երևույթի տարբեր կողմերի մասին: Այսպիսի թեմաներ են սերը, բաժանումը, կորստի ցավը, միայնությունը, հոգու կսկիծն ու տառապանքը և այլն, որոնց մասին բազմիցս հեղինակը խոսել է այլաբանությունների միջոցով: Կամ նաև բանաստեղծություններ, որոնք ամբողջությամբ այլաբանություն են, և բոլոր պատկերներում առկա է ծածուկ իմաստը:

Այսպիսին է «Սեռելոց» բանաստեղծությունը՝ այլաբանություն՝ սկսյալ վերնագրից մինչև վերջին տողը: Զնարական հերոսը մեկը մյուսի հետևից բաժանվում է իր սերերից: Այստեղ սիրած էակներին մարմնավորում են վարդերը: Սպիտակ վարդը սառչում է ձմռանը, «դամասկյան» վարդը՝ նվաղում, աշնան շունչը հարվածում է դեղին վարդին: «Վարդերից» մնում է միայն հիշատակ, խորը կսկիծ ու տվալատանք: Հերոսի՝ թախծոտ հուշերով ապրելը հեղինակն արտահայտում է հետևյալ այլաբանության միջոցով.

**Հիմակ ամեն մեռելոցի ես կ'երթամ
Անոնց մարմար դամբանին վրա ցրտաշունչ,
Աղոթքով մը, կորած մեզին մեջ տարտամ
Անոնց հուշքին, մըտաբափառ, լուռ ու մունջ... (101):**

Սակայն, ի վերջո, անհնար է անընդհատ տրվել հիշողությունների, և քնարական հերոսը ճիգ ու ջանք է գործադրում՝ մոռանալու անցյալը: Ծնվում է հաջորդ այլաբանական պատկերը.

**Ու մըտածունս ալ, հե՛ք նժդեհ քահանա,
Խաչ հանելով կ'ըսես բառեր լուսեղեն,
Ու նայվածքըս կը բաժնըվի երբ հողեն,
Հոգիս զանոնք անգա՛մ մըն ալ կը մոռնա... (101):**

Լուսեղեն խոսքերը ի գորու չեն ամոքելու կորստի ցավը, մոռանալ տալու անցյալը: Իսկ «անգա՛մ մըն ալ» կապակցությունը պարզորոշ ցույց է տալիս, որ սա ընդամենը հերթական փորձն է սեփական անձից փախչելու, որը, ինչպես մյուս բոլորը, դատապարտված է անհաջողության: Կարծում ենք, որ ասելիքը երբեք չէր ունենա մնալն արտահայտչականություն ու խորություն, ինչ ունի այժմ՝ զուտ այլաբանական մեկնաբանմամբ:

Հիշենք «Աստվածամա՛ր» բանաստեղծությունը, որն աղոթք ու փառաբանություն է՝ ձոնված Սուրբ Կույսին, դարձյալ այլաբանական պատկերներով: Ոտանավորի վերջին մասում հեղինակը գրում է.

**Գիշերին մեջ կ'իջնես դեռ ուղիսը լուսեղեն,
Կաթիլ մը կաթ՝ ծովացած քու սրբութենեն.
Ու տե՛ս, ահա՛, կը մանկանամ, Աստվածամար,
Ու տե՛ս, ահա կը մանկանա՛մ գիշերին մեջ... (97):**

Աստվածածնի սրբությունը ծովացած է, այսինքն անհուն ու անսպառ, և նրա մի կաթիլը բավական է մանկացնելու համար քնարական հերոսին: Սակայն ի՞նչ խորհուրդ ունի մանկանալը: Անշուշտ բանաստեղծն ի նկատի ունի մեղքերից ու աղտեղություններից մաքրվելը, քանի որ Աստված Որդին իսկ ասաց. «Ամեն ասեմ ձեզ, Եթե ոչ դարձջիք եւ լիջիք իբրեւ զմանկտի, ոչ մտահիցեք յարքայութիւն երկնից»¹¹:

Ուստի բանաստեղծությունում առկա և այլաբանական մեկնաբանություն ստացած հիմնական գաղափարն է, որ Աստվածամոր սրբության մի կաթիլը կարող է մեղքերից մաքրել, մանկացնել մարդու հոգին և նոր կյանքի կոչել նրան: Փաստորեն բանաստեղծության զարգացման ընթացքում հեղինակը համզում է նույն գաղափարին, որ արդեն արտահայտել էր Նարեկացու Սատյանից քաղված բնութանի միջոցով. «Ահա կաթիլ մի կաթին քումդ կուտութեան յանձն իմ անձրեւեալ, կենաց ինձ գործ...»:

Այլաբանական պատկերներով է կառուցված «Աշնան ծաղիկներ» բանաստեղծությունը, որտեղ բիրտ հովից խամրող աշնան ծաղիկը ընթերցողին հիշեցնում է սիրատանջ մարդու սիրտը: Սիրտ, որը նույնպես խամրում է, սառչում, սակայն այս անգամ ոչ թե վայրագ աշնանային հովից, այլ իրեն հանդիպած անզգայությունից ու անտարբերությունից: Ահա մի հատված.

**Գոս տերևներուն հետ, արագ արագ,
Կը խամրին աշնան ծաղիկներ աղժգույն.
Սիրազեղ բույրն ու թովքն իրենց հոգվույն,
Կը մեռնին, հովուն հեծքերեն վայրագ... (151):**

Դարձյալ գործ ունենք բնության և մարդու անխզելի կապի հետ, կապ, որի շնորհիվ ավելի է ամբողջանում մարդու հենց մարդկային նկարագիրը:

Խորհրդանշան: Այլաբանության հետ սերտ կապված է խորհրդանշանը: «Խորհրդանշանը գեղարվեստական լեզվի պատկերավորության միջոցներից մեկն է, որը որոշակի ընդհանրության հիման վրա ընդունվում է որպես մի այլ երևույթի կամ հասկացության պայմանական անվանում»¹²:

Մեծարենցի բնաբերգությունը հարուստ է խորհրդանշաններով: Հատկապես պետք է նշել լույսի մասին՝ որպես ամենագեղեցիկի, վսեմի ու կատարյալի խորհրդանշան: Հեղինակի ստեղծագործության մեջ այն ամենից ավելի հաճախակի կիրառվող բառերից է, ինչպես նաև նրա լուսաբաղձ էության արտահայտիչը: Մեծարենցի հերոսը շատ հաճախ ապրում է լույսի սպասումով, որը լավագույն միջոցն է կյանքի բոլոր բացասական երևույթների կամ խավարային ուժերի դեմ պայքարում, ինչպես.

**Ես կը սպասեմ հորդ ու վրճիտ լույսերուն՝
Որոնց բոցը պիտի ցուլա անծիր ցայգուն մեջ հոգվույս (37):**

Մեծարենցի չափածոյում որպես խորհրդանշան հանդես է գալիս նաև արևը, որը մարմնավորում է կյանքը: Ասվածը հաստատող օրինակներ կան բազմաթիվ բանաստեղծություններում, ինչպես «Արևին», «Տերևները կ'ըսեին», «Առտվան արևին մեջ» և այլն: Ահա մի հատված «Առտվան արևին մեջ» բանաստեղծությունից.

**Ու բոցեղեն լեզվակներ
Կը ծըծեն մեզն համորեն,
Արևին կյա՛նքն հրդեղեն,
Արևին փա՛ռքն անըստվեր... (82):**

Արևն իբրև կյանքի ու բարության մարմնավորում մեր գրականության մեջ նկատվել է ոչ միայն Մեծարենցի կողմից: Բավական է հիշել Ավետիք Իսահակյանի «Աբու-լալա Մահարի» պոեմը:

Սիասք Մեծարենցի ստեղծագործության մեջ խորհրդանշան է հյուղը՝

անասհման մարդասիրության ու ջերմության, նավակներն ու մեղուները՝ տենչանքի ու սպասման, մեղրը՝ բաղցր ու բաղձալի, հաճախ անորոշ մի առարկայի կամ երևույթի, առավոտն ու երեկոն՝ մարդկային բարձր արժեքների, և այլն, և այլն:

Կարդանք մի հատված «Հյուղին գարունը» բանաստեղծությունից.

Ու գրկիս մեջ զըտա առտուն լուստոռգ.
Առտուն, մանուկ՝ որ զերթ ծաղիկ կը ցնծա՝
Եվ հոգիին կը բերե բույրն իր նորոգ...
Եվ անապակ իր աչքերուն նայեցա,
Եվ աշխարհներ տըվավ հոգվույս իբր ընծա.
Հորիզոններ՝ ուր լույսն անհուն կը ցնծա... (108):

Չքնաղ է առավոտը. այն և՛ հոգու ցնծություն է, և՛ մանկան մաքրություն, և՛ ծով մարդասիրություն:

Սակայն չմոռանանք նաև, որ «խորհրդանշանն իր բովանդակությամբ փոփոխական է և բազմերանգ, նրա մեկնաբանությունները կարող են տարբեր լինել՝ կախված ընթերցողի ըմբռնումից և մոտեցումից»¹³:

Անշուշտ, Միսաք Սեծարենցի քնարերգության մեջ նշված ու քննված պատկերավորման միջոցներից բացի առկա են նաև այլ միջոցներ: Վերջիններս, սակայն, փոքր թիվ են կազմում և հեղինակի ոճին այնքան էլ բնորոշ չեն: Ստորև բերում ենք երեք այդպիսի օրինակ: Առաջին դեպքում առկա է անլծակցություն, երկրորդ դեպքում՝ ճարտասանական հարց, երրորդ դեպքում՝ բառախաղ. «Մայրը կուլա երջանկությունն իր զավակին...» (186), «Փնտռեցե՛ք այս տղան, ո՞ւր եք, ո՞վ սուրբեր...» (189), «Ես մեկ հորդումով ծածկեմ ավազ, ակ. Ինձմե է գողցեր ամենն... ավազակ...» (178):

Ինչպես երևում է այս համառոտ քննությունից, Միսաք Սեծարենցը հաճախ է օգտագործել պատկերավորման տարբեր միջոցներ, որոնք անչափ օգնում են խոսքի բանաստեղծականացմանը, լեզվաոճական հարստացմանը, գեղեցկացմանը: Ծառ դեպքերում հենց սրանց շնորհիվ է պատկերը դառնում կատարելություն, քնարերգությունը՝ ճշմարիտ և հուզառատ արվեստ:

- 1 Հմմտ. Պ.Մ.Պոլոսյան, Խոսքի մշակույթի և ոճագիտության հիմունքներ, գիրք երկրորդ, Երևան, 1991, էջ 84:
- 2 Հմմտ. Պ.Մ.Պոլոսյան, նշվ. աշխ., էջ 86-88:
- 3 Մյասար Սեմաբենց, Երկերի լիակատար ժողովածու, Երևան, 1981, էջ 132: Այսուհետև մեջբերումների էջերը տե՛ս տեքստում՝ փակագծերի մեջ:
- 4 А.И.Ефимов, Стилистика художественной речи, Москва, 1961, стр. 273.
- 5 Պ.Մ.Պոլոսյան, նշվ. աշխ., էջ 91:
- 6 Յեղիմ սիրտը. արևմտահայ բանաստեղծություն, Երևան, 1991, էջ 256:
- 7 Լ.դ.Ջրբաշյան, Գրականության տեսություն, Երևան, 1980, էջ 242:
- 8 Պ.Մ.Պոլոսյան, նշվ. աշխ., էջ 94:
- 9 Լ.դ.Ջրբաշյան, Հ.Մախչանյան, Գրականագիտական բառարան, Երևան, 1972, էջ 12:
- 10 Լ.դ.Ջրբաշյան, Գրականության տեսություն, էջ 243:
- 11 Աստուածաշունչ Մատևան, Հայաստանի Աստուածաշնչային ընկերություն, 1997, էջ 19:
- 12 Լ.դ.Ջրբաշյան, Հ.Մախչանյան, Գրականագիտական բառարան, էջ 136:
- 13 Լ.դ.Ջրբաշյան, Գրականության տեսություն, էջ 245:

ՀԱՅՈՑ ԺԱՄԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

Ազգամշակութային խնդիրներ բննելիս անհրաժեշտ է աղբյուրագիտական արժեք վերապահել հայերենի բարբառներին: Ժամանակահիշ բառերն իրենց խորքում պարունակում են բառագիտական, ծագումնաբանական, իմաստաբանական, հնչյունաբանական տեղեկություններ՝ բարբառագիտական փաստերից վերաճելով ազգագրության, էթնոհոգելեզվաբանության և այլ գիտակարգերի համար էական փաստերի: Այդ առումով հետաքրքիր դիտարկումների առիթ են ընձեռում հայոց հնագույն ժամանումները:

Տոմարագետների կարծիքով հնում տարբեր ժողովուրդներ օրը բաժանել են տարբեր մասերի, ինչպես, ասենք, հռոմեացիները գիշեր և ցերեկ տարանջատման ներսում առանձնացնում էին նկարագրական բնույթի, ժամանակային անհամաչափ հատվածներ մատնանշող անվանումներ, ինչպես՝ **ընկողմանելու ժամ, տարաժամություն, կեսգիշեր, հավախոս, արևածագ, միջօրե, արևամուտ** և այլն: Օրը 24 մասի բաժանելը 2-րդ դարի հույն աստղագետ Պտղոմեոսին է վերագրվում, բայց ենթադրվում է, որ այդ սովորությունը շատ ավելի հին ժամանակներից է գալիս, թեև շատ ժողովուրդներ ուշ են ընդունել:

Հայերը հնում օրվա ժամերին տվել են հատուկ անուններ: Ըստ հերթագայության՝ առանձնացվել են ցերեկային և գիշերային այսպիսի ժամանումներ.

Ցերեկային

1. այգ
2. ծայգ
3. ծայրացյալն
4. ճառագայթյալն
5. շառավիղյալն
6. երկրատեսն
7. շանթակողն
8. հրակոթն
9. հուրթափյալն
10. քաղանթյալն
11. առադուռն
12. արփողն

Գիշերային

1. խավարուկն
2. աղջամուղջն
3. մթացյալն
4. շաղավոտն
5. կամավոտն
6. բավականն
7. հավթափյալն
8. գեղակն
9. լուսաճեմն
10. առավոտն
11. լուսափայլն
12. փայլածուն²

Ինչպես հայտնի է, գիշերվա ու ցերեկվա տևողությունը կախված է տարվա եղանակից և տեղի աշխարհագրական դիրքից: Հայաստանում ամառա-

յին օրվա ցերեկը եթե 15 ժամ է, գիշերը՝ 9 ժամ, ապա ձմռանը հակառակ պատկերն է: Գարնանային և աշնանային գիշերահավասարի օրերին են դրանք հավասարվում: Դրա համար էլ ժամանումները, որոնց հիմքում ակներևաբար օրվա լուսավորվածության աստիճանը նկարագրական ձևով արտացոլող բառարմատներ են ընկած, շատ հաճախ իմաստային աններդաշնակություն են արտահայտում՝ կախված տարվա եղանակից: Այս կարգի իրողություններին մենք անդրադարձել ենք այն նկատառումով, որ պարզենք, թե բարբառներում արդյոք մնացե՞լ են ժամանումների հետքերը: Նյութի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այդ 24 ժամանումներից մի քանիսն առայսօր գործառու են հայերենի բարբառներում, ինչպես՝ **առավոտը, այգը, ծայգը, աղջամտը, շաղավոտը և հավթափյալ** ժամանունի այլ տարբերակները՝ նկարագրական ժամանականիշի արժեքով, ինչպես՝ **հավախօս, խավխօսում և այլն:**

Օրը բաժանվել է երկու հիմնական մասի՝ **գիշեր և ցերեկ**՝ ըստ խավարի և լույսի հերթագայության, իսկ լուսավոր հատվածում առանձնացվել են երեք հիմնական պահեր՝ **առավոտ, կեսօր, իրիկնապահ:** Հինգերորդ դարի հեղինակ Ագաթանգեղոսի մոտ հաճախադեպ է **այգ և առավոտ** ժամանականիշների զուգահեռ կիրառությունը, ինչպես՝ «Իսկ իբրեւ այգն զառաւօտն մերկացավ՝ դրոնք քաղաքին բացան...»¹: Բառացի բարգձմանությամբ կունենանք. «Իսկ երբ այգը մերկացրեց առավոտը, քաղաքի դռները բացվեցին...»: Այս գողտրիկ հատվածից երևում է, որ **այգը** լույսը բացվելու պահն է՝ լուսաբացը, որը կարող է մերկացնել, լուսավորել **առավոտ** օրապահը: Այսինքն՝ **առավոտը** օրվա անխախտ մի ժամանակահատված է գիշերվա և ցերեկվա միջև, իսկ **այգը** առավոտ օրապահի սկիզբն է:

Այգ բառը լեզվաբանները չեն ստուգաբանել: Գ. Ջահուկյանը հնարավոր է համարում բառի հնդեվրոպական *ai-«այրել, լուսավորել» ձևից սերելու հանգամանքը²: Հ. Աճառյանը Արմատական բառարանում **այգ** արմատը թեև չի ստուգաբանում, սակայն նշում է բառի վկայությունները վաղ գրաբարյան աղբյուրներում, ինչպես նաև նշում է հին բարդություններ, որոնք ակներևաբար հեթանոսական կրոնին են առնչվում և ունեն ազգագրական արժեք: Այդպիսին է Վանա բարբառում առկա **էրպարեվ** (այգ+բարև) բարդ բառը, որի արտահայտած իմաստը աղերսներ ունի հեթանոսական շրջանից եկող մի ծիսակարգի հետ, երբ նորապսակ զույգը, տանիքին պարելով, ողջույն է հղում ծագող արևին³: Իսկ Ղարաբաղի բարբառում կիրառելի է **իքնաբօւ** բառը, որ ասում են նախիրը վաղ առավոտյան արոտ տանելուն (այգ+արոտ): Սակայն հայտնի է, որ Ղարաբաղում **այգ** բառը **առավոտ** իմաստով չի գործառու, և հիշյալ բարդության իմաստն էլ չի գիտակցվում:

Համշենի բարբառի բննությանը նվիրված աշխատության մեջ Հ. Աճառյանը վկայում է, թե բարբառն ունի **ակըն** մակբայը՝ **առավոտյան** բառիմաստով⁴: Ապա բերում է այդ նույն իմաստով գործառող մի շարք ածանցումներ, քարացած հոլովածներ, ինչպես՝ **ակվօն, ակվընա, ակվընօր, էրվօն, էրվընէ:**

Հայերենի բարբառներում առկա ձևերը վկայում են առավոտ հասկացության իմաստով *այգ* արմատի օրինաչափորեն հնչյունափոխված ձևերի գործառնության մասին ոչ միայն Համշենի, այլև Իրանի հայաբնակ Փերիա, Բուրվառ գավառների տարբեր գյուղերի խոսվածքներում: Այսպես՝ Համշենի Սամսոն գավառի կամ Տրապիզոնի խոսվածքներում առկա են *ակըն*, *ակվընա*, իսկ պարսկահայ խոսվածքներում՝ *էվան*, *էվէնեն* (Փերիա) կամ դրավոխոթյամբ՝ *էլքա*, *էլքէնեն* (Բուրվառ) համապատասխանությունները:

Իհարկե, իրարից այդքան հեռու գտնվող կղզիացած տարածքներում միայն կիրառվող բառանվանումների նույնությունն այդ բարբառները կրող բնակչության պատմական փոխհարաբերության, տեղաշարժերի արդյունքում կարող էր առաջանալ: Հայտնի է նաև, որ Շահ-Աբասի օրոք Փերիա գավառում վերաբնակեցվել են տարբեր գավառներից բռնագաղթածներ: Բայց մենք միայն բարբառային փաստն ենք արձանագրում, իսկ այդ կարգի եզրակացությունների համար հատուկենա համապատասխանությունները բավարար չեն:

Հին հայկական օրացուցային համակարգում ցերեկային առաջին ժամանունը՝ *այգ*-ը, դժվար է ասել՝ նախապես օրապահի անու^օն է եղել և վերածվել կոնկրետ ժամանվան, թե^օ հակառակը:

Ծայգ ժամանունը արևի ծագելու հետ է կապվում, հավանաբար: Հայերենի բարբառներում այն չի գիտակցվում իբրև կոնկրետ ժամանուն, այլ *առավոտ* օրապահի սկզբնահատվածի հետ է կապվում և կիրառվում է հատկապես վաղ առավոտ լինելու հանգամանքն ընդգծելու նպատակով: Բերենք օրինակ Սայաթ-Նովայի տաղերից՝ Թիֆլիսի բարբառով.

Գուզին *ծէքի* արիվ ըլիմ, վառ ըլիմ...⁷

Հենվելով ՆՀԲ-ի ստուգաբանության վրա՝ *ծայգ* բառը Հ. Աճառյանը ստուգաբանել է այսպես՝ «ծայրք, արևածայրք»= արևի ծագելու, ծայր տալու, հայտնվելու պահը: Հատկապես կիրառելի է իբրև բայարմատ, ինչպես՝ *ծէքել* (Երևան), *ձաքիլ* (Խաբերդ-Երզնկա), *ձէքուշ* (Համշեն) և այլն: Արմատի կրկնությամբ սաստկական իմաստ ձեռք բերած *ծէքծէքոց*, *ծէքծէքլոց* ձևերը կիրառելի են Արարատյան բարբառի խոսվածքներում:

Ըստ արևելյան ժամահաշվի՝ գիշերվա ժամը 4-ին համապատասխանում է *շաղավոտ* (շաղաւօտ) ժամանունը: Արմատական բառարանում առավոտ բառը քննելիս Հ.Աճառյանը նշում է, որ այն *առ* նախդիրից և *աւօտ* արմատից է կազմված, և որ *աւօտ* արմատը «ժամանակ» է նշանակում: Ըստ նրա՝ այդ բառից են կազմված *շաղաւօտ* (գիշերվա ժամը 4-ը՝ ըստ արևելյան ժամահաշվի) և *կամաւօտ* (գիշերվա ժամը 5-ը) ժամանունները⁸: Այլ խոսքով՝ *շաղաւօտ*-ը բույսերի վրա շաղ իջնելու ժամն է: Հնարավոր է, որ այս ժամանվանն է առնչվում Սասունի Սպաղանք գյուղի խոսվածքում առկա *շալահիսին* բառաձևը՝ վաղ առավոտյան բառիմաստով (խոսվածքը գրանցել ենք Արմավիրի մարզի Արտագերս գյուղում): Վ.Պետոյանի «Սասունի բարբառը» գրքի բառարանում գտել ենք մի այլ վկայություն՝ *շալի*=անասուն-

ներին գիշերը արածեցնելը»:

Աղջամուղջ ժամանակն մնացուկային ձևն ենք համարում Կարսի Ղզըլչախչախ գյուղի խոսվածքում առկա **աղղամուղղ** ժամանականիշը: ՆՀԲ-ում **աղջամուղջ** - ի համար նշվում է նաև **աղտամուղտ, աղտումաղտ** հոմանիշները, որոնք գործառու են «մութ, մառախուղ, խավար» իմաստներով¹⁰: Նշանավոր հայագետ Ա. Մեյեն **աղջամուղջը** բառը առանձին բնության առարկա է դարձրել «Հայերեն ստուգաբանություններ» շարքում: Ըստ Մեյեի՝ դա մի կրկնավոր բարդություն է, որ առաջացել է հայերենում կիրառվող երկու ուշագրավ միջոցներով. 1) ա և աւ ձայնավորների հերթագայությամբ, ինչպես՝ խառնիխուռն... և 2) մ-ի հավելումով կամ բառակերպի բաղաձայնի փոխարինում մ-ով, ինչպես՝ հացումաց...: Ապա ավելացնում է . «Այս երկրորդ միջոցը բավական հազվադեպ է հին բնագրերում, բայց ազատ կիրառվում է ժամանակակից ժողովրդական լեզվում: Ուստի **աղջամուղջը**–ի սկզբնական ձևը **աղջ** է»¹¹: Իսկ այդ արմատին Մեյեն զուգադրում է հնդեվրոպական այլ լեզուներում առկա ձևեր՝ **անձրև** նշանակությամբ: ՆՀԲ-ում **աղջամուղջ**-ի համար նշվում են «մութ, մառախուղ, խավար» իմաստները և բերվում **աղտամուղտ, աղտումաղտ** հոմանիշային տարբերակների վկայություններ¹²: Այդպիսի փաստի առկայությամբ անառարկելի ենք համարում **աղղամուղղ** բառաձևի աղերսը հայոց հին օրացուցային համակարգում վկայված գիշերային 2-րդ ժամանակնը:

Հավթափյալ ժամանունն իմաստային դաշտում, հավանաբար, աղերսներ ունի հայերենի բարբառներում **առավոտ** հասկացությանը համապատասխանող **հավախոս, խօրօզխօսում, ալլօրականչ** բառանվանումների հետ՝ հիմքում ունենալով հայերենում և այլ լեզուներում ընտանի կենդանիների և բույսերի վարքի միջոցով օրապահը որոշելու սովորությունը: Բերենք օրինակ ժողովրդական բանահյուսությունից.

Կեսգիշերին է հավխօսօց,

Սերիկ, ու՞ր է կըտրիճ իմ ծօց...

Հին հայկական օրացուցային համակարգում առկա 24 ժամանուններն աստիճանաբար դուրս են մղվել ժողովրդի բառամթերքից: Դրանցից մի քանիսը միայն՝ **այգը, ծայգը, աղջամուղջը, շաղավոտը**, կորցնելով իրենց ժամանիշային արժեքը, շարունակում են իրենց գործառույթն՝ իբրև **առավոտ** օրապահի բառանվանումների հոմանիշային տարբերակներ հայերենի բարբառներում:

1. Հ. Բաղայան, Օրացույցի պատմություն, Ե., 1970, էջ 20:
2. Բ. Թումանյան, Օրվա մասերի բաժանումը հին և միջնադարյան Հայաստանում, Ե., 1990, էջ 5:
3. Ագարանգեղայ պատմություն հայոց, Ե., 1983, էջ 36:
4. Գ. Ջահուկյան, Հ. Գ. Ոսկազրային ժամանաշրջան, Ե., 1987, էջ 295:
5. Հ. Աճառյան, ՀԱԲ, հ. I, էջ 166:
6. Հ. Աճառյան, Քննություն Համշենի բարբառի, Ե., 1947, էջ 167:
7. Սայաք-Նովա, Տաղեր, Ե., 1959, էջ 107:
8. Հ. Աճառյան, ՀԱԲ, հ. 2, էջ 435:
9. Հ. Աճառյան, ՀԱԲ, հ. 1, էջ 256:
10. Վ. Պետոյան, նշվ. աշխ., էջ 148:
11. ՆՀԲ, հ. I, Ե., 1979, էջ 298:
12. Ա. Մեյե, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Ե., 1978, էջ 154:

ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԽՈՍՔԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԸ ԵՎ ՆՐԱ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Մանկական խոսքի ուսումնասիրությունը հետազոտության համեմատաբար երիտասարդ բնագավառ է: Մանկական լեզուն լեզվի սոցիալական, հասակային տարբերակ է: Ե. Աղայանի ԱՀԲԲ-ում առկա են մի շարք բառեր՝ «մնկ» մանկական նշումով. դրանք այն բառերն են, որ մեծահասակները գործածում են մանուկների հետ խոսելիս: Առաջին հայացքից թվում է, թե հայերենագիտության մեջ մանկական խոսքի ուսումնասիրությունը բոլորովին անտեսված է եղել: Սկսելով այդ ոլորտում պրպտումները՝ միշտ զարմացել ենք, թե ինչպես կարող էր այդ կարգի կարևոր, տարողունակ ու հետաքրքիր լեզվաբանությամբ չարժանանալ խոշոր հայագետների ուշադրությանը: Զարմանքը փարատվեց, երբ լույս տեսավ Հ. Աճառյանի «Լիակատար քերականության» «Բառաբանություն» բաժինը:

«Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի» աշխատության «Բառաբանություն» բաժնում՝ «Մանկան բառեր» հատվածում, Աճառյանը դիտարկում է երեխաների խոսքի առանձնահատկությունները: Աճառյանը ներկայացնում է երեխաների գործածած 160 բառ, որ համապատասխանում է 77 գաղափարի: Տրվում է այդ բառացանկի թեմատիկ բաժանումը:

Մանկական բարբառի (այսպես է անվանում Աճառյանը երեխաների խոսքը) բառերը ունեն 3 տեսակ ծագում՝ բնածայն բառեր, մեծերի խոսած հայոց լեզվից կրճատված, փափկացրած և նրբացրած բառեր և օտար լեզուներից փոխառյալ բառեր:

Աճառյանը նշում է մանկական բարբառի հետևյալ հատկությունները. երկավանկություն, կրկնություն, նվազական կամ փաղաքշական ձևեր, մնանաձայնություն, բացավանկություն:

Մանկական խոսք, երեխաների խոսք, մանկան բարբառ եզրերը, որոնք գործածվում են 1 – 5, 6 տարեկանի խոսքային գործունեությունը նշանակելու համար, բոլորն էլ պայմանական բնույթ են կրում:

Կյանք մտնող յուրաքանչյուր սերնդի հետ վերարտադրվում, նորոգվում է մաս տվյալ հանրության մեջ խոսվող լեզուն (բարբառը, ենթաբարբառը, խոսվածքը):

Երեխայի լեզուն բացվում է, և մա սկսում է խոսել այն լեզվով, որը հնչել է իր շուրջը, որով նրա հետ շփվել են, խոսել են շրջապատող մեծահասակները (մայրը, հայրը, դայակը, տատը և այլք):

Երեխան յուրացնում է շուրջը հնչած խոսքը: Ըստ այդմ, յուրաքանչյուր երեխա սկսում է խոսել տվյալ միջավայրի խոսակցական լեզվով: Լոռու

Շնորհ գյուղի կամ Արցախի Վանք գյուղի մորածինները կխոսեն յուրաքանչ-յուրը իր գյուղի բարբառով, Երևանում մեծացող հայ երեխան՝ իր ընտանիքում հնչող հայերենով: Քանի որ դա հիմնականում գրական լեզվի խոսակցական տարբերակն է, ապա երեխայի խոսքում առկա են խոսակցական լեզվի իրողությունները:

Մի շարք լեզուներով (անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, ռուսերեն, հայերեն) մանկական խոսքի ուսումնասիրությունների դիտարկումների, փաստական նյութի համեմատական-գուգադրական վերլուծության միջոցով ի հայտ են գալիս տարբեր լեզուներով խոսող երեխաների խոսքում եղած լեզվական և՛ ընդհանուր, և՛ առանձնահատուկ երևույթները: Այդ վերլուծությամբ այժմ զբաղվում են, ասենք, Սլոբինը ԱՄՆ-ում, Շախմարովիչը Մոսկվայում և այլք:

Մի շարք լեզուների ընձեռած լեզվական փաստական նյութի գուգադրական վերլուծությունը կարող է հիմք դառնալ առաջին լեզվի յուրացման հոգե-լեզվաբանական բնութագիրը տալու համար: Ի՞նչ օրինաչափություններ են գործում. ինչպե՞ս է կատարվում անվանումը, լեզվում եղած կայուն կաղապարների յուրացումը:

Հայերենագիտության մեջ այս բնագավառում առաջին քայլերն են արվում. դիտարկումների, փաստական նյութի հավաքման շրջանին հետևելու է այլ լեզուների փաստերի, օրինաչափությունների հետ համեմատությունն ու գուգադրումը, իսկ վերլուծությունները կօգնեն լեզվի դասավանդման արդյունավետության բարձրացմանը:

Երեխան սկզբնական շրջանում խոսքը արտաբերում է որոշակի հնչյունական աղավաղումներով, փոփոխություններով, կրճատումներով: Նախապես կարողանում է արտաբերել դյուրահունչ բառերն ու լեզվական այս կամ այն միավորները: Բառերի արտաբերման այս կարգի հնչյունական փոփոխումներով չենք զբաղվում, այդ բնագավառը ավելի կհետաքրքրի հնչյունաբաններին, ընդհանուր ձևակերպումով կարող ենք միայն նշել, որ մեծ մասամբ հնչական փոփոխությունների պատճառը, ի վերջո, դյուրին արտասանելու հանգամանքն է: Դասական է դարձել Կ. Չուկովսկու բերած օրինակը.

- Тебя как зовут?
- Андлюша!
- Андлюша?
- Нет, Андлюша!
- Ах, Андрюша!
- Да, Андлюша!

Այժմ անդրադառնանք մանկական խոսքի մորաբանություններին, բաղարկությանը, դրափոխությանը, երեխայի կողմից ձևային իմաստի ընկալմանը:

**Մանկական նորարարություններ, իրադրային կամ դիպվածային
կազմություններ**

Գնդոց (= գնդասեղ)	հնձակ (= գերանդի)
շորարան (= սլահարան)	կծիչ, կծուկ (= եղինջ)
մդուտուն (= փեթակ)	մայիչ (= հայելի)
կոշկարար (= կոշկակար)	մոռացկան (= մոռացկոտ)
ջարդուկ (= մուրճ)	կարդասեր (= ընթերցասեր)
բարձրանալիք	գյուղերեն (= գյուղի լեզվով)
	} (= սանդուղք) սրսկուհի (= սրսկող)
իջարան	կտրատ (= մկրատ)

Նշված բառիմաստները, իհարկե, ընկալվում են ամբողջական համատեքստում, որ այստեղ չենք ներկայացնում՝ հողվածը չժանրաբեռնելու նպատակով: Դրանք կարող եք կարդալ հեղինակի «Մանկական խոսք» գրքում:

Երեխաների խոսքից բաղած այս բառերը պետք չէ փնտրել բացատրական բառարաններում: Մրանք այս կամ այն իրադրության մեջ տվյալ վայրկյանին գործածված բաղադրյալ կազմություններ են, որ ստեղծվել են հայերենի բառակազմական օրինաչափություններով, հասկանալի են, բայց մեծերի խոսած լեզվում չկան: Երեխան ինքն է կառուցել, ստեղծել բառերը՝ իր իմացածների համաբանությամբ: Այլապես չէինք հասկանա, թե տվյալ հնչյունախմբով ինչ է ուզում անվանել:

Բաղարկություն (կոնտամինացիա): Մանկական խոսքում երբեմն հանդիպող բաղարկության երևույթը առկա է ծննդագիր, տոլմատ, կիլաս, հայո և այլ կազմություններում:

անձնագիր	արթնացալ
{ - ծննդագիր	{ - զարթնացալ
ծննդական	զարթնեց
տոլմա	հա
{ - տոլմատ	{ - հայո
տոմատ	այո
գիլաս	ապրես
{ - կիլաս	{ - ամեր
կեռաս	մերսի

Նշենք, որ բաղարկության երևույթը հանդիպում է մաս մեծերի խոսած լեզվում: Այսպես՝ ռուսախոս հայերի բանավոր խոսքում հաճախ են հանդի-

պում վերջիվերջով, դաժանակիր կազմությունները, որ ստեղծվել են համապատասխանաբար վերջիվերջո ու В КОНЦЕ КОНЦОВ և դաժան ու տաժանակիր միավորների բաղարկությամբ:

Դ-րափոխություն (մետաքեզիս): Դ-րափոխության կամ ետևառաջության երևույթը հանդիպում է և՛ բառակապակցությունների ընկալման ու վերարտադրության, և՛ բառի շրջանակում:

Այսպես՝ պլանի գլուխ ասելու փոխարեն երեխան գործածում էր գլուխ պլան, շաքարաքտրի փոխարեն՝ արլոր շաքար, փխսիկ > սիփիկ, հեծանիվ > հեծավին և այլն: Ամբողջական համատեքստերը տրված են հեղինակի «Մանկական խոսք» գրքում:

Ձևային իմաստի ընկալումը երեխայի կողմից

- Գ-նալու ենք կրկես:

- Ի՞նչ կրկես:

- Երեկ եկեղեցում տներտ տեսա:

Հետաքրքիր է, երբ ամբողջական բառի մեջ երեխան ընկալում է որևէ ձևույթ (կամ բառակազմական, կամ բառահարաբերական)՝ ըստ արտաքին մնանության:

Կրկես բառը երեխան հասկացել է որպես բայի լղձականի երկրորդ դեմք ու հարցնում է՝ Ի՞նչ կրկես:

Տերտեր բառի եր-ը ընկալել է որպես հոգնակերտ մասնիկ:

Արտասանում եմ բառածևը հաճախ երեխաները գործածում են այսպես՝ արտաս եմ անում (անել բայն են ընկալում):

Խոսակցական հայերենում գործածվող իմպոռտնի (ИМПОРТНЫЙ) բառի իմ-ը հասկանում են որպես անձնական դերանուն և իմպոռտնի բառը գործածում են մաս բոլորտնի ձևով:

Էնցիկլոպեդիա բառի էն-ը հասկանում են որպես ցուցական դերանուն և բառը գործածում ցիկլոպեդիա ձևով:

Այս երևույթը (երբ որևէ հնչյունախումբ հանրության կողմից ընկալվում է որպես որևէ քերականական իմաստի կրող) առկա է մաս մեծահասակների լեզվում: Ասենք՝ տասը թվականի կամ ոչ մեկը դերանվան ը-ն ընկալվում է որոշիչ հոդ, և այդ պատճառով այդ բառերը գործածվում են առանց ը-ի՝ տասս դրամ, տասս տարի, ոչ մեկ չի ուզում:

Այնինչ՝ ինը թվականի ը-ն որպես որոշիչ հոդ չի ընկալվում, և ոչ ոք չի ասի՝ ին տարի, ին տղա, բայց՝ տասս տղա:

Մասին կապի մ-ն երբեմն ընկալվում է որպես որոշիչ հոդ, և բառը գործածում են մաս իմ մասիս, քո մասիդ, նրա մասի: Կամ՝ մքին անտառ, մքին պատմություն կապակցություններում մքին բառի ին ածանցը աշակերտները ընկալում են որպես մութ բառի տրական հոլովի վերջավորություն:

Ճարտարապետաշինարարական ինստիտուտի ռուսական կրթություն ունեցող մի ուսանող, երբ պատմում էր Բակունցի «Միրհավի» սյուժեն, գործածում էր՝ Դիլան դայը գնաց, Դիլան դայը տեսավ, Դիլան դայը հիշում էր. այսինքն՝ դայի բառի ի-ն ընկալել էր որպես սեռական հոլովի վերջավորություն:

Այսպիսով՝ մեր դիտարկումներով ի, ը, հնչյուններն ու եք, ին հնչյունախմբերը արևելահայերենի կրողի լեզվագիտակցության մեջ առավելապես ամրակալված են որպես որոշակի քերականական իմաստների կրող:

Մանկական խոսքի հոգելեզվաբանական վերլուծությունը ունի և՛ տեսական, և՛ գործնական նշանակություն՝ գրական արևելահայերենի ուսուցման, դասավանդման համար: Ուսուցման ընթացքում ծագող մի շարք խնդիրներ պայմանավորված են խոսակցական և գրական լեզուների տարբերությամբ: Ռուսերենի (իսկ այժմ նաև՝ մուտք գործող անգլերենի) և բարբառների ազդեցության պայմաններում խիստ կարևոր նշանակություն ունի այն, որ լեզվակիրը գրական և ոչ գրական զուգաձևեր ունեցող միավորների գրական տարբերակները յուրացնի լեզուն սովորելու առաջին իսկ օրերից: Եթե երեխան հենց սկզբից տվյալ առարկան անվանելու համար սովորի հայերեն գրական բառը, այն ավելի բնական է հեշտ կարմատաճանաչ ալիսով բառապաշարում: Առայժմ վիճակը այլ է. կենցաղի որոշ իրերի և առարկաների (աճաճեղեն, կահույք, հագուստ և այլն), աշխատանքի գործիքների, մրգերի, բանջարեղենի, հատապտուղների, գույների, ծաղիկների, ուտեստների, մասնագիտությունների հայերեն անվանումների փոխարեն խոսակցական լեզվում իշխում են օտարաբանությունները: Լեզուն մոր սովորողը լսում և յուրացնում է օտարաբանություններով համեմված, գեղագիտորեն ցածրաթիվ խոսքը: Մեծ տարիքում շատ և շատ դժվար է լինում խոսքը մաքրել այդպիսի օտարաբանություններից, քանի որ հոգեբանորեն բավական դժվար է հաղթահարել լեզվական սովորույթի ուժը և իներցիան: Դա, բացի մաքուր և կիրթ խոսելու ձգտումից, լեզվակրից պահանջում է նաև ուշադրություն և հոգատարություն սեփական խոսքի նկատմամբ, կամքի լարում, հետևողականություն, որ ոչ բոլոր դեպքերում է իրականանում:

Նոր բառի, բառակապակցության, արտահայտության համեմատաբար դյուրին յուրացմանը, դրանց՝ լեզվակրի ակտիվ բառապաշարի միավորի վերածվելուն, մայրենի լեզվի գրական մորմայի ուսուցմանը մեծապես կարող է նպաստել նախադպրոցական հասակի և տարրական դասսրանների երեխաների խոսքի զարգացմանը նպատակաուղղված լեզվական խաղերի, ալբոմների, պատկերազարդ տետրերի, ձայնասկավառակների, պատկերաժապավենների, բազմանկարների ստեղծումը, ինչպիսիք շատ են օգտագործվում երկրորդ և երրորդ լեզուների ուսուցման ընթացքում:

Ոչ միայն օտարաբանություններից խուսափելու առումով, այլև առհասարակ մոր բառեր յուրացնելիս կարևոր է վաղ մանկական տարիքից լեզվական խաղերի, դիտանյութերի գործածումը:

Սենք որոշ ջանքեր արդեն գործադրել ենք և հրատարակել ենք մանկական խաղերի երկու գրքույկ՝ «Ո՞վ կարող է»¹ և «Ծաղիկներ»²: 4-10 տարեկան երեխան հաճույքով է զբաղվում այս կարգի նյութերով. զարգանում է նրա դիտողականությունը, ուշադրությունը, ընդլայնվում է հետաքրքրությունների շրջանակը, և երեխան խաղալով լեզու է սովորում:

Հրատարակության են պատրաստ մաս մի շարք իմաստաբեմատիկ խմբերի բառապաշար ընդգրկող խաղագրքեր («Պտուղներ», «Խաղանք և սովորներ», «Ուրախ տառեր»), որոնց գործածությունը կնպաստի մայրենի լեզվի բառապաշարի յուրացմանը:

- 1 Այս մասին տե՛ս Р.М. Фрумкина „Психолингвистика“, գրքի „Детская речь“, բաժինը. М. 2001, էջ 104-165, А.А. Леонтьев. Основы психолингвистики, Москва, „Смысл“, С-Петербург, „Лань“, 2003, „Психолингвистика развития“, բաժինը, էջ 172-189. А.Брутян, «Говорите: мне интересно, или мы и наши дети», Ереван, 1999.
- 2 Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, Սրբան, 2005, էջ 80-90:
- 3 Ա. Գալստյան, Մանկական խոսք, Սրբան, «Ջանգալ», 2006:
- 4 Ա.Ս. Գալստյան, «Ո՞վ կարող է», Սրբան, «Լույս», 1987թ:
- 5 Ա.Ս. Գալստյան, «Ծաղիկներ», Սրբան, «Արևիկ», 1989թ, վերահրատարակվել է 2005թ:

Օգտագործված գրականություն

1. Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, Սրբան, 2005թ.:
2. А.Брутян, Говорите: мне интересно, или мы и наши дети, Ереван, 1999.
3. А.А. Леонтьев, Основы психолингвистики, Москва, Смысл, С.-Петербург, Лань, 2003.
4. Р.М. Фрумкина, Психолингвистика, Москва, 2001.
5. К. Чуковский, От двух до пяти, Минск, 1983.

ՄԱԿԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Անվանագիտությունը լեզվաբանության կարևոր բաժիններից մեկն է. բավականաչափ ուսումնասիրված է հատկանվանագիտությունը: Հայերենագիտության մեջ որոշակի գիտական ավանդույթ արդեն ստեղծվել է անձնանվանագիտության (անտրոպոնիմիկա) և տեղանվանագիտության (տոպոնիմիկա) բնագավառներում: Նկատի ունենք տեղանունների և անձնանունների հայտնի բառարանները, որոշ ատենախոսություններ տեղանունների և անձնանունների մասին:

Նոր շրջանի ուսումնասիրությունների մեջ նշանակալից են Տ. Ավետիսյանի ուսումնասիրությունը՝ «Հայկական ազգանունը», և նրա կազմած «Հայոց ազգանունների բառարանը»:

Մականուն նշանակում է մեկին տրված վերադիր անուն, «փոք» անուն: Ասում են մաս՝ ամսական անուն, ավել անուն: Տերմինը, ինչպես գիտենք, արևմտահայերենում ունի ազգանուն իմաստը:

Մականունները լինում են դրական, չեզոք և բացասական: Մականունը կարող է բարձրանալ ազգանունի աստիճանի: Մականվանական հիմքերով կազմվող ազգանունների վերլուծությունը տրված է Տ. Ավետիսյանի «Հայկական ազգանուն» աշխատության մեջ:¹

Մականունները հաճախ են հանդիպում գեղարվեստական գրականության մեջ: Այսպես, օրինակ, Շիրվանզադեի «Կյանքի բովից» վեպում Կարկուտ Գասպարը, Ջորայր Խալափյանի «Մեռնող հառնող» վիպակում՝ Իբիբիրը, Ստ. Ջորյանի «Խուժան Արշոն» պատմվածքում՝ Վինավատը, Մալականի հորքը (չեկ, փորքիկ խուժանը), Չոփուրը:

Հիշենք «Սասնա ծռեր» էպոսի մականունները՝ Թլոր Դավիթ, Չենով Օհան, Մեծ Սիեր, Փոքր Սիեր, Վերգոյի մականունը:

Պատմականորեն մականուններ են ունեցել մեր քաղաքները, կարողիկոսները, հին աստվածները և ավանդապատումների հերոսները: Այսպես՝ Վահագն Վիշապաբաղ, Գալ Վահան, Շատակեր Շարա, Արա Գեղեցիկ, Տորք Անգեղ, Տիգրան Մեծ և այլն:

Ֆիդայիների մականունները հանրահայտ են՝ Աղբյուր Սերոբ, Դժոխք Հրայր, Նիկոլ Դուման, Քեռի, Փեթարա Իսրո, արցախյան պատերազմի հերոսներից՝ Դուշման Վարդան, Բեկոր (Ասկոլկա) Աշոտ, Պետո, Ավո:

Սեր այսօրվա բառապաշարում մականունները մեծ տարածում ունեն մի շարք ոլորտներում՝ մանկական խոսք, գողերի «զեզու», բարբառներ: Հողվածի՝ բարբառներին վերաբերող նյութը քաղել ենք Արցախի գյուղերից մեկի

խոսվածքից:

Դիտարկում ենք մականունների գործածության երկու ձև.

ա) երբ մականունը փոխարինում է մարդու անվանը (Լանդիշ, Օդապարիկ, Գեներալ, Ջազա, Դոդոշ, Կանդազ).

բ) երբ մականունը գործածվում է անվան հետ իբրև որոշիչ (Յուդի Սիրան, Տախունց Սաթի, Գյուղացի Միշա, Նեմեց Միշա, Վիսոկի Հրանտիկ, Ղարմուղ Գրիշա):

Ըստ գործածության տեսականության ևս մականունները տարբերվում են. կան ժամանակավոր, կարճատև կյանք ունեցող և կաշուն, երկարակյաց մականուններ, որոնք մույնիսկ մարդու մահից հետո էլ գործածվում են:

Մականունների գործածության մեջ առկա է մի հանգամանք. որոշ մականուններ ասվում են մականվանակրի ներկայությամբ (Լանդիշ), իսկ մեծ մասամբ դրանք գործածվում են նրա բացակայությամբ:

Հավաքած մականունները քննել և դասդասել ենք ըստ նրանց առաջացման պատճառաբանվածության, ըստ անվանման հիմքի:

Մականվան ստեղծման, գործածման, տարածման հիմք կարող են լինել.

1. Մարդու անվան հետ հնչյունական որևէ զուգորդությունը: Հաճախ մականունը ստեղծվում է ազգանվան կամ անվան կրճատումով կամ աղավաղման միջոցով: Այսպես՝ Բաղդասարյան - Բղդե, Թանթուշյան - Թանթ, Ասատրյան, Ասոյան - Ասո, Կրեյան - Կպեճ, Վիրապին դասարանում ասում էին՝ Վիրուս, փոքրիկի նմանությամբ Ասյա և Ամալյա հորաքույրերին բոլորը Ավա և Ամո էին ասում, երեխան Դիլբար տատին ասում էր Բիբար տատ. նրան հետևելով՝ բոլորը տատին ասում էին Բիբար տատ:

2. Մականվան ստեղծման համար հիմք կարող է դառնալ մարդու որևէ արարքը, նրա կյանքի որևէ դրվագը: Օրինակ՝ Առյուծաձև Սիեթ, Վահագն Վիշապաբաղ, դարաբաղցիներից՝ Յանոշ Կաղար կամ պարզապես Յանոշ. (Հունգարիայում ծառայելու ժամանակ հանդիպել էր Յանոշ Կաղարին և անընդհատ հայարտանում էր դրանով):

3. Մարդու բնավորությունը. Օրինակ՝ քածի (սղամարդ, որը ունի կանացի բնավորություն), Աղվես (խորամանկ), Օդապարիկ (սուտ խոսելու, փչելու համար), Վիտվիտ Հասմիկ (տափուկ, տակից զնացող), Հայ Հովհաննես (աստվածավախ, ազնիվ մարդ), Քոթի - նախապես եղել է քոթի (լկտի, նաև իրասածի), դրափոխությամբ դարձել է քոթի, Դինջ, Վեթես կամ Հոթիս - (տզգացող միջատ, անընդհատ երգելու համար):

4. Մականվան առաջացման հիմք կարող է դառնալ մարդու խոսքի որևէ միավորը, որևէ արտահայտությունը.

Օրինակ՝ Լանդիշ, Ինաչե, Օշինդր, Կառարան Վալյա (դասի ժամանակ վառարան բառը կարդացել է կառարան):

Կամ՝ Արեգը դասի ժամանակ «Բեղը խարդախ մարդ էր» կարդացել է «Բեղը չարդախ մարդ էր», և նրա անունը մնաց Զարդախ:

Բակում երկու եղբայրներին երեխաները կպցրել էին Ապաներ մականու-

նը, որովհետև նրանք խոսքում հաճախ էին գործածում ապա բառը:

5. Մականուն կարող է տրվել ըստ մարդու արտաքին որևէ հատկանիշի.

Դով (դև, հաղթանդամ մարդ էր) - Դովանց ազգ.

Սըվըտեզ (երևի՝ սև տիզ)

Կտեստ Գյոզալ

Շոմպուլ (հրացան մաքրելու ձողը) – նիհար

Ծիպա - նիհար, փոքրամարմին լինելու համար

Քեմրանց Հայկա (քեմուր, ածուխ բառից) – սև

Ֆանտամաս – ըստ արտաքին նմանության

Չոփուռ Անդո – (ծաղկատար)

Վիսոկի Հրանտիկ

Դուրբաս – (բարձրահասակ)

Դոդոշ – մեծ քթի համար

Կուդրի (մազերի համար)

Գարագուլախ (սևականջ) -ականջին սև դեղ էր քսում

Դավադիշ (ծուռ ատամների համար)

Բեղլու (բեղեր ունենալու համար)

6. Մականվան առաջացման հիմք կարող է դառնալ մարդու որևէ արատը, հիվանդությունը: Օրինակ՝

Քոռ Վիկտոր

Լուսարար (մի աչքը կույր Գյուլխասի մականունը)

Սըշմըշ Սիրան (քթում խոսելու համար)

Քառ Ավետիս

Լալեզ Սևի

ճիպճիպ Սիրան (աչքերը ճպճպացնում էր)

Ծիխիյ (ձայնալարերը վիրահատել են, ձայնը կտրված է)

Լաշլաշ Սեդա (քայլվածքի համար).

7. Մականուն կարող է տրվել ըստ մարդու զբաղմունքի, մասնագիտության.

Դալլաք Աշոտ (ընտանիքին, տոհմին էլ ասում են՝ Դալլաքանց, քեև ազգանունը ուրիշ է), Յուդի Սիրան, Մորթի Սուրեն (մորթի հավաքող), Բունդուր Նիկոլայ (бондарь) – տակառագործ, Դլեչի Միշա - կլայել անող, պատգամավորների մականուններից՝ Ալրադացի Լյով, Կոմբիկերի Վլադ, Ծաղիկ Ռուրո:

8. Մականվան առաջացման համար հիմք կարող է դառնալ նաև որևէ պատահական զուգորդություն, երբեմն էլ չեն կարողանում բացատրել կամ հիշել այս կամ այն մականվան առաջացման պատճառը: Օրինակ՝

Ֆրանցուզ Վալո,

{ Ծըլք – (ձայնարկություն են հավանաբար)

Կըղ-

Հեռաքրքիր մի դիտարկում. գյուղում մարդուն վիրավորելու կամ ծաղրե-

լու համար թուրքական անուններ էին կայցնում: Օրինակ՝

Ալախան (անձնագրով անունը Սլավիկ է), Բաշիր (անունը Արամ է):

Կան ընդհանրական, բազմաթիվ հանրություններում հանդիպող մականուններ, ինչպես, օրինակ՝ Չաղ, Պոնչ, Դինչ, Ծիպուկ:

Կարող են լինել գրական մականուններ: Այսպես՝ ուսուցչուհիներից մեկին մյուս ուսուցիչները անվանում էին Գ-կորզ Մարգարետունի, քանի որ նա միշտ հաշտարարի, միավորողի դեր էր խաղում վիճաբանող, խռոված ուսուցիչների միջև:

Հաճախ մականունը տարբերակիչ դեր է կատարում. օրինակ՝

Խելքով Ֆելո, Չաղ Ֆելո, Սիրուն Ֆելո, Քաչալ Սամվել և Մորուք Սամվել:

Գյուղերում տարածված երևույթ է, երբ բացի ծննդյան վկայականում նշված անունից երկրորդ անուն են ունենում: Երբեմն մարդու ծննդյան վկայականի անունը մոռացվում է, և նրան դիմում են միայն երկրորդ անունով, իսկ ժամանակի ընթացքում ծննդյան վկայականի անունը ստանում է հեզ-նական իմաստ և սկսում է գործածվել որպես մականուն:

Օրինակ՝ ծննդյան վկայականով անունը Հաբեթնակ է, մանկուց Գրիշա են ասում, մեծ տարիքում հեզնելու համար ասում են ծննդյան վկայականի անունը:

Մականվանակիր են ՀՀ Ազգային ժողովի շատ պատգամավորներ: Այդ մականունները հաճախ են տպագրվում մամուլում, և նույնիսկ միջազգային պատվիրակության անդամները, ի վարմանս մեզ, ծանոթ էին այդ մականուններին:

1. Տ. Ավետիսյան, Հայկական ազգանուն, Երևան, 1987թ, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:

Օգտագործված գրականություն

1. Տ. Ավետիսյան, Հայկական ազգանուն, Երևան, 1987թ, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:

2. Տ. Ավետիսյան, Հայոց ազգանունների բառարան, Երևան, 2000 թ.:

ԿՈՆՎԵՐՍԻԱՅԻ ԵՂԱՆԱԿՈՎ ԱԾԱԿԱՆԱՑՎԱԾ ԳՈՅԱԿԱՆՆԵՐԻ ԻՄԱՍՏԱԲԱՆԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ամեն մի լեզու իր բառապաշարի օգնությամբ արտացոլում է մեր կամքից և գիտակցությունից անկախ գոյություն ունեցող օբյեկտիվ աշխարհը: Ավանդաբար լեզուների բառապաշարները բաժանվել են այսպես կոչված խոսքի մասերի: Սակայն ավելի նպատակահարմար կլիներ այդ մասերն անվանել լեզվի մասեր, որովհետև խոսքում գոյություն ունեցող յուրաքանչյուր բառ արդեն հավաստված է լեզվի մեջ: Խոսքի մասերը բառերի հարացուցային բնույթի դասեր են, որոնք տրված են խոսողի լեզվական գիտակցության մեջ:

Ընդհանրապես, լեզուների բառապաշարները բաժանում են չորս մեծ խմբերի.

- առարկա նշող բառեր /գոյական/
- առարկայի հատկանիշ նշող բառեր /սծական/
- գործողություն նշող բառեր /բայ/
- գործողության հատկանիշ նշող բառեր /մակբայ/:

Խոսքային գործունեության ընթացքում երբեմն պատահում է, որ, օրինակ, որոշակի առարկա նշող բառը գործածվում է այլ առումով: Քանի որ օբյեկտիվ իրականության մեջ առարկան և հատկանիշը միմյանցից անբաժան են, մենք երբեմն առարկա նշող բառը գործածում ենք հատկանիշ արտահայտելու համար, կամ, ընդհակառակը, սովորաբար հատկանիշ նշող բառը գործածում են ոչ միայն այդ հատկանիշը, այլև այն կրող առարկան արտահայտելու համար:

Այս երևույթի արտահայտության միջոցները տարբեր լեզուներում տարբեր են: Այս երևույթն է, որ կազմում է տրանսպոզիցիայի՝ բառի՝ մի քերականական կարգից մյուսին անցման հիմքը:

Տրանսպոզիցիայի հնարավոր տիպերի մեջ գոյականների ածականացումը ուրույն տեղ ունի՝ լեզուներում բավականին մեծ տարածում ունենալու պատճառով:

Ֆրանսերենում գոյականների ածականացումն իրականանում է հետևյալ եղանակներով՝

1. վերջածանցում
2. կոնվերսիա
3. նախդիրով կառուցվածքներ:

Վերջածանցման եղանակով ածականացված գոյականների ինչ լինելը ոչ մի տարակուսանք չի առաջացնում: Ածականացնող ածանցների օգնու-

քյամբ փոխանցված ձևերը բոլոր լեզվաբանների կողմից անխտիր դիտվում են որպես ածականներ:

Ինչ վերաբերում է կոնվերսիայի եղանակով և նախդիրների միջոցով փոխանցված գոյականներին, դրանց ինչ լինելը մինչև օրս էլ տարակարծությունների տեղիք է տալիս:

Անդրադառնա՞նք կոնվերսիայի երևույթին և գոյականների՝ այդ եղանակով իրականացվող ածականացմանը:

Կոնվերսիան այն երևույթն է, երբ բառն անցում է կատարում մեկ այլ քերականական կարգի՝ առանց ձևը փոխելու: Սա այն դեպքն է, երբ անցումը առկա է, բայց ցուցիչը բացակայում է:

Այս եղանակով գոյականների ածականացումը բավական տարածում ունի ֆրանսերենում:

Օր. *écharpe lilas, tasse Empire, prix Nobel, jupe soleil, caractère ours* և այլն:

Այս բոլոր օրինակները գոյ. + գոյ. տիպի են:

Երկու գոյական դրված են իրար կողքի, ընդ որում, դրանցից մեկն առանց հոդի է:

Բազմաթիվ լեզվաբաններ իրենց աշխատություններում ուշադրություն են դարձրել գոյ. + գոյ. տիպի կառույցներում երկրորդ գոյականի բնույթին: Սակայն հարցը վիճելի է և տարակարծությունների աղբյուր մինչև այսօր:

Դամուրետը և Պիշոնը, օրինակ, գտնում են, որ այս երկու գոյականներից առաջինը՝ հոդին ավելի մոտ գտնվողը, ավելի «գոյականական» է, իսկ երկրորդը՝ ավելի ածականական: Գիյոմի կարծիքով, առանց հոդի գործածված գոյականը «հնարավոր» գոյական է՝ ի տարբերություն «իրական» գոյականի: Իրական գոյականն ուղեկցվում է հոդով կամ այլ առկայացնողներով: Գիյոմի կարծիքով, ժամանակակից ֆրանսերենում հոդը դարձել է գոյականի ցուցիչ, մինչդեռ նախկինում այն գոյականի առկայացման ցուցիչն էր: Հետևաբար, եթե գոյականը գործածվում է առանց հոդի, այն արդեն գոյական չէ:

Ինչ վերաբերում է գոյ.+գոյ. տիպի կառույցներում երկրորդ գոյականի ֆունկցիային, ապա, օրինակ, Գիյոմը, Գրեիսը գտնում են, որ երկրորդ բաղադրիչը պահպանում է գոյականի իմաստային արժեքը. այն սոսկ կատարում է ածականի ֆունկցիա:

Գալիշեն, Գիյոն համարում են, որ այն դառնում է ածական:

Դամուրետի, Պիշոնի կարծիքով գոյականը այդքան հեշտությամբ ածականաբար գործածվում է այն պատճառով, որ գոյականները և ածականները մի ընդհանուր քերականական դասի են պատկանում:

Սարուզոն նշում է, որ բոլոր գոյականները չէ, որ կարող են գործածվել ածականաբար: Դրան ընդունակ գոյականները միջանկյալ մի դաս են կազմում գոյականների և ածականների միջև:

Վերջապես, փոխանցումների տեսությունը մշակած լեզվաբանները /Բալլի, Տենիեր/ երկրորդ բաղադրիչը դիտում են գոյականի կարգից ածա-

կանի կարգը 0 /զրո/ ցուցիչով փոխանցված նշան:

Հարկ է նշել, որ առաջին հերթին կոնվերսիայի են ենթարկվում այնպիսի գոյականներ, որոնք ձևաբանական տեսակետից պարզ են: Ամեն ինչ կախված է տվյալ բառի մոտիվացիայի տիպից և աստիճանից:

Նմանատիպ կառույցների առկայությունը ֆրանսերենում մեկ անգամ ևս վկայում է, որ ֆրանսերենը զարգացման վերլուծական միտումներ ունի: Լեզուն ձգտում է քերականական հարաբերություններ (տվյալ դեպքում՝ որոշիչ - որոշյալ հարաբերությունը) արտահայտել զուտ վերլուծական եղանակով՝ բառերի կարգի միջոցով. որոշիչը հստորդում է որոշյալին: Գործում է լեզվական միջոցների խնայողության միտումը:

Կոնվերսիայի եղանակով փոխանցված ձևերը բավականին տարածում ունեն արդի ֆրանսերենում: Իմաստային առումով դրանք շատ բազմազան են: Փորձ ենք արել դրանք դասակարգել ըստ խմբերի:

Հնարավոր ենք համարել այս ածականները բաժանել նախ երկու մեծ խմբերի.

1) որակական արժեք ունեցող ածականներ.

2) հարաբերական արժեք ունեցող ածականներ:

Որակական արժեք ունեցող ածականներ

Սրանք իրենց հերթին կարելի է ստորաբաժանել ուղիղ իմաստով գործածվող ածականների և անուղղակի իմաստով գործածվող ածականների:

Ուղիղ իմաստով գործածվող ածականները կարող են մատնանշել արտաքին հատկություն (Ա), ներքին հատկություն (Բ), ոճ (Գ), ֆունկցիա (Դ):

Ա. Արտաքին հատկություն

Այս ածականները ամենից հաճախ մատնանշում են առարկայի գույնը և ձևը: Հարկ ենք համարում նշել, որ նմանատիպ ձևերի հիմքում միշտ ընկած է որոշակի ստորոգելակսն բանաձև, տվյալ դեպքում՝ *qui a la forme de; qui a la couleur de:*

Բավական մեծ թիվ են կազմում առարկայի գույնը մատնանշող ածականները /մոտ 9 տասնյակ/: Նմանատիպ կառույցներում ածականի արժեքով սովորաբար գործածվում է իր գույնով առանձնակի աչքի ընկնող առարկայի անվանումը: Ամենից հաճախ դա որևէ ծաղկի կամ մրգի անվանում է:

Գոյականը պահպանում է իր սեռը և, այսպիսով, դառնում է չփոխվող ածական:

Օր. *robe grenat; étoffe abricot; rubans paille; yeux noisette:*

Այս գոյականները /*grenat; abricot*/ գործածված են ածականի արժեքով և նշում են ոչ թե տվյալ առարկայի բնույթը, այլ լոկ գույնը:

Այսպիսով արժևորվում է սոսկ գունային հատկանիշը: Հաճախակի գործածվում են *pistache, serise, aubergine, framboise, carotte, jonquille, paille, turquoise, sang, feu, creme* և այլն /ինչպես արդեն նշեցինք, օրինակները

բազմաթիվ են/:

«Արտաքին հատկություն» նշող ենթախմբում ընդգրկել ենք մաս առարկայի ձևը նշող ածականներ: Նմանատիպ կառույցների հիմքը կազմող ստորոգելական բանաձևն է՝ *qui a la form de*: Օր. *chapeau melon, jupe soleil, piano crapaud, fauteuil crapaud, talon aiguille, noeud papillon, sucre semoule* և այլն:

Բ. Ներքին հատկություն

Այս ենթախմբի համար դժվար է, եթե չասենք անհնար, գտնել մեկ ընդհանուր ստորոգելական բանաձև, քանի որ ներքին հատկություններն ինքնին շատ բազմազան են և բարդ: Սրանք ստատիկ հատկություններ են.

Օր. *femme modèle, mari modele, épouse modèle /qui sert de .../, avion pirate – qui se porte comme..., cérémonie anniversaire – qui se fait pendant ...* և այլն:

Գ. Ոճ մատնանշող ածականներ

Ոճը, ընդհանրապես, միջին մի օղակ է արտաքին և ներքին հատկության միջև:

Կառույցների հիմքում ընկած ստորոգելական բանաձևը կլինի՝ *qui est dans le style de.....; qui a rapport à...*:

Ամենից հաճախ փոխանցվում են պատմական ժամանակաշրջաններ մատնանշող գոյականները, ինչպես նաև տիրակալների հատուկ անունները.

Օր. *buffet Henri II, table Louis XIII, style Louis XIII, commode Louis XIV, chaise Louis XIV, style Régence, tasse Empire, lit Empire, chambre Renaissance* և այլն:

Դ. Ֆունկցիա

Այս ենթախմբում ընդգրկել ենք ֆունկցիա մատնանշող ածականներ: Կուզենայինք նշել, որ ֆունկցիան մույնպես ըստ էության ներքին հատկություն է, սակայն դիմամիկ:

Կառույցների հիմքում ընկած է հետևյալ ստորոգելական բանաձևը.

qui sert de ..., qui est destiné à...

Մեծ թիվ չեն կազմում. *lampe signal, vioture – lit, vioture – restaurant, appareil – stabilisateur, appareil – redresseur* և այլն:

Որակական արժեք ունեցող ածականներից անուղղակի իմաստով գործածվող ածականները բաժանել ենք երկու ենթախմբի՝ արտաքին հատկություն մատնանշող ածականներ և ներքին հատկություն մատնանշող ածականներ.

Օր. *parquets miroir, carpes miroir, propos cochon, guerre éclair, tempérament volcan* և այլն:

Դժվար չէ նկատել, որ մմանատիպ կառույցները կրճատված, թաքնված համեմատություններ են՝ փոխաբերության արժեքով. *parquets miroir – qui brillent comme le miroir, propos cochon – propos mallhonnete, mariage éclair – mariage très rapide, problème clé – probleme important, grand-père gateau –*

grand-père très indulgent:

Այժմ խոսենք հարաբերական արժեք ունեցող ածականների մասին: Այս կարգի ածականները ստորաբաժանել ենք երեք ենթախմբի՝ հատուկ անուններ (մասնավորապես՝ անձերի անուններ) մատնանշող ածականներ, աշխարհագրական ուղղություն մատնանշող ածականներ և նյութ մատնանշող ածականներ:

Անձի անունները կոմվերսիայի եղանակով հեշտությամբ են ենթարկվում փոխանցման, քանի որ դրանցից շատերը չեն կարող ածական դառնալ այլ եղանակով: Դրանք մատնանշում են առարկա, որը հայտնագործվել է ինչ-որ մեկի կողմից կամ էլ կրում է վերջինիս անունը: Հիմքում ընկած են հետևյալ ստորոգելական բանաձևերը.

op` moteur Diesel, four Martin – qui est inventé par...

tour Eiffel – qui est construit par

prix Nobel – qui est fondé par

lycée Molière – qui porte le nom de

Code Napoleon – qui est rédigé par Napoléon et porte en même temps son nom և այլն:

Հաջորդ ենթախմբում ընդգրկել ենք նյութ մատնանշող ածականները.

op. fermeture bois, col mouton, bas nylon և այլն:

Ստորոգելական բանաձևը կլինի՝ qui est fait de....

Հարկ է նշել, որ նման կառույցները մեծ տարածում չունեն: Սովորաբար գործածվում են de և en նախդիրների օգնությամբ կազմված ձևերը: Նորման առաջնությունը տալիս է de նախդիրով կազմված ձևերին:

Եվ վերջապես, վերջին ենթախմբը կազմում են աշխարհագրական ուղղություն մատնանշող ածականները.

op. partie nord, côté sud, façade ouest, extrémité nord, direction est.

Սրանց շարքին կարելի է դասել նաև՝ côté rue, côté jardin, côté ombre ձևերը:

Այսպիսով, կոմվերսիայի եղանակով ածականացված գոյականները բավականին տարածում ունեն ֆրանսերենում: Պարզորոշ է լեզվում դրանց տարածման ընդլայնման միտումը:

Բոլոր կառույցները գոյ. + գոյ. տիպի են: Սա այն դեպքն է, երբ փոխանցումն առկա է, սակայն այն ոչնչով նշված չէ: Յուցիչը 0 /գրո/ է: Տվյալ միավորի փոխանցումը մի կարգից մյուսին իրականանում է առանց որևէ ցուցիչի:

Այս տիպի կառույցները իմաստային ներակա ձուլման մի տեսակ են և, որպես այդպիսին, կարող են հիմք դառնալ բարդ բառերի կառուցման համար՝ oiseau – lyre, oiseau-mouche, chou-fleur այլն:

Կոմվերսիայի եղանակով ածականացված գոյականները ոճական տեսակետից խիստ արտահայտիչ են: Սեծ մասամբ սրանք նկարագրական ձևեր են՝ հիմնված առարկաների արտաքին նմանության վրա: Ըստ իմաս-

տի, ինչպես տեսանք, դրանք խիստ բազմազան են:

Փոխանցումը շատ հետաքրքիր երևույթ է և, որպես այդպիսին, գրավել է լեզվաբանների ուշադրությունը, այդ հարցի մասին միասնական կարծիք գոյություն չունի: Դա բացատրվում է նրանով, որ փոխանցումը բարդ և բազմապլան է: Այն անհրաժեշտ է քննարկել՝ չանտեսելով հարակից բազմաթիվ հիմնահարցեր, ինչպիսիք են, օրինակ, բառ - առարկա հարաբերությունը, բառը և նրա ընկալման հոգեբանական հիմքը և այլն:

Ինչպես բոլոր արտալեզվական հիմնահարցերի քննությունը, այնպես էլ փոխանցման ցանկացած դրսևորման քննությունը պետք է լինի բազմակողմանի և բազմապլան:

Օգտագործված գրականություն

1. Աբայան Է., Լեզվական աշխարհի ներքին կերպավորումը և արտաքին վերաբերությունը, Երևան, 1981:
2. Աղայան Է. Ռ., Լեզվաբանության հիմունքներ, Երևան, 1987:
3. Բարսեղյան Հ. Խ., Հայերենի խոսքի մասերի ուսմունքը, 1980:
4. Bally Ch., Linguistique générale et linguistique française, 1932.
5. Damourette Z., Pichon E., Des Mots à la Pensée: Tome Premier, 1911-1927.
6. Galichet G., Grammaire structurale du français moderne, 1967.
7. Grevisse M., Nouvelle grammaire française, 1980.
8. Guillaume G., Language et science du langage, 1969.
9. Guiraud P., La sémantique, 1964.
10. Tesnière Z., Éléments de syntaxe structurale, 1959.

ԱՊԱՌՆԻԻ ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ԴՐԱՏԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՏԱՐԱԾԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐՈՒՄ

Հայերենը հարուստ է ապառնիի տարբեր դրսևորումներով՝ գրելու են, գրեն, կգրեն, պիտի գրեն: Սրանցից յուրաքանչյուրին բնորոշ է իմաստային որոշակի երանգ: Ի տարբերություն սահմանական եղանակի անցյալի ժամանակածների՝ հիշյալ կազմությունների տարբերությունները ոչ թե ժամանակային են, այլ եղանակային:

Եղանակային տարբերությունները դրսևորվում են կ և պիտի եղանակիչների միջոցով, իսկ ապառնիության իմաստը՝ ապառնի դերբայով և ըղձական եղանակի բայածներով:

Ապառնիության իմաստ են արտահայտում մաս ըղձական եղանակի բայածները: Սակայն դրանց չենք անդրադառնում, քանի որ որպես այդպիսիք՝ ինչպես գրական հայերենում, այնպես էլ հայերենի բարբառային տարբերակներում գործածվում են գրաբարյան ներկա և անցյալ անկատար բայածները, որոնք կրել են միայն հնչյունական փոփոխություններ և հայերենի ոչ մի դրսևորման մեջ ձևային տարբերակվածություն համդես չեն բերում:

Ապառնի ժամանակի դրսևորման վերոնշյալ բոլոր կազմությունները առկա են հայերենի բարբառային միավորներում. դրանցում, սակայն, խախտված է այդ ձևերի համամասնությունը:

Այս հանգամանքը նկատի ունենալով՝ կարելի է առանձնացնել բարբառային երկու տարածք:

Առաջին տարածքը կազմում են հիմնականում արևելյան խմբակցության բարբառները: Բարբառային այդ գոտում ապառնիության իմաստային բոլոր դրսևորումները ձևաբանական տարբեր միջոցներով են արտահայտվում և ունեն կաղապարային առանձին կառույցներ:

Հիշյալ բարբառային միավորները սահմանական ապառնիի իմաստը արտահայտում են ապառնի դերբայի օգնությամբ՝ գործածելով ինչպես -լու ձևությամբ դերբայի փոփոխակները, այնպես էլ ապառնի դերբայի այլ տարբերակներ՝ -ան, -ական, -ասկան, -ացուկ վերջույթներով, ինչպես մաս՝ գրաբարատիպ -ուց, -լաց տիպի դերբայը:

Բարբառային այս տարածքում ենթադրական ապառնիի իմաստի դրսևորման համար գործառնում են կը մասնիկով և ըղձական եղանակի բայածներով համադրությունները՝ կգրեն, կխոսեն:

Կան մի քանի բարբառային միավորներ, սակայն, որոնք խոնարհման հարացույցում կը մասնիկ չեն գործածում: Դրանք արևելյան խմբակցության Ագուլիս, Կարճևան, Կաքավաբերդ, Սեդրի, Կոզեն, Հավարիկ բարբառներն

են, որոնցում դերբայակազմ է ինչպես սահմանական ներկան, այնպես էլ ենթադրական ապառնին:

Հիշյալ բարբառային տարածքում ենթադրական եղանակի ժամանակաձևերին բնորոշ է անորոշ դերբայ+օժանդակ բայ կադավարային կառույցը՝ խըմիլ իմ, խըմիլ իս, խըմիլ ա, խըմիլ իքյ, խըմիլ իքյ, խըմիլ ին /Մուրադյան, 1967, էջ 140/:

Ի դեպ, սրանք բարբառների համատարած շրջայում առանձնանում են ինչպես կատարյալի կազմությամբ՝ այն կազմելով վաղակատար դերբայով՝ խըմալ ըմ, խըմալ ըս, խըմալ ա, խըմալ ըք, խըմալ ըք, խըմալ ըն, այնպես էլ անցյալ ժամանակի դրևորման համար անցյալի ժամանակաիմաստն արտահայտող որևէ բառ-մասնիկի գործածությամբ՝ նել, լալ, լս, լէ, լէ, այսպես՝ խըմիլ ըմ լալ, խըմիլ ըս լալ, խըմիլ ա լալ, խըմիլ ըք լալ, խըմիլ ըք լալ, խըմիլ ըն լալ /Մուրադյան, 1967, էջ 139-140/:

Հավելենք նաև, որ հիշյալ բարբառային տարածքը սահմանական ապառնիի իմաստի դրևորման համար գործառուում է առանձին կազմություն՝ ապառնի դերբայով և օժանդակ բայով հարադրված:

Աճառյանը, Ազուլիսի բարբառի համար նշելով անորոշով ապառնի, կարծում է, որ այն միջին հայերենի անորոշով ներկայի ձևն է. «Միջին հայերենում ներկան նաև ապառնի էր: Ազուլիսի բարբառը պահել է այս ձևը միայն ապառնիի իմաստով» /Հ. Աճառյան, 1961, էջ 239/:

Նման ձևով կարելի է մեկնել նաև մյուս բարբառային միավորների անորոշով ապառնին.:

Մ. Մուրադյանը փորձել է գտնել հիշյալ երևույթի պատճառը. «Ի՞նչն է եղել Ազուլիսի, Մեղրու, Կարճևանի, Կոզենի բարբառների բայական համակարգի փոփոխությունների պատճառը, ...ներկան և ապառնին միմյանցից տարբերակելու պահանջը: Այդ պահանջը Մեղրու, Կարճևանի, Կոզենի բարբառներին ստիպել է անորոշ դերբայի հայցական-ներգոյական և օժանդակ բայի համադրությամբ ձևը պահելու որպես ապառնի, իսկ ներկայի համար առաջ բերելու մոր ձև՝ -լիս վերջավորությամբ անկատար դերբայով, որը մի մոր որակ է մախորդի համեմատությամբ: Այս մույն ելակետից մայելով՝ կարելի է եզրակացնել, որ Ազուլիսի բարբառում –ում վերջավորությամբ անկատար դերբայով ներկային մախորդել է անորոշ դերբայի հայցական-ներգոյականով, այսինքն՝ -լ վերջավորությամբ ներկան» /Լեզվի և ոճի հարցեր, 1975, էջ 250/:

Մեր կարծիքով ևս վերոնշյալ բարբառային գոտում անորոշով ապառնիի առկայությունը կապվում է հինհայերենյան անորոշով ներկայի հետ: Հայտնի է, որ անորոշով կազմությունները միջինհայերենյան շրջանում արտահայտել են ինչպես ներկայի, այնպես էլ ապառնիի իմաստ: Հավանաբար այս բարբառային տարածքում մախապես գործածվել է անորոշով ներկան, որն ունեցել է երկակի արժեք՝ արտահայտելով նաև ապառնիի իմաստ: Հետագայում քերես սահմանական ներկայի և ենթադրական ապառնիի

ձևային տարբերակման անհրաժեշտությամբ պայմանավորված՝ ստեղծվել են ներկայի արտահայտման նոր ձևեր /Ազուլիսում՝ ում վերջույթով, Սեդրի, Կարճեան, Կոզեն բարբառային գոտում՝ լիս վերջավորությամբ դերբայներով և նրանց փոփոխակներով/, իսկ անորոշով կազմությունները պահպանվել են միայն ենթադրական ապառնիի հարացույցում:

Ի դեպ, ներկա-ապառնի ժամանակային անցումը բնորոշ է եղել հայերենին իր պատմական զարգացման ընթացքում, և ինչպես նշում է Լ. Հովսեփյանը, հայոց լեզվի պատմության մեջ այդ անցումը տեղի է ունեցել երկու անգամ: Նախ գրաբարյան ներկան է գործածվել ապառնիի իմաստով, իսկ ներկայի համար ստեղծվել են նոր ձևեր. «Միշտ նույն ձևով միջին հայերենի կու մասնիկով ներկան իմաստային և գործառական անցում է կատարում դեպի ապառնի, իսկ աշխարհաբարի /գրական արևելահայերեն/ համար ստեղծվում է ներկայի նոր՝ վերլուծական ձև: Ընդ որում, ուշագրավ է, որ ներկա-ապառնի անցումը ուղեկցվում է եղանակային իմաստի փոփոխություններով՝ սահմանականից ըղձական՝ գրաբարից միջին հայերենին անցնելու շրջանում և սահմանականից պայմանական՝ միջին հայերենից ժամանակակիցին անցնելու շրջանում» /Լ. Հովսեփյան, 1997, էջ 54-55/:

Հարկադրական ապառնին առաջին խմբի բարբառային տարածքում ևս ունի կադապարային առանձին կառույց: Հարկադրականի եղանականիշ մասնիկը կամ նրա փոփոխակները հարադրվում են ըղձական ապառնիի բայաձևերին կամ անորոշ դերբային՝ պիտի կարդամ, կարդալ պիտեն:

Բարբառային երկրորդ տարածքը կազմում են արևմտյան խմբակցության բարբառները, որոնցում բացակայում է ապառնիության իմաստի դրսևորման այս կամ այն ձևը: Այս տարածքում առանձնանում են հետևյալ ենթատարածքները:

Առաջին ենթատարածքի մեջ են մտնում Չեթրունի, Հաջընի, Կեսարիայի, Գամիրքի բարբառները, որոնցում բացակայում են ապառնի դերբայով կազմությունները, և պիտի-ով հարադրությունները արտահայտում են ինչպես սահմանական ապառնիի, այնպես էլ հարկադրական եղանակի իմաստ: Ի տարբերություն արևմտյան խմբակցության այլ բարբառների՝ նշված վայրերում ենթադրական ապառնիի և սահմանական ներկայի կազմությունները տարբերակված են:

Այսպես՝ Չեթրունում և Հաջընում սահմանական ներկան կազմվում է բաղաձայնակիզ բայերի դեպքում գօ, ապառնին՝ գու. իսկ ձայնավոր նախահնչյուն ունեցող բայերի դեպքում գ մասնիկներով՝ գաշխաղըմ /ներկա/, գու աշխաղըմ /ապառնի/ /Աճառյան, 1961, 81/:

Այսպես է նաև Քեսաբում, Կեսարիայում, Գամիրքում և Սիվրիիիսարում:

Գամիրքի տարածքում և Սիվրիիիսարում ներկա և ապառնի բայաձևերի տարբերակման միջոցը նույնպես եղանակիչն է. այն ներկայի հարացույցում գործածվում է կա, կար, իսկ ապառնիի հարացույցում՝ կը տարբերակներով. այսպես՝ կըկարթամ, կըկարթաս, կըկարթա /ենթադրական ապառնի/ և կար-

քամ կա, կարբաս կա, կարբա կա կամ կարթամ կար, կարբաս կար, կարթա կար /ներկա/ /Ն. Սկրտչյան, 2006, էջ 86, 186/:

Քեսաբում ևս սահմանական ներկայի եղանակիչը հա -ն է, իսկ ենթադրական ապառնիինը՝ կը-ն, այսպես՝ հա ծառիմ, հա ծառիս, հա ծառի /ներկա/ և կըծառիմ, կըծառիս, կըծառի /ենթադրական ապառնի/ /Չոլարյան, 1986/:

Կեսաբիայում ներկայի հարացույցում գա եղանակիչն է գործածվում, իսկ ապառնիում՝ գի եղանակիչը՝ գա գիրեմ, գա գիրես, գա գիր /գրում եմ/ և գի գիրեմ, գի գիրես, գի գիր /կգրեմ/ /Անթոսյան, 1961/:

Ի դեպ, այս երևույթը բնորոշ է շարունակական ներկա ունեցող բարբառներին, որը կարելի է մեկնել հետևյալ կերպ:

Հավանաբար նախապես միևնույն ձևով՝ կը եղանականիշ մասնիկն ունեցող կազմություններով, արտահայտվել են ինչպես ներկայի և անկատարի բոլոր, այնպես էլ ապառնիի իմաստները: Հետագայում լեզվի կողմից իմաստների տարբերակման բնական միտումի հետևանքով դրանց դրսևորման համար ստեղծվել են արտահայտության առանձին ձևեր: Անհավանական չէ ենթադրել, որ առաջին հերթին հենց շարունակական՝ խոսելու անմիջական պահին կատարվող գործողության համար է ստեղծվել առանձին ձև: Ավելի ուշ դրանք ընդլայնել են իրենց գործառության սահմանները՝ ձեռք բերելով ներկայի և անցյալ անկատարի մյուս /մասնավորապես՝ ընդհանրական ներկայի և անկատարի/ իմաստները՝ տվյալ բազմիմաստ բայաձևի արտահայտած տարբեր իմաստներից խոսելու պահի հետ կապված ժամանակային իմաստը այդպես մասնավորեցնելու համար:

Ասվածի օգտին է խոսում այն փաստը, որ մի շարք բարբառներում սկզբնապես ակնհայտորեն միայն շարունակականի իմաստ արտահայտող ձևերը զարգացման վերջին շրջանում ձեռք են բերել նաև ընդհանրական ներկայի և անցյալ անկատարի իմաստ՝ այդ ձևով լուծելով սահմանական ներկայի և ենթադրական ապառնու ձևային տարբերակման խնդիրը՝ կը եղանականիշ նախամասնիկով կազմությունները պահպանելով միայն ապառնիի հարացույցում:

Երկրորդ ենթատարածքը ընդգրկում է Պոլիս, Նոր Նախիջևան, Մալաբիա, Մոկս բարբառային տարածքը: Այն բնորոշվում է սահմանական ներկայի և ենթադրական ապառնիի ժամանակաձևերի համանունությամբ:

Բարբառային այս տարածքում բացակայում են միայն ենթադրական ապառնիի կազմությունները, և այդ իմաստով գործածվում են սահմանական ներկայի ձևերը: Ի տարբերություն արևմտյան խմբակցության մյուս բարբառային միավորների՝ այս տարածքին հատուկ է սահմանական ապառնիի դերբայավոր կազմությունը, այսպես՝ Մալաբիայում՝ բըրելու յիմ, յիս, յի, յիք, յէք, յէն /Թ. Դանիելյան, 1967, էջ 121/:

Սակայն, ինչպես Աճառյանն է նշում, արևելահայ և արևմտահայ բարբառներում *սիրելու* ձևը իմաստային տարբերություններ ունի: Եթե այն պարզ ապառնի է արևելյան տարածքում, ապա արևմտյանում՝ պարտավոր

րական է /Աճառյան, 1961, էջ 235/:

Նա կարծում է, որ արևմտյան տարածքում մման նշանակությամբ գործածությունը հետագա շրջանի փոխառության արդյունք է. «Սիջին հայերենում սիրելոյ են ապառնի է, ուստի արևելյան հայերենի գործածությունը հինի համապատասխան է. հետևաբար և արևմտյան հայերենի գործածությունը հետին փոխառության արդյունք է» /Աճառյան, 1961, էջ 235/:

Աճառյանը կարծում է, որ մի կողմից դա տաճկերենի ազդեցությունն է, որտեղ պարտավորականը կազմվում է մեկ մասնիկով և կցվելով բայարմատի վերջին՝ նրան տալիս է այդ իմաստը: Մյուս կողմից, քանի որ միջին հայերենում լոյ ձևը միայն ապառնի չէր, այլ ուներ նաև պարտավորական ապառնիի իմաստ, ապա արևմտյան տարածքի բարբառները վերցրել են նրա հենց այդ իմաստը. «Սիջին հայերենի ապառնի դերբայի լոյ ձևը իր կերպարանքը փոխել է մի կողմից հին գրաբարի -ելի, -լի դերբայների համաձայն և մյուս կողմից այն ընդհանուր լեզվական փոփոխության համաձայն, որով պետք է դառնում է պիտի: Թերևս այստեղ ազդեցություն գործած լինի նաև տաճկերենի մեկ ձևի պատահական մամուրությունը» /Աճառյան, 1961, էջ 236/:

Թերևս ապառնիի դերբայակազմ ձևերը արևմտահայ տարածքի բարբառներում ևս կարող են համարվել սահմանական եղանակի ժամանակաձևեր՝ միջինհայերենյան կազմությունների մման միաժամանակ արտահայտելով նաև հարկադրական ապառնիի նշանակություն: Այս միտքը կարելի է հիմնավորել այն փաստով, որ արևմտյան տարածքի բարբառների մեծ մասում հարկադրականի կազմությունները գործածվում են սահմանական ապառնիի իմաստով, որից ենթադրվում է, որ երկու ապառնիները իմաստային աղերսակցություն ունեն և կարող են փոխարինվել մեկը մյուսով:

Բացի այդ, Սոկսում առկա է ապառնի դերբայը, և պիտի-ով կազմությունները ապառնիի հարկադրական և ենթադրական իմաստներն են արտահայտում, իսկ ապառնի դերբայով կազմությունը գործառում է սահմանական ապառնիի նշանակությամբ՝ ընձիլու յըմ /հնձելու եմ/, յըս, յը, յընքյ, յիքյ, յին /ՀԲԱ, 1982, էջ 159/:

Երրորդ ենթատարածքի մեջ են մտնում արևմտյան խմբակցության Եդեսիայի, Խարբերդ-Երզնկայի, Խոտորջուրի, Ակնի, Սեբաստիայի, Սևերեկի, Շապին Գարահիսարի, Տրապիզոնի, Կարինի, Սասունի բարբառները, որոնցում ապառնիի իմաստների համանունության երկանդամ շարքեր են առկա: Սի կողմից՝ սահմանական ներկայի ժամանակաձևերը արտահայտում են նաև ենթադրական ապառնիի իմաստ, այսպես՝ կըխըմիմ /խմում եմ, կխմեմ/, կըխըմէի /խմում էի, կխմեի/ /Կոստանդյան, 1979, էջ 102/, մյուս կողմից՝ պիտի-ով ձևերը, սահմանական ապառնիից բացի, ունեն հարկադրական ապառնիի իմաստ՝ բըդ բաքնէմ, բըդ բաքնէս, բըդ բաքնէ, բըդ բաքնէնք, բըդ բաքնէք, բըդ բաքնէն /ՀԲԱ, 1982, էջ 237/:

Չորրորդ ենթատարածքի խոսվածքային միավորներում /Վան, Բիթլիս,

Բաղեշ, Խուր, Էրզրում, Մանազկերտ, Կարս, Տարոն, Հաջըն, Տիգրանակերտ, Ալաշկերտ, Մոկս /Խալենց/, Շուտախ /Տղացպար/, Նիկոմեդիա, Խարբերդ/ ապառնիության գաղափարն արտահայտվում է այլ ձևով: Սրանցում ապառնի դերքայով առանձին կազմություն գոյություն չունի, և կը-ով ձևերը ունեն երեք գործառույթ՝ ներկա, սահմանական ապառնի և ենթադրական ապառնի, այսպես՝ զրծախիւմ. զրծախիս, զրծախե նշանակում է ծախում եմ, ծախելու եմ և կծախեմ /Ա. Հանեյան, 1978/:

Սահմանական ապառնիի դերքայակազմ ձևերի բացակայությունը քերես կարելի է բացատրել ենթադրական եղանակի ժամանակաձևերի՝ նաև կատարելի գործողության իմաստ արտահայտելու իրողությամբ

Հայերենի բարբառներում ապառնիի իմաստային դրսևորումների այս անհամասեռ պատկերը, անշուշտ, արդյունք է հայերենի զարգացման տարբեր շրջաններում առկա ներլեզվական և արտալեզվական գործոնների, որոնց ազդեցությամբ էլ կու և պիտի եղանականիշ մասնիկները հանդես են բերում տարբերություններ իմաստային և արտահայտության ոլորտներում: Այսպես՝ հիշյալ բայական մասնիկները, գործածվելով հայերենի գրեթե բոլոր դրսևորումներում, ունեն քերականական տարբեր արժեքներ: Արևելահայ բարբառների մեծ մասում կու-ն ունի ենթադրական ապառնիի դրսևորման գործառույթ, իսկ արևմտյան խմբակցության բարբառներում այն ունի և ներկայի, և ապառնիի գործառույթ, որից ենթադրվում է, որ նախապես կու-ն ունեցել է երկակի արժեք: Պիտի-ն արևմտյան խմբակցության բարբառների մի մասում ունի սահմանական ապառնիի, իսկ արևելահայ բարբառներում՝ հարկադրականի իմաստ:

Այսպիսով, ապառնիի իմաստների հստակ դրսևորմամբ հակադրություն են կազմում արևելյան և արևմտյան խմբակցության բարբառային միավորները: Եթե արևելյան տարածքում առկա է ապառնիի ձևերի իմաստագործառական հատկանիշների հստակ սահմանազատում, ապա արևմտյան տարածքում այդ սահմանազատումը բացակայում է, և միևնույն ձևով դրսևորվում են ապառնիի մեկից ավելի իմաստներ, որոնց արտահայտումը կախված է խոսքաշարից և հիմնականում պայմանավորված է շարահյուսական գործոններով:

Լ. Հովհաննիսյանը, անդրադառնալով ժամանակի քերականական կարգին, գրում է. «Ապառնում վերագրվող հնարավորության, հավանականության, սպասումի և այլ հատկանիշները բնագրային երևույթներ են /հատկապես հայերենի համար/: Այսպես՝ գրելու եմ, կգրեմ, պիտի գրեմ ձևերը հայերենի ապառնի ժամանակի արտահայտության ձևերն են: Գրելու եմ արտահայտում է ստույգ կատարվելիք գործողություն /հավանականության տարրը այստեղ շատ չնչին է/: Մյուս ձևերի դեպքում ենթադրվում են և՛ ստույգ, և՛ հնարավոր, հավանական գործողություններ՝ կախված բնագրից» /Լեզվի և ոճի հարցեր, 1975, էջ 255/:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հտ.4, մաս Բ, Նրևան, 1961:
2. Ս. Անրոսյան, Կեսարիայի բարբառը, Նրևան, 1961:
3. Թ. Դանիելյան, Մալաթիայի բարբառը, Նրևան, 1967:
4. Լեզվի և ոճի հարցեր, Նրևան, 1975:
5. Դ. Կոստանդյան, Տրզնկայի բարբառը, Նրևան, 1979:
6. Հայերենի բարբառագիտական ատլաս, մաս 1, Նրևան, 1982:
7. Ա. Հանեյան, Տիգրանակերտի բարբառը, Նրևան, 1978:
8. Հովհաննիսյան Լ., Դասական գրաբարի բայական ժամանակների կիրառությունը, Նրևան, 1975:
9. Լ. Հովսեփյան, ԺԿ- դարի հայերեն ձևազրկների հիշատակարանների լեզուն, Նրևան, 1997:
10. Ռ. Դազարյան, Հ. Ավետիսյան, Հայոց լեզվի պատմության գործնական դասընթաց, Նրևան, 2002:
11. Ն. Սյրտյան, Անատոլիայի նորահայտ հայ բարբառները և բանահյուսությունը, Նրևան, 2006:
12. Հ. Մուրադյան, Կարճևանի բարբառը, Նրևան, 1960:
13. Հ. Մուրադյան, Կարավաթերդի բարբառը, Նրևան, 1967:
14. Ռ. Սարապետյան, Արևմտահայերենի դասագիրք, Նրևան, 2006:
15. Հ. Չոլարյան, Քեսաբի բարբառը, Հալեպ, 1986:

ՓՈՓՈԽԱԿՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ ԼԵԶՎԻ
ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՆԱԽԱԴՐՅԱԼ

Լեզվի իդեալական համակարգը, եթե իրականում գոյություն ունենար, թվում է՝ չպետք է փոփոխվեր: Սակայն դրա համար պետք է իդեալական ու անփոփոխ լինեին նաև համակարգի գործառնության պայմանները, շրջապատը, լեզվի էկոլոգիան: Սինչդեռ քանի որ տարբեր են համակարգի գործառնության մասնավոր պայմանները (խոսողներ և լսողներ, իրադրություններ, նպատակներ և այլն), բացառվում է համակարգի անփոփոխ գոյությունը ժամանակի և տարածության մեջ անգամ իդեալական հանգամանքներում: Մյուս կողմից՝ քանի որ իդեալական համակարգեր չկան, այլ լինում են միայն տարբերակների որոշակի քանակ ունեցող համակարգերի մասնավոր վիճակներ, ապա կարելի է եզրակացնել, որ փոփոխակումը համակարգային ներհատուկ երևույթ է:

Այն, որ համակարգի կայունությունը բացարձակ չէ, այլ ունի տատանման որոշակի չափ, հենց տարբերակների առաջացման հնարավորությունն է: Համակարգի տատանումների արդյունքը տարբերակներն են, իսկ միջոցը՝ փոփոխակումը: Ամեն մի փոփոխակում տարբերակների տվյալ համակեցության բնական հետևանքն է, բնական շարունակությունը: Սա լեզվափոփոխակման ներքին գործոնների ասպարեզն է: Իսկ այն, որ լեզվափոփոխակման վրա ազդում են բազմաթիվ արտալեզվական հանգամանքներ, արտաքին գործոնների ասպարեզն է:

Եթե մի կողմից՝ տարբերակները լեզվի փոփոխության ընթացքում առաջացող հետևանքային երևույթ են, ապա մյուս կողմից՝ տարբերակները այն նախադրյալներն են, որոնց հիման վրա տեղի է ունենում լեզվական փոփոխությունը: Տարբերակների մրցակցության և ընտրության միջոցով է տեղի ունենում լեզվական փոփոխությունը (ընդ որում՝ զարգացումը, կատարելագործումը): Այն դեպքը, երբ լեզվակատարելագործման (կամ լեզվի քայքայման) ընթացքում մի տարբերակը անմիջապես փոխարինվում է մի այլով, նույնպես ընտրություն է, բեև առանց մրցակցության: Նույնիսկ այն դեպքում, երբ լեզվական միջոցների համալրման նպատակով հայտնվում (ստեղծվում, փոխառվում, վերականգնվում) է որևէ ձև, դարձյալ առնվազն ներակա ձևով, տեղի է ունենում ընտրություն հնարավոր բազմաթիվ կամ մի քանի տարբերակների միջև, բեև դարձյալ բացակայում է մրցակցությունը: Մի խոսքով, տարբերակների իրական կամ ներուճակ (հնարավոր) գոյությունը լեզվական փոփոխության նախադրյալն է: Տարբերակների առաջացման պատճառների, միջոցների ու ձևերի, մրցակցության ու մեխանիզմի բացա-

հայտնամբ է հնարավոր պարզել լեզվական փոփոխության առանձնահատկությունները, հասկանալ, թե ինչպես է կատարվում լեզվի զարգացումը կամ քայքայումը:

1. Փոփոխակումը որպես համընդհանուր երևույթ

Փոփոխակումը մի երևույթ է, որ հատուկ է բնությանն ընդհանրապես: Ամեն մի վերատաղրվող, արտաքին պայմանների հարմարվող և զարգացող համակարգի ներհատուկ է փոփոխակումը (վարիացիա):

Վերատաղրությունը գործնականում չի կարող լինել բացարձակ նույնականության սկզբունքով: Ամեն մի վերատաղրություն ենթադրում է փոփոխություն որոշ չափի սահմաններում: Այդ չափը որոշվում է գենոտիպի պահպանման անհրաժեշտությամբ:

Որոշակի ուղղորդված փոփոխություն է նշանակում նաև արտաքին պայմաններին հարմարվելը: Հետևաբար, տարածության ու ժամանակի մեջ գոյատևող և վերատաղրվող համակարգը անխուսափելիորեն փոփոխությունների է ենթարկվում՝ կատարելագործվում (զարգանում) է կամ քայքայվում, մասամբ էլ՝ ենթարկվում պատահական՝ ոչ նպատակատղված փոփոխությունների:

Կենդանի լեզուն նույնպես, որպես բնական համակարգ, իր շարժման (տարածման ու գոյատևման) և վերարտադրման ընթացքում փոփոխակվում է տարածության և ժամանակի մեջ: Փոփոխակվում է անհատից անհատ, սերնդից սերունդ, իրադրությունից իրադրություն, թեմայից թեմա, հասարակական խմբից խումբ, տարածքից տարածք, ժամանակաշրջանից ժամանակաշրջան և այլն:

Ինչպես նշեցինք, համակարգի փոփոխության հետևանքը (և նախադրյալը) տարբերակներն են, իսկ միջոցը՝ փոփոխակումը: Փոփոխակումը տարբերակների առաջացման և հերթագայության գործընթացն է: Իսկ փոփոխակման վերջնական արդյունքը լեզվի փոփոխությունն է (զարգացում կամ քայքայում): Հենց դրանով իսկ փոփոխակումը լեզվական փոփոխության մեխանիզմի կարևոր օղակն է:

Ամեն մի տվյալ պահի առկա տարբերակների ամբողջությունը (մեծահամակարգի սահմաններում) նախադրյալ է լեզվական փոփոխության համար: Իսկ լեզվական տարժամանակյա տարբերակների հերթագայությունը հենց լեզվի փոփոխությունն է ժամանակի մեջ:

Փոփոխակումը, որպես էնրոպիայի արտահայտություն, չեզոքացնում է կանոնարկումը՝ որպես կարգավորման, կենտրոնացման, լարվածության արտահայտություն: Այս առումով կանոնարկումը տարբերակների ընտրությունն է (սելեկցիա):

1.1. Փոփոխակման նախադրյալները

Լեզվական փոփոխության ամեն մի մասնավոր դեպք սկզբունքորեն բացատրելի է, հետևաբար՝ ինչ-որ չափով կանխատեսելի: Լեզվական ամեն մի

միավոր կարող է ենթարկվել տարբեր կարգի փոփոխությունների, որոնց թիվը, սակայն, սահմանափակ է: Այդ փոփոխությունները կամայական չեն, այլ սահմանափակված են որոշակի ներհամակարգային և արտաքին օրենքներով ու գործոններով: Լեզվական այս կամ այն միավորի բոլոր հնարավոր փոփոխություններից ամեն մի տվյալ դեպքում իրականանում է մեկը: Այդ մեկի ընտրությունը գործնականում ոչ միշտ է պատճառաբանված, հաճախ պատահական է, հետևաբար կանխատեսելի է միայն որոշ հավանականությամբ: Սակայն ավելի հաճախ փոփոխությունը պարտադրված է լինում որոշակի օրենքներով, և լիովին պատճառաբանվում է հնարավոր դեպքերից հենց այդ մեկի ընտրությունը:

Փոփոխության հնարավոր դեպքերը փոփոխականն անխաղրյալներն են: Ժամանակի ընթացքում և տարածության մեջ կարող են իրականանալ տվյալ միավորի փոփոխության հնարավոր մի քանի և մույնիսկ բազմաթիվ դեպքեր՝ առաջ բերելով տարբերակների փունջ կամ մի ամբողջ բազմություն (օրինակ՝ բարբառային տարբերակները), որոնք գոյակցում են մեծահամակարգի ներսում:

Եթե տվյալ միավորի փոփոխության հնարավոր դեպքերը համաժամանակյա առումով սահմանափակ են, ապա տարժամանակյա առումով, եթե նկատի ունենանք աստիճանական և ճյուղավորված փոփոխությունների հնարավորությունները, գործնականում անսահման են. ամեն մի միավորից անսահմանափակ ժամանակի ընթացքում և փոփոխության անվերջ թվով փուլերի դեպքում կարող են ստացվել անսահման քանակությամբ միջանկյալ (կամ թեկուզ վերջնական) արդյունքներ: Սակայն լեզվական փոփոխության մեխանիզմը ուսումնասիրելու համար կարևոր է պարզել փոփոխական գործընթացն ու արդյունքները փոփոխության մեկ փուլի սահմաններում, այսինքն՝ ելակետի և անմիջական արդյունքների առումով: Ելակետի անմիջական արդյունքները կարող են առաջանալ թե՛ միաժամանակ, թե՛ որոշ ժամանակի ընթացքում:

1.2. Պատահական և ուղղորդված փոփոխակում. մուտացիա և մոդիֆիկացիա

Ինչպես նշվեց, լեզվական փոփոխությունը կարող է լինել պատահական, երբ հնարավոր դեպքերից որևէ մեկի ընտրությունը խստորեն պատճառաբանված չէ, և հարկադրական, երբ որոշ պայմանների ճնշմամբ իրականանում է հենց տվյալ դեպքը:

Ոչ անհրաժեշտ, պատահական փոփոխությունը մուտացիան է: Մուտացիան փոփոխության ներուժակ դեպքերի բացատրելի, բայց ոչ անհրաժեշտ իրականացումն է: Անհրաժեշտությունը այստեղ հարաբերական է: Նեղ առումով այն վերաբերում է լեզվական համակարգի սահմաններին: Այս առումով անհրաժեշտ է այն փոփոխությունը, որ պայմանավորված է ներհամակարգային գործոններով և նպաստում է համակարգի անխափան գործո-

դուրյանը: Ավելի լայն առումով անհրաժեշտությունը վերաբերում է լեզվի գործաբանությանը: Այս առումով անհրաժեշտ է այն փոփոխությունը, որը պայմանավորված է արտալեզվական գործոններով և նպաստում է լեզվի հասարակական գործառույթների լիարժեք կատարմանը: Այս իմաստով բացարձակ պատահական փոփոխություններ գտնելը դժվար է, գուցե և անհնար: Ամեն մի փոփոխություն ինչ-որ ձևով կարելի է պատճառաբանել, թեկուզ և խիստ արտաքին, ոչ էական գործոններով (անհատական-հոգեբանական կամ կազմախոսական առանձնահատկություններ, եզակի շեղումներ և այլն): Այնուհանդերձ, փոփոխության հասարակական արժեքը հաշվի առնելով՝ կարելի է գտնել անհրաժեշտի ու պատահականի մոտավոր սահմանը:

Որոշակի ներհամակարգային կամ արտաքին գործոններով պատճառաբանված փոփոխությունը մոդիֆիկացիան է: Ի տարբերություն մուտացիայի, այն ոչ թե ինքնըստինքյան է տեղի ունենում, այլ որոշակի պայմանների նպատակաուղղված ճնշմամբ: Այդ ճնշումը փոփոխությանը տալիս է որոշակի ուղղվածություն, որի շնորհիվ փոփոխությունը կարող է լինել միանշանակորեն կանխատեսելի: Մոդիֆիկացիան հարմարվողականության պահանջի անմիջական հակադեցությունն է, ուղղակի հետևանքը: Մինչդեռ մուտացիան հարմարվողականության պահանջին միայն հումք է տրամադրում, որից էլ մրցակցության միջոցով միայն ընտրվում է հարմարվողականության (կատարելագործման կամ թայքայման) պահանջը բավարարող տարբերակը:

1.3. Փոփոխական արդյունքը. տարբերակներ

Լեզվական փոփոխությունը հաճախ կատարվում է ոչ թե ուղղորդված և մեկ գծով, այլ պատահական և ճյուղավորումներով՝ փոփոխության տարբեր հնարավորությունների զուգահեռ իրականացումներով: Եթե միացիժ ուղղորդված փոփոխության դեպքում տեղի է ունենում տարբերակների հերթագայություն, և միայն տարժամանակյա կտրվածքում են առկա լեզվական տարբերակներ, ապա ճյուղավորված փոփոխական դեպքում տեղի է ունենում զուգաձևերի առաջացում, այսինքն՝ տարբերակներ առկա են մասնաժամանակյա կտրվածքում:

Այսպիսով, փոփոխական արդյունքը լեզվական տարբերակներն են թե՛ տարժամանակյա, թե՛ համաժամանակյա կտրվածքներում:

Տարժամանակյա տարբերակները լեզվական փոփոխության կրողներն են և արդյունքը (միջանկյալ կամ վերջնական): Համաժամանակյա տարբերակները լեզվական փոփոխության հետևանքն են և մախադրյալը. դրանց ամբողջությունից ընտրվում է այն մեկը, որը լեզվի փոփոխության կրողն է: Եթե համաժամանակյա տարբերակները երկուսն են, և դրանցից մեկը ելակետն է, իսկ մյուսը՝ լեզվական փոփոխությունը կրող վերջնական (կամ միջանկյալ) արդյունքը, ապա ըստ էության առկա է համաժամանակյա և տարժամանակյա տարբերակների համընկում: Սակայն համաժամանակյա երկու տարբերակներից մեկը կարող է լինել հավելյալ և չկրել լեզվի փոփոխու-

բյուրը: Սկզբունքորեն նույնը կարող է լինել նաև երեք և ավելի համաժամանակյա տարբերակների դեպքում, այսինքն՝ դրանք կարող են լինել միաժամանակ գոյակցող տարժամանակյա տարբերակներ, կամ էլ դրանցից մեկը կամ մի քանիսը կարող են լինել հավելյալ:

Այսպիսով, համաժամանակյա տարբերակները լինում են անհրաժեշտ և հավելյալ:

2. Լեզվական տարբերակների փոխհարաբերությունը

Լեզվական փոփոխության ընթացքում

Տարժամանակյա տարբերակների փոխհարաբերությունը լեզվական փոփոխության ընթացքում պարզ է և միանշանակ. դա հերթագայությունն է: Առավել բարդ է ու ոչ միանշանակ համաժամանակյա տարբերակների փոխհարաբերությունը փոփոխության տեսակետից: Դրանք հաճախ առաջանում են ոչ միաժամանակ, ոչ միևնույն ելակետից, ունենում են գործածության ու տարածման ոչ միատեսակ և ոչ միևնույն ոլորտները և, իհարկե, ոչ միևնույն ճակատագիրը: Այս և այլ հարցերից տվյալ դեպքում մեզ հետաքրքրում է դրանց փոխհարաբերությունը մրցակցության և ընտրության տեսակետից:

2.1. Տարբերակների փոխհարաբերության ձևերը

Լեզվական տարբերակները (նկատի չունենք լեզվի գոյաձևերը) մի շարք հատկանիշներով կազմում են հակադրական զույգեր՝ լինելով բազմահատկանիշ հակադրությունների մի կուռ ցանցի մեջ:

Ըստ հակադրության հատկանիշների՝ լինում են ժամանակագրական (ինաբանություններ, նորաբանություններ), տարածքային (տեղայնացումներ), հանրային (տարիքաբանություններ, սեռաբանություններ, դասակարգաբանություններ), գործառական-ոճական (մասնագիտաբանություններ, հրապարակաբանություններ, գեղարվեստաբանություններ, առօրեաբանություններ) և ծագումնաբանական տարբերակներ (արտաքին և ներքին փոխառություններ): Նշված բոլոր կարգի տարբերակները հակադրությունների նշանակիր (նշույթավորված) եզրեր են: Իսկ ոչ նշանակիր են համակարգի չեզոք, ներհատուկ, համասեռ միավորները, որոնց համեմատությամբ նշանակիր եզրերը տարասեռ են: Ոչ նշանակիր եզրերը միաժամանակ կարող են հակադրվել բոլոր նշանակիր եզրերին, եթե դրանք ներկայացված են ամբողջ կազմով: Երբեմն կարող է բացակայել ոչ նշանակիր եզրը: Երբեմն էլ ոչ նշանակությունը լինում է հարաբերական, պայմանական, մասնակի (երբ տարբերակների փոխհարաբերությունը չի կայունացել, և շարունակվում է դրանց մրցակցությունը, տեղի է ունենում հերթագայություն):

2.2. Տարբերակների մրցակցություն

Տարբերակների առկա փոխհարաբերությունը մեկընդմիշտ տրված ու անփոփոխ չի լինում: Հակադրության եզրերը ոչ միայն պարզապես հա-

կադրվում են միմյանց, այլև հաճախ պայքարի մեջ են լինում:

Մրցակցել կարող են երկու կամ ավելի տարբերակներ: Մրցակցող տարբերակների հարաբերությունը կարող է բնութագրվել համագործությամբ կամ որևէ մեկի գերիշխանությամբ: Որևէ տարբերակ գերիշխել կարող է իր հասարակական հեղինակությամբ, կիրառության ոլորտներով, խոսքային հանրության շերտերով, խոսքաշարային իրադրություններով, գործածության հաճախականությամբ և այլն: Մրցակցություն նշանակում է պայքար ոլորտների, իրադրությունների և, ի վերջո, հեղինակության համար: Մրցակցության ընթացքը նշանակում է տարբերակների հարաբերությունների փոփոխություն:

Մրցակցության ավարտը նշանակում է տարբերակներից որևէ մեկի հաղթանակ, այսինքն՝ մյուս տարբերակի կամ տարբերակների արտամղում: Սովորաբար, նոր առաջացած տարբերակը սկզբնապես լինում է բույլ ու աննշան, ժամանակի ընթացքում ձեռք է բերում հեղինակություն, ընդլանում գործածության ոլորտները և դառնում գերիշխող: Սակայն լինում է նաև այնպես, որ նորահայտ տարբերակը երբեք էլ գերիշխող չդառնալով՝ արտամղվում է մրցակցի կողմից: Սա նշանակում է, որ տարբերակների մրցակցության ընթացքը չի ենթադրում անպայման հերթագայություն:

Տարբերակի հեղինակությունը (վարկը) անպայման չի ենթադրում մրազերակշռություն գործածության ոլորտների կամ հաճախականության առումներով: Հեղինակություն ձեռք բերած տարբերակը կարող է այդ առումներով սկզբնապես զիջել իր մրցակցին: Հեղինակությունը նպաստում է գործածության ոլորտների ընդլայնմանը և հաճախականության մեծացմանը:

Հեղինակության հետ սերտորեն կապվում է նորաձևության խնդիրը: Նորահայտ տարբերակները, երբեմն էլ՝ երկար ժամանակ ճնշված վիճակում գտնված տարբերակը կարող են ընկալվել որպես նորաձև: Նորաձև տարբերակը կարող է արագորեն հեղինակություն ձեռք բերել և դառնալ գերիշխող: Դրան հակառակ՝ հնաձև համարվող տարբերակը կարող է զիջել գերիշխանությունը մրցակցից նորաձև տարբերակին:

Հնաձև և նորաձև տարբերակների փոխհարաբերությունը հոգեկենդանական առումով կարելի է մեկնաբանել նաև որպես մաշված և թարմ տարբերակների հակադրություն: Այն, ինչ մաշված է, կամաց-կամաց վերածվում է հնաբանության: Սինչդեռ թարմ տարբերակներն ընկալվում են որպես նորաբանություններ: Սրանք ժամանակի ընթացքում դառնում են առավել սովորական և չեզոքություն ձեռք բերում:

2.3. Տարբերակների ընտրություն և հերթագայություն

Ամեն մի մրցակցություն, ինչպես սասցինք, ի վերջո ավարտվում է տարբերակներից որևէ մեկի հաղթանակով և մյուսի (մյուսների) դուրս մղումով, թեև դա անպայմանորեն չի նշանակում տարբերակայնության վերացում, քանի որ դուրս մղված տարբերակի փոխարեն կարող է հայտնվել մի նոր

մրցակից տարբերակ: Մրցակցության ընթացքը տվյալ դեպքում առավել նպատակահարմար տարբերակի ընտրությունն է, իսկ արդյունքը ժամանակի մեջ՝ տարբերակների հերթագայությունը: Ի դեպ, տարբերակայնությունը կարող է վերանալ մաս այլ ճանապարհով՝ տարբերակների անկախացումով, այսինքն՝ դրանց՝ ինքնուրույն, իրարից անկախ միավորների վերածումով:

Տարբերակների ընտրությունը սովորաբար տեղի է ունենում տարբերացումներ, բնական ճանապարհով: Ճիշտ է, այդ ընտրության ընթացքում դեր է խաղում մաս անձնային գործոնը, սակայն այդ ընթացքը ընդհանուր առմամբ բնութագրվում է որպես բնական ընտրություն:

Արհեստական ընտրություն մասամբ կատարվում է գրական լեզուների նկատմամբ՝ որպես լեզվաշինություն: Բայց այդպիսի արհեստական ընտրությունը լավագույն դեպքում բնական ընտրության կանխատեսումը և արագացումն է, տարբերակների տարբերային ընտրության միջանկյալ, ոչ անհրաժեշտ օղակների բացառումը: Լեզվական տարբերակների արհեստական ընտրության արդյունավետության անհրաժեշտ նախապայմանը լեզվածրագրումն է:

Բնական ընտրությամբ տեղի ունեցող լեզվական փոփոխությունը, որպես կանոն, բնութագրվում է աստիճանականությամբ, սահունությամբ, այսինքն՝ դա տևափոխական (էվոլյուցիոն) գործընթաց է: Արհեստական ընտրությունը սովորաբար էականորեն չի ազդում տևափոխության ընթացքի վրա (չհաշված լեզուների կամ լեզվի գոյածների արհեստական ընտրության դեպքը, որը կարող է կործանարար ներգործություն ունենալ այդ ընտրությամբ մերժված լեզվի կամ նրա գոյածի վրա): Սակայն լեզվի զարգացման ընթացքում հանդիպում են համակարգի տարրերի ու առանձին կողմերի այնպիսի ոչ սահուն փոփոխություններ, որոնք կարելի է մեկնաբանել որպես բռնիքաձև փոփոխություններ: Օրինակ՝ *սկանջ-անգաճ* անցումը, *կ(ու)* մասնիկի ծագումը հայերենում և այլն: Թռիչքաձև փոփոխությունների հարցը, այնուհանդերձ, լեզվաբանության մեջ վիճարկվում է: Ոչ սահուն, կտրուկ, հանկարծական փոփոխություններին կամ նորագոյացումներին կարելի է տալ յուրատեսակ մեկնաբանություն՝ կանխադրելով այդպիսի անցումների միջանկյալ օղակների գոյության վերաբերյալ տեղեկությունների բացակայության հնարավորությունը: Ինչ վերաբերում է լեզվական համակարգի բռնիքաձև այնպիսի անցումներին, որ հանգեցնեն նոր լեզվի կամ նրա գոյածի առաջացմանը, ապա դրանց գոյության համոզիչ փաստարկներ կամ դրանց հնարավորության գիտական հիմնավորումներ մեզ հայտնի չեն:

2.4. Լեզվական տարբերակների փոխհարաբերությունը լեզվի զարգացման ընթացքում

Լեզվական տարբերակները կարող են գոյություն ունենալ միաժամանակ կամ հաջորդել մեկը մյուսին (հերթագայվել ժամանակի մեջ): Միաժամանակ

գոյակցող տարբերակները ունենում են տարբեր փոխհարաբերություն քե՛ հանրալեզվաբանորեն, քե՛ կառուցվածքով, քե՛ ծագմամբ: Լեզվի զարգացման առումով կարևոր է տարբերակների ժամանակագրական և հանրալեզվաբանական փոխհարաբերությունը: Տարբերակներից մեկը կարող է լինել առավել արդիական, իսկ մյուս(ներ)ը՝ հնաբանություններ կամ նորաբանություններ: Լեզվի զարգացման ընթացքում նորաբանությունները աստիճանաբար վերածվում են արդիաբանությունների, իսկ վերջիններս՝ հնաբանությունների: Վերջիններս էլ կամաց-կամաց դուրս են ընկնում լեզվից:

Հանրալեզվաբանական տեսակետից՝ հակադրվող տարբերակների գոյության առումով կարևոր են հասարակական բարձր և ցածր հեղինակություն ունեցող տարբերակները: Սրանցից առաջինները ձգտում են արտամղել երկրորդներին, որոնք ի վերջո վերածվում են հնաբանությունների և դուրս գալիս գործածությունից:

Հասարակական բարձր ու ցածր հեղինակություն ունեցող տարբերակների և նորաբանությունների ու հնաբանությունների հետ են կապվում լեզվական նորաձևությունը և հնաձևությունը:

Հոգելեզվաբանական տեսակետից կարևոր են թարմ և մաշված տարբերակների հակադրությունները: Այն, ինչ մաշված է, կամաց-կամաց վերածվում է հնաբանության: Մինչդեռ թարմ տարբերակներն ընկալվում են իբրև նորաբանություններ: Սրանք ժամանակի ընթացքում դառնում են առավել սովորական և վերածվում են արդիաբանությունների:

Կան նաև հակադրությունների այլ ձևեր, որոնք մույմպես կարևոր են լեզվի զարգացման առումով:

2.5. Լեզվական տարբերակների առաջացման ուղիները (պատճառները) և միջոցները (ձևերը)

Տարբերակների ծագումնաբանության առումով կարևոր է երկու հարց. ինչ ներլեզվական և արտալեզվական գործոններ են պատճառ դառնում լեզվական տարբերակների առաջացմանը և ինչ միջոցներով է տեղի ունենում տարբերակումը:

Տարբերակների առաջացման պատճառները մասամբ համընկնում են լեզվի զարգացման գործոններին: Այդ պատճառները լինում են հասարակական-հոգեբանական (անհատականացում, օրինապահություն, կանխամտածված փոփոխություն) և կառուցվածքային-տրամաբանական (կատարելագործում, էնթրոպիա, հոդմահարում):

Միջոցների առումով՝ տարբերակները ծագումնաբանորեն լինում են երկու տեսակ՝ համասեռ և տարասեռ: Համասեռ են այն տարբերակները, որոնք առաջանում են մույմ միավորից՝ ձևական կամ իմաստային երկփեղկմամբ: Տարասեռ են այն տարբերակները, որոնք առաջանում են տարբեր և անկախ միավորների գործառական համընկնումից:

Տարասեռ տարբերակների առաջացման միջոցներն են փոխառությունը,

նորագույնացումը և իմաստային-գործառական մերձեցումը (համանշանակացում):

Համասեռ տարբերակների առաջացումը լինում է ձևական և իմաստային երկփեղկման ճանապարհով:

Ձևական տարբերակման միջոցներն են անկումն ու հավելումը (ծավալային-քանակական փոփոխություն), հերթագայությունն ու փոխազդեցությունը (բովանդակային-մյուրական փոփոխություն), դրափոխությունն ու բաղարկությունը (կառուցվածքային-կոմբինատոր փոփոխություն):

Իմաստային տարբերակման միջոցներն են իմաստի ծավալային փոփոխությունը (նեղացում և լայնացում), իմաստի տեղաշարժը (մասնակի և քիվ), վերաիմաստավորումը (փոխաբերացում և վերաստուգաբանություն):

Միայն ձևական երկփեղկումը հանգեցնում է զուգաձևությունների առաջացման: Երբ ձևական երկփեղկումը ուղեկցվում է նաև իմաստայինով, զուգաձևությունները վերածվում են հոմանիշների:

Հոմանիշների իմաստային երկփեղկման հետագա խորացումը հանգեցնում է դրանց ինքնուրույն, անկախ միավորների վերածվելուն:

Միայն իմաստային երկփեղկումը առաջացնում է բազմիմաստություն: Իմաստային երկփեղկման բավականաչափ խորացումը կարող է հանգեցնել համանունների գոյացման: Համանունների գոյացման մյուս ուղին, որ կապ չունի զուգաձևությունների հետ, տարբեր միավորների միայն ձևական նույնացումն է (սովորաբար՝ պատահական):

3.1. Լեզվական համակարգի հարաբերական կայունության և հարմարվողականության օրենքները

Չնայած լեզուների ու նրանց գոյության ընթացքների բազմազանությանն ու յուրօրինակությանը՝ կան լեզվական փոփոխության օրենքներ, որոնք ընդհանուր են բոլոր լեզուների և բոլոր իրադրությունների համար: Առավել համընդհանուրը փոփոխական օրենքն է: Նրան հակադրվում է հարաբերական կայունության պահպանման օրենքը: Վերջինս, թեև ուղղված է լեզվական փոփոխությունների արգելակմանը, սակայն հենց դրանով այն մեծ դեր ունի լեզվական փոփոխության գործընթացում, որպես կարգավորող, հավասարակշռող, փոփոխությունների չափը որոշող հիմնական ուժ:

Ամեն մի համակարգ ձգտում է պահպանել իր այն վիճակը, որ ունի, և, միաժամանակ, հարմարվել շրջապատում տեղի ունեցող փոփոխություններին: Առաջին ձգտման նպատակն է պահպանել համակարգի յուրահատուկ, անհատական գծերը, ապահովել համակարգի ժառանգորդության անընդհատականությունը: Երկրորդի նպատակն է պահպանել համակարգի գոյությունը շրջապատի պայմանների փոփոխության դեպքում, թեկուզ դա լինի համակարգի որոշ գծերի փոփոխության գնով: Այս երկու ձգտումները միավորվում են մեկ առավել ընդհանուր ձգտման մեջ՝ ապահովելով համակարգի անընդմեջ գոյությունն ու գործառությունը՝ հանդես գալով որպես դրա երկու,

մոտավորապես հավասարակշռված հակադիր կողմեր: Հավասարակշռության՝ չափից ավելի խախտումը մեկ կամ մյուս կողմ կարող է վտանգի տակ դնել ընդհանուր ձգտումը՝ համակարգի բարացմամբ սահմանափակելով նրա գործառնությունը, վերջ տալով նրա գոյությանը կամ էլ ժառանգորդության խախտմամբ ժխտելով համակարգի ինքնությունը:

Այս երկու հակադիր ձգտումները լեզվում արտահայտվում են որպես կանոնարկում և փոփոխակում:

3.2. Համակարգի հարաբերական կայունությունը՝ որպես հանդիմանուր օրենք

Համակարգի բնականոն գոյության և գործառնության անհրաժեշտ պայմաններից է նրա հարաբերական կայունության պահպանումը: Այս օրենքը հատուկ է ամեն մի համակարգի, այդ թվում և լեզվին:

Ամեն համակարգ որոշակիորեն կազմակերպված միավորների ու դրանց հարաբերությունների ամբողջություն է, որն ինքը միևնույն ժամանակ ավելի բարձր մակարդակի համակարգի միավոր է և որոշակի կապերի ու հարաբերությունների մեջ է այլ միավորների հետ, կատարում է որոշակի գործառնություն՝ փոխազդեցության մեջ լինելով իր շրջապատի հետ: Այդ գործառնությոնը կատարել կարողանալու համար անհրաժեշտ է, որ պահպանվի համակարգի ներքին ու արտաքին հարաբերությունների համալիրը:

Այսպես, որպեսզի լեզուն կարողանա հաջողությամբ կատարել իր բոլոր գործառնությունները (հաղորդակցման, մտածողության ձևավորման, գիտելիքների ամրակայման, հասարակական հիշողության, ազգային խորհրդանիշի, գեղագիտական և ստեղծագործական պահանջմունքների բավարարման և այլն), պետք է ունենա որոշակի մեծության բառապաշար, հնչյունական (և գրային), բառակազմական, գործառական-ոճական համակարգեր՝ ամեն մեկը իր միավորների և դրանց հարցույցային ու շարակարգային հարաբերությունների խիստ որոշակի ամբողջությամբ: Այդ համալիրի խախտումը՝ որոշ չափի սահմաններից դուրս, կսահմանափակի կամ էլ կարգելակի սահմանված գործառնությունների իրականացումը: Ուստի համակարգի կայունությունն անհրաժեշտ պայման է նրա լիարժեք գործառնության և գոյության համար: Այդ անհրաժեշտ կայունությունը, սակայն, բացարձակ և լիակատար չէ, մասնավորապես այնպիսի մեծ ու բաց համակարգերի համար, ինչպիսին լեզուն է: Կան որոշ սահմաններ, որոնցում համակարգը կարող է կրել մասնակի փոփոխություններ՝ առանց վնասելու իր գործառնական ամբողջությունը: Դեռ ավելին, որոշ փոփոխություններ կարող են անգամ նպաստել գործառնությունների առավել լիարժեք իրականացմանը: Օրինակ, բառապաշարի հարստացումն ու կատարելագործումը, գործառական մոր ոճերի առաջացումը ընդլայնում են լեզվի գործառնական հնարավորությունները: Հետևաբար, համակարգի կայունությունն ունի հարաբերական բնույթ:

Լեզվական համակարգի հարաբերական կայունության ըմբռնումը այն

բանալին է, որով կարելի է բացահայտել լեզվական փոփոխության մեխանիզմի որոշ թաքնված կողմեր և օրինաչափություններ, հասու լինել այդ մեխանիզմի գործողության տրամաբանությանը:

Քանի որ լեզուն, ինչպես և ամեն մի այլ համակարգ, գործառում է որոշակի միջավայրում՝ ենթարկվելով մի շարք ներքին ու արտաքին ուժերի ճնշմանն ու ներգործությանը, նրան հատուկ են հարաբերական կայունության պահպանմանն ուղղված՝ արտաքին ու ներքին ապակայունացնող ուժերին հակազդող պաշտպանական միջոցներ: Այդպիսի գլխավոր միջոցը նորման է՝ տվյալ լեզվական համակարգի հասարակայնորեն գիտակցված այն չափանիշը, որի նկատմամբ կողմնորոշվում է տվյալ լեզվական հանրությունը: Լեզվի զարգացման որոշակի աստիճանում սրան գումարվում են կանոնարկումը և կանոնակարգումը՝ որպես համակարգի կայունության պահպանման առավելապես արտաքին միջոցներ: Կան և զուտ ներքին միջոցներ՝ համակարգի իներցիան, շղթայակցվածությունը, համասեռության միտումը և այլն:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Հ. Լ. Ջաբարյան, Հայերենի հասարակական տարբերակումը Նրևանում, «Ժամանակակից հայերեն խոսակցական լեզուն», Ե., 1981
2. Բ. Մեծոց, Հոգնակի զուգածները հայերենում, «Բանբեր Նրևանի համալսարանի», րիվ 3, Ե., 1995
3. Ա. Ս. Սարգսյան, Գոյականական զուգածությունները ժամանակակից հայերենում, «Լեզվի և ոճի հարցեր», X, Ե., 1987
4. Ա. А. Гвенцадзе. Константность и вариативность фонетических элементов. ВЯ, 1983, N 5.
5. Э. Д. Головина. типологии языковой вариантности. ВЯ, 1983, N 2.
6. С. Горбачевич. Вариативность слова и языковая норма. А., 1978.
7. О. А. Лаптева. Типология вариативных синтаксических рядов в аспекте функционирования литературного языка. ВЯ, 1974, N 2.
8. Литературная норма и вариантность. Отв. ред. А. И. Скворцов. М., 1981.
9. В. М. Солнцев. Вариантность как общее свойство языковой сисемы. ВЯ, 1984, N 2.
10. Г. П. Торсуев. Константность и вариативность в фонетической системе. М., 1977.
11. В. Н. Ярцева. Проблема вариативности и взаимоотношения уровней грамматической системы языка. ВЯ, 1983, N 5.

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԴԵՐԲԱՅՆԵՐԸ ԵՎ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ԲԱՂԱԴՐՅԱԼ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԸ

Երկրորդական բաղադրյալ ժամանակների հարցը հայագիտության դեռևս քիչ ուշադրության արժանացած հարցերից է: Բնականաբար այն սերտորեն առնչվում է բուն պարզ ժամանակների տեսությանը, որը մույնպես դեռևս ունի վիճելի հարցադրումներ: Նախ և առաջ սա վերաբերում է հարակատարով կազմված ձևերը արևելահայերենի խոնարհման հարացույցում բողմելուն և պարզ ժամանակ համարելուն: Եթե ընդունենք է. Աղայանի տեսակետը և դերբայները բաշխենք բացարձակ, կերպային և վիճակային խմբերի, ապա վիճակային համարվող հարակատարը պետք է դուրս բողմել բայական պարզ ժամանակների կազմությունից և շարահյուսության մակարդակում այն դիտարկել բաղադրյալ ստորոգյալի կազմում: Հետևողականորեն կիրառելով այս սկզբունքը կարող ենք հանգել այն տեսությանը, որ ժամանակակից արևելահայերենը չունի բայական բաղադրյալ կամ հարաբերական ժամանակներ: Այսպես, քնած է եղել/լինելու և այլն հավասարվում է մարդ է եղել/լինելու, գրելիս է եղել/լինելու - արքուն է եղել. մույն կերպ պետք է ընդունել գրելու է լինելու ձևը, որտեղ բնականաբար գրելու ձևը, եթե հետևողական լինենք, պետք է համարենք անորոշի սեռական կամ տրական և ոչ թե կատարելի դերբայ:

Դերբայների դասակարգման մեջ առավել նպատակահարմար է ընդունել սրանց երկու խմբի բաժանումը՝ կախյալ և անկախ դերբայների /տե՛ս Մ.Ասատրյան, Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության հարցեր, ք գիրք, Ե., 1973, էջ 208/:

Երկրորդական բայական ժամանակները ոչ միայն չեն ուսուցանվում դպրոցական համակարգում, այլև դուրս են բողմվում երբեմն մաս բուհական ուսուցման ծրագրերից: Ահա թե ինչ է գրում Գ.Ջահուկյանը. «Ինչ վերաբերում է այսպես կոչված երկրորդական բայական ժամանակներին, ապա դրանք բուն խոնարհման մեջ մտցնելու հարցը միշտ էլ կասկածներ է հարուցել» (Գ.Ջահուկյան, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Ե., 1969, էջ 197):

Այլ է խնդիրը արևմտահայերենում, որտեղ հարակատարով ձևերը լինում են ինչպես պարզ, այնպես էլ բաղադրյալ բայական ժամանակների կազմության մասեր:

Սակայն պետք է ընդունել, որ հարակատարով կազմված ձևերը խոնարհման հարացույցից հանելը ու դրանց՝ ժամանակից շուտ «մահանալը» արձանագրելը չի բխում արդի հայերենի իրողություններից: Կարծում ենք՝

կարելի է խոսել հարակատարի երկակի բնույթի մասին. մի կողմից այն անկախ դերբայ է և հիմնականում հանդես է գալիս ածականական կիրառությամբ, մյուս կողմից այն պարզապես պարզ ժամանակաձև կազմող դերբայ է: Հմմտ՝ ռուսերենի **он спит** և **спящий ребенок**: Հայերենում համապատասխանաբար նա քնած է և քնած երեխա. որտեղ առաջին ձևը պարզ ժամանակաձև ներկայացնող սահմանական եղանակի ժամանակաձև է, մինչդեռ երկրորդում հարակատարը անկախ բառաձև է:

Իհարկե, ճիշտ է դերբայները մեկ հարթության մեջ չդիտելը և բառական տարբեր շարքերի հատկացնելը: Սակայն կարծում ենք, որ սրանք բաժանվում են ոչ միայն երկանդամ հակադրության և դասակարգման, այլև կարելի է նրանցում առանձնացնել եռանդամ հակադրություններ: Այսպես՝ անորոշը միաժամանակ և՛ դերբայ է՝ իր կախյալ և անկախ կիրառությամբ, և՛ գոյական, ինչպես իրավացիորեն դիտարկում էր Մ.Ասատրյանը: Որպես դերբայ՝ անորոշը մասնակցում է երկորոդական բաղադրյալ ժամանակաձևերի կազմությանը՝ **պետք է կարդալ**: Նման կազմությունը կարելի է համարել բաղադրյալ ստորոգյալ, և կարելի է առարկել Ռ.Խշխանյանին, որն այն համարում էր երկանդամ կազմություն՝ որպես ենթակա -ստորոգյալ՝ **կարդալը/ենթակա/, իսկ պետք է /ստորոգյալ/**:

Հարակատարը մի կողմից հանդես է գալիս որպես անկախ դերբայ հիմնականում ածականին բնորոշ գործառությամբ՝ **քնած երեխա**, մյուս կողմից կախյալ դերբայ՝ ինչպես բուն պարզ ժամանակային ձևերում **քնած է**, այնպես էլ երկորոդական բաղադրյալ բայաձևերի կազմության մեջ՝ **քնած է եղել**: Համակատարը նույնպես միասնական կիրառություն չունի: Այն մի կողմից հանդես է գալիս անկախ դերբայի կարգավիճակով՝ **գնալիս հանդիպեցի**, մյուս կողմից՝ կախյալ դերբայի արժեքով, որպես երկորոդական բաղադրյալ կազմության մաս՝ **գրելիս է լինում**:

Իրավացի է լեզվաբան Ֆ. Խլղաթյանը՝ հայերենի օժանդակ բայերի շարքում դիտելով նաև **լինել** բայը՝ բնականաբար ինչպես **մարդ լինել**, **ուսանող լինել** տիպի կազմություններում, այնպես էլ երկորոդական բաղադրյալ ժամանակաձևերում;

Այսպիսով հայերենի դերբայական համակարգը ունի եռակի հակադրություն. մի կողմից կախյալ դերբայներ, որոնք չունեն անկախ կիրառություն և լինում են բառի կազմության մաս՝ **գրում եմ**, **գրելու եմ**, **գրել եմ**, **չեմ գրի** /անկատար, կատարելի, վաղակատար և ժխտման դերբայներ/, մյուս կողմից միայն խոսքիմասային արժեքով հանդես եկող անկախ դերբայներ՝ անորոշ, ենթակայական, ապառնի և ձևի, և վերջապես դերբայներ, որոնք մի կողմից անկախ բառեր են խոսքի շղթայում՝ **գրելիս նկատեց**, **ուղարկած նամակ**, մյուս կողմից խոնարհման համակարգում երկորոդական բայական ժամանակաձևի բաղկացուցիչ տարր՝ **գրելիս է եղել**, **ուղարկելիս է լինում**:

Երկրորդական բաղադրյալ ժամանակաձևերի անտեսումը ձևաբանության մեջ լրացուցիչ բարդություններ է առաջացնում շարահյուսական մա-

կարդակում դրանց տարորոշման համար: Պարզ է, որ **գրելիս է եղել** տիպի կառույցները պետք է ընդունել որպես միանդամ կազմություն, այն է՝ ստորոգյալ: Մյուս կողմից այն կարելի է համադրել օտար լեզուներում բայական խոնարհման համակարգի մաս կազմող համանման կառույցների հետ. հմտ՝ **He has been writing**.

Հայերենի բայական համակարգում անորոշը հանդես է գալիս ոչ որպես գոյական կարող եղանակիչ բառի միջոցով: Օրինակ՝ կարող եմ գրել, կարող էի գրել, կարող էի աշխատանքի գնալ, պիտի կարողանամ գնալ, կկարողանամ գնալ: Այս բոլոր դեպքերում անորոշը գոյական չէ, այլ դերբայ: Սրանք չեն փոխարինվում գոյականով. չենք կարող ասել **կարող եմ գործ, կարող էի գործ**: Մինչդեռ **անհրաժեշտ է գնալը** կարելի է փոխարինել **անհրաժեշտ է գործ**, այս դեպքում անորոշը կարող ենք դիտել որպես գոյական:

Դերբայական համակարգում է. Աղայանի նշած **գրելեն** /ժողովրդական կամ ձևի անվանված/ դերբայը կարող ենք համարել անորոշի գործիական հոլով և դուրս բերել համակարգից: Նույն հոլովածին է հանդես գալիս գոյականի բարբառային ձևերում՝ **դաշտեն, անտառեն, տնեն**, բայց նաև բացառականի իմաստով **Դաշտեն անցավ - դաշտով անցավ և տնեն հեռացել է - տնից հեռացել է**: Այսպիսով, դերբայական համակարգում մնում է 9 դերբայ:

Ի միջի այլոց, մեքենական բարգմանության տեսակետից որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում բառական շրջման /ինվերսիայի/ երևույթները: Այսպես Հ. Սահյանի բանաստեղծության մեջ **«ելած մարտի»**, կամ **դուրս ելնել և ելնել դուրս** բառական մեկ միավոր դիտարկելու խնդիրները գործնական նշանակություն են ձեռք բերում:

Վիճարկելի է նաև բայական հիմքերի թվում անորոշը որպես հիմք առանձնացնելու է. Աղայանի տեսակետը: Մեր կարծիքով, անորոշը որպես հիմք կարող է առանձնանալ ոչ թե բայական, այլ գոյականական մակարդակում/կազմության մեջ/: Եթե **գրում** բառածնում մի կողմից ունենք **գր** բայական հիմքը և **ում** բայական վերջավորությունը, ապա **գրում, շարժում** և նման տիպի գոյականներում ունենք **գր** գոյականական հիմքը **ում** ածանցը և **0** վերջավորությունը, մինչդեռ **գրելում** ձևում **գրելը** գոյականի հիմքն է, իսկ **ում**-ը գոյականի վերջավորությունը: **Գրել, կարդալ** անորոշներում **ել**-ը և **ալ**-ը ինչպես բայական, այնպես էլ գոյականական ածանցներ են: Նույնը կարելի է ասել նաև **գրող, գրելիք, գրած, գրելիս** դերբայների վերաբերյալ: Այսպես **իք**-ը, լինելով դերբայակերտ, միաժամանակ գոյականական և ածականական արժեք ունի, **լիս**-ը՝ մակբայական և այլն: Կերպի տեսակետից **գրելիք**-ը որպես դերբայ ունի անկատար ապառնիի արժեք, իսկ **գրելիս**-ը՝ կատարվող ներկայի արժեք:

Հարակատարը կարող է հանդես գալ ինչպես բայի, այնպես էլ գոյականի ու ածականի կիրառությամբ:

Բայական միջաժանցները բայական հիմքերում իրացվում են տարբեր կերպ: Անցյալ կատարյալի հիմքում վ-ն և բազմապատկականները չեն փոփոխվում:

Մեքենական թարգմանության համար կարևորվում է նաև հաղորդման մեջ տարածական հարաբերությունների դրսևորումը: Այն կարելի է դիտարկել ինչպես բառական, այնպես էլ շարակարգային իրողություններում: Նախադասության ենթակայի և խնդրի հարաբերությունը դիտարկվում է հաղորդողի կողմից ինչպես տարածական, այնպես էլ ժամանակային հարաբերությամբ: Կարևոր է իմանալ՝ արդյոք հաղորդողը ներառվում է /իմտեգրվում/ հաղորդման բովանդակության մեջ, թե ոչ և ինչպես: Հաղորդողը կարող է ներառվել/իմտեգրվել/ ասվածին, իրադրությանը, գործող անձին կամ խնդրին ըստ ուղղվածության. այն կարող է լինել դեպի դուրս կամ ներս, առաջ կամ ետ/հետո: Օր.՝ **Նա դուրս գնաց տնից:** Հաղորդողը պասիվ մասնակցում է գործողությանը. ուղղվածությունը իրենից դուրս է, հաղորդողը գտնվում է տանը: **Նա դուրս եկավ տանից:** Հաղորդողի մասնակցությունը պասիվ է, նա գտնվում է դրսում: Մինչդեռ **Նա հեռացել է /դուրս է գնացել/:** Հաղորդողի դիրքը չեզոք է. ներառումը չի կարևորվում: Նույնն է նաև **մոտ եկավ, մոտ գնաց:** Իսկ **նա մոտ էր գալիս՝** գործողությունը կատարվում է անցյալում, բայց հաղորդողը այն դիտարկում է ներսից, ուղղված է իր կողմը: **Նա մոտ էր գնում.** դիտարկվում է ներսից, բայց ուղղվածությունը դուրս է:

Կարելի է բերել նաև այլ օրինակներ: Ուսուցչուհին աշակերտին ասում է. «**Դուրս կորիր/կորի՛ր, չքվի՛ր, աչքիս չերևաս:**» Սա հավանորեն ճիշտ չէ որպես քաղաքավարական ձև դիտարկել: **Դուրս եկ** արտահայտությունը ինքնին թերևս կարելի է արդարացնել, եթե ուսուցչուհին փորձի մտքով իմտեգրել դրսում աշակերտին սպասող հորը՝ **Դուրս եկ, հայրդ քեզ է սպասում:**

Բառական մակարդակում արդեն **մոտենալ** բառը ցույց է տալիս ուղղվածություն դեպի հաղորդողը, **հեռանալ, թողնել-ը՝** ուղղվածություն դեպի դուրս:

Իհարկե, տարածական հարաբերության առավել հստակ ձևերը ներկայացնում են դերանունները՝ ցուցական, անձնական, փոխադարձ:

ԴԱՐՉՎԱԾՆԵՐԻ ՈՃԱԿԱՆ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՎԻԳԵՆ ԽԵՉՈՒՄՅԱՆԻ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԱՐՁԱԿՈՒՄ

Յուրաքանչյուր գրողի լեզվի հարստությունը որոշվում է հատկապես նրա բառապաշարի հարստությամբ: Դարձվածները հայերենի բառապաշարի էական շերտերից են, ուստի անժխտելի է նրանց դերը գեղարվեստական ստեղծագործության բառապաշարը հարստացնելու, այն պատկերավոր ու արտահայտիչ դարձնելու գործում:

Դարձվածների վերաբերյալ հայ լեզվաբանության մեջ տեսական ուսումնասիրություններ են կատարվել Մ. Աբեղյանից սկսած, որը և տվել է դարձվածների առաջին սահմանումը՝ մեզանում: Իրենց աշխատություններում դարձվածներին անդրադարձել են նաև Էդ. Աղայանը², Ա. Սուրիասյանը³ և ուրիշներ: Վերջին մի քանի տասնամյակներում բավականին մեծացել է հետաքրքրությունը դարձվածների ոճական նշանակության բացահայտման ուղղությամբ: Այս իմաստով կարևոր աշխատություն է Խ. Բաղիկյանի «Դարձվածային ոճաբանություն» գիրքը (Երևան, 2000թ.): Առանձին գրողների լեզուն և ոճը քննելիս շատ ուսումնասիրողներ (Վ. Առաքելյան⁴, Ռ. Իշխանյան⁵, Ս. Գյուլբուդաղյան⁶, Արտ. Պապոյան⁷, Լ. Եզեկյան⁸ և այլք), ի թիվս այլ լեզվական միավորների, անդրադարձել են նաև դարձվածներին՝ ոճական-արտահայտչական տեսանկյունից բացահայտելով դրանց արժեքը:

Այս հոդվածում մեր նպատակը ևս դարձվածների տեսական քննությունը չէ, այլ դրանց ոճական-արտահայտչական մի քանի առանձնահատկությունների բացահայտումը՝ ըստ Վ. Խեչումյանի գեղարվեստական արձակի («Գիրք լինելության» (ԳԼ), Երևան, 1971թ.), «Գիրք մաքառման» (ԳՄ), Երևան, 1968թ.):

Հետևելով շատ ուսումնասիրողների՝ Խեչումյանի արձակում գործածված լեզվական միավորներից դարձվածներ ենք դիտելու ոչ թե բոլոր կայուն կապակցությունները (դարձվածների լայն ըմբռնում), այլ միայն նրանք, որոնք վերաիմաստավորված են, օժտված փոխաբերական նշանակությամբ:

Առածները, ասացվածքները և թևավոր արտահայտությունները ևս ընդհանուր առմամբ դարձվածների շարքն ենք դասելու, քանի որ դրանք ոչ թիչ դեպքերում կարող են դարձվածների վերածվել⁹:

Դարձվածներն իրենց ծագմամբ հիմնականում ժողովրդական մտածողությանն են հատուկ. նախ առաջանում են խոսակցական լեզվում և ապա փոխանցվում գրական լեզու:

Լինելով ժողովրդական մտածողության արտահայտման լեզվական լավագույն ձևեր՝ դարձվածները հարազատորեն են արտահայտում ժողովրդի լեզվամտածողությունը, նրա լեզվական ճաշակը, խոսք կառուցելու նրա նախասիրած ձևերն ու եղանակները, ուստի հաճախ դիտվում են մի ազգի բնորոշ լեզվական միավորներ, որ հնարավոր չէ բառացի բարգձմանել այլ լեզվով:

Դարձվածները թեև կարող են գործածվել լեզվի գործառնական գրեթե բոլոր ոճերում ու տարբերակներում, բայց դրանց գործածության հիմնական, ամենահարազատ ոլորտը գեղարվեստական գրականությունն է: Դարձվածները, գեղարվեստական ստեղծագործության մեջ գործածվելով, իրենց հետ բերում են ժողովրդական կենդանի, հյութեղ ու պատկերավոր մտածողության տարրեր¹⁰:

Իզուր չէ, որ Պ. Սևակը գեղարվեստական գրականության գրքայնացման պատճառը համարում է նաև այն, որ «Սեր գրողներից շատերը խուսափում են կենդանի, հյութեղ, պատկերավոր, խոսուն դարձվածներից, նույնիսկ հարադրություններից»¹¹:

Գալով Վ. Խեչումյանին՝ պետք է հավաստել, որ նա ոչ միայն չի խուսափում դարձվածների գործածությունից, այլև պարզապես «մտածում է» դարձվածներով: Դրանք, նրա լեզվամտածողության յուրահատուկ դրսևորումները լինելով, միաժամանակ պայմանավորված են ստեղծագործության թեմատիկայով, կերպարներին բնութագրելու անհրաժեշտությամբ և, անշուշտ, հեղինակի ոճի առանձնահատկություններով:

Հայերենի ծով դարձվածներից Վ. Խեչումյանը օգտվում է «ըստ հարկի և ի հարկե» (ինչպես կասեր Պ. Սևակը): Նա նրբորեն ընտրություն է կատարում ժողովրդական-խոսակցական, բարբառային-խոսակցական, գրաբարյան և միջինհայերենյան դարձվածների միջև՝ գործածելով ավելի դիպուկը, խոսքային միջավայրին բնորոշը:

Քանի որ Վիգեն Խեչումյանի ստեղծագործությունների հիմնական նյութը միջնադարն է, ուստի նա ոճավորման հատուկ նպատակով (պատմական կոլորիտ ստեղծելու, կերպարներին տիպականացնելու) միջինհայերենյան լեզվական այլ միավորների կողքին գործածում է նաև միջինհայերենյան դարձվածներ, որի համար էլ ժամանակին քննադատության է արժանացել: Սակայն պետք է նշել, որ թեև Վ. Խեչումյանը գործածում է միջին հայերենին բնորոշ դարձվածներ, գրաբարաշունչ ոճեր ու շարահյուսական ձևեր, այնուամենայնիվ, ինչպես նշում է Պ. Սևակը, «հակառակ այս ամենի»՝ Վիգեն Խեչումյանի երկերից բուրում է արդիականություն, նրա խոհերի տապակումից՝ ժամանակակից ճենճերահոտ, նրա մտքերի շարժումներից՝ արդիական իրարանցում¹²:

Հակառակ Վիգեն Խեչումյանի քննադատների՝ պետք է ասել, որ մեր լեզվի անցյալ փուլերին բնորոշ լեզվական տարրերի (այդ թվում՝ դարձվածների) գործածությունը Վ. Խեչումյանի արձակում ո՛չ արհեստական է, ո՛չ էլ ինքնանպատակ: Նրա ստեղծագործություններում գործածված գրաբար-

յան, միջինհայերենյան անգամ բարբառային դարձվածները իրենց հետ բերում են միջնադարյան ժողովրդի կենդանի բույրը և խոսքին տալիս են յուրահատուկ հարազատ ջերմություն: Այսպես՝ «Երեի գլխի են ընկել, թե հետամուտ հայերը աչք են գցել էմիրին և ուզում են կռվից առաջ գլուխը բառնար» (Գ-Լ, 400): «...վար կիջնի անդաստան տեղ, կմնա գլխիկն ի ծոցն, մինչ մահն գա ու հոգեկն առնի» (Գ-Մ, 76): «Երթանք, մենք ոտք առնինք ու երթանք գրոց հետ» (Գ-Մ, 76): «Ես, իհարկե, ես քու ոտքին կապ կդառնայի, թե ինձ հարս տանեիր Անի» (Գ-Մ, 21): «-Խա՞ղը կանի ինձ...» (Գ-Լ, 241): «Ավետիքը աչքը պլշեց, ճանաչեց» (Գ-Լ «121»): «Տեսնեմ՝ կնայի, Ջմրուխտի ասածը կհասկանա, աչք ու հոնք կխոլորի վրաս» (Գ-Լ, 17):

Հայոց լեզվի անցյալ փուլերին բնորոշ դարձվածներ վ. Խեչումյանը առավել հաճախ գործածում է կերպարների, քան հեղինակային խոսքում, քանի որ համապատասխան դարձվածների գործածությունը նպաստում է կերպարների խոսքի ոճավորմանը, ինչպես նաև օգնում է վերարտադրել այն իրադրությունը, որի մեջ գտնվում է տվյալ կերպարը:

Այսպես՝ գրիչ Ավետիքի ոճին շատ բնորոշ են գրաբարյան, միջին-հայերենյան արտահայտչամիջոցները. «-Ասացե՛ք, ձեր մեղացն պարտական մնամ...» (Գ-Լ, 123): «Հետոի հետքով ճամփա ելնեմ, կամ գտնեմ իրեն, կամ որոնելով վար դնեմ անձիկս» (Գ-Լ, 122), «Մնային երկուտով, Նանարը փղձկար-հեկեկար, ինքը գիրկ ածեր նրան, զորավիզ ու հոգեկից մնար մինչև օր ծերության» (Գ-Լ, 65):

Վաճառական Գ-լակի խոսքում, կախված խոսքային միջավայրից, հանդիպում են մեկ գրաբարյան, մեկ միջինհայերենյան, մեկ էլ բարբառային դարձվածներ: Այսպես՝ «-Գնա՛, իմ հոգուս հոգի՛, իմ սրտիս սիրած սիրելի՛, գնա՛, իմ աչացս լույս, որ անեծքս ի քեզ չբանի»: «-Ձեր արևն ասեմ, իմացական արե՛ք ինձ՝ ինչ է, որ այս երկու օրս իրարանցման մեջ կպահի Սուշ քաղաքը» (Գ-Լ, 313):

Մեկ այլ տեղում, որպես հակառակորդին ուղղված սպառնալիք, նույն կերպարի խոսքում հնչում է բարբառային-խոսակցական, անգամ գոեհիլաբանական դարձված. «-Փոր-սողիքդ արևերես կանեմ, շուն...» (Գ-Լ, 310):

Հեղինակային խոսքում միջինհայերենյան դարձվածներ օգտագործելով՝ վ. Խեչումյանը իր անունից է ներկայացնում որևէ կերպարի բնորոշ խոսքը, մտածելակերպը, լեզվական յուրահատկությունները. այսպես՝ «Ավետիքը քայլեց Սշո խճողված ճանապարհներով և կաց բարև տվեց ամենքին ու ամեն ինչի» (Գ-Լ, 241): «Թափուր քողտիկում նստում, գիրկ ու ծոց են անում մինչև լույս առավոտ» (Գ-Լ, 320): «Բայց չէ՛, ձեռք չբաշեցին շինական աղջիկները, ասացին, ծիծաղեցին, խաղը արին նորից» (Գ-Լ, 38):

Այսպիսով, խորապես տիրապետելով ոչ միայն ժողովրդական-խոսակցական, գուտ ազգային, այլև գրաբարյան և միջինհայերենյան դարձվածների յուրահատկություններին, վ. Խեչումյանը կարողանում է նուրբ ճաշակով դրանցից ընտրել ամենահարմարը, խոսքային իրադրությանը և տվյալ

կերպարի հոգեբանությանն ու մտածելակերպին բնորոշը:

Վ. Խեչումյանի արձակում գրաբարյան, միջինհայերենյան դարձվածների կողքին, բնականաբար, առավել մեծ հաճախականություն ունեն ժողովրդական կենդանի, համագործածական դարձվածները, քանի որ թեև նրա ստեղծագործությունների նյութը միջնադարն է, միջնադարի մարդը, բայցևայնպես լեզուն, որով նա գրում է, ժամանակակից հայերենն է, ուր արտահայտչական մեծ լիցք ունեն հենց ժողովրդական-խոսակցական լեզվին բնորոշ դարձվածները: Պ. Սևակը Խեչումյանի յուրօրինակ լեզվի մասին նշում է. «Գրում է նա ժամանակակից հայերենով, բայց այնպես, որ գրվածքը բուրում է միջնադարյան հոտերով: Իսկական վարպետությամբ է գրողն ստեղծում նմանօրինակ կոլորիտ»¹³:

Թումանյանի, Բակունցի, Սևակի նման Խեչումյանը ևս հաճախ է դիմում ժողովրդական-խոսակցական լեզվից վերցրած դարձվածներին՝ օգտվելով դրանց արտահայտչական և ոճական լայն հնարավորություններից:

Ինչպես գիտենք, դարձվածները ժողովրդական խոսքի այլ միավորների (կրկնավորներ, հարադրություններ և այլն) հետ միասին կարևոր դեր ունեն լեզվի ժողովրդայնացման գործում: Սակայն Խեչումյանը դարձվածների է դիմում ոչ այնքան իր լեզուն ժողովրդայնացնելու միտումով, որքան հատուկ ոճական մպատակադրումով: Դարձվածները նրան օգնում են առավել դիպուկ բնորոշելու կերպարներին, ինչպես նաև բացահայտելու նրանց անհատական-հոգեբանական բնութագիրը, նրանց հոգեվիճակը. «Ինչ անելը չգիտի, *առուդիր է անում* ոտքը» (ԳԼ, 397): Ինչպես իր՝ հեղինակային խոսքում, այնպես և տարբեր կերպարների խոսքում դարձվածները գործածված են միշտ տեղին, անհրաժեշտաբար, վարպետորեն են ձուլվում խոսքի ընդհանուր շղթային՝ խոսքն ապահովելով նաև համապատասխան արտահայտչական երանգավորմամբ¹⁴: *Օրինակ՝ «Ծառաներն ու գործավորները վեր կացան, նորից կպան քանի»* (ԳԼ, 11):

Այստեղ *սկսեցին աշխատել* սովորական իմաստային համարժեքը, իհարկե, չէր ունենա այն իմաստային ընդարձակությունն ու հուզաարտահայտչական խորությունը, ինչ ունի ընդգծված ժողովրդական դարձվածը:

Այլ օրինակներ՝ «Մաշկը մեռելի գույն, քիթն արծվենի սրված, կիսաբաց բերնից ելնող վրա-վրա շունչ» (ԳԼ, 14) «Հոգնած լինեք, թե մույնիսկ *ուժ չմնար լեզուն բերանում շարժելու*, այս արդեն անպատճառ էր Ավետիքի թափառ կյանքում» (ԳԼ, 28): «*Լեզուն կծեց* Ավետիքը, ձայնը փորն ընկավ» (ԳԼ, 150): «Իսկ սա, գույժ դողացող ձեռքի մեջ առած լայնշուրթ կավե գավաթը, *ջուրը գլուխն է քաշում*, ծծում մինչև վերջին կաթիլը» (ԳԼ, 388): «*Սիրտը* թուավ, *հասավ կոկորդը* և պոկվեց, *փորն ընկավ»* (ԳԼ, 311): «Այստեղ *մտքի թելն էլ կտրվեց*, հանդարտ քայլի թելն էլ» (ԳԼ, 338):

Ինչպես տեսնում ենք, ժողովրդական դարձվածները խոսքի նոր պայմաններում տիպականացման, պատկերավորման և հուզական նոր լիցք են ստանում, մանավանդ, հեղինակը շատ հաճախ դրանք չի գործածում ըն-

դունված ձևով, այլ ենթարկում է ձևական և իմաստային վերափոխման, մշակման:

Հայտնի է, որ դարձվածների յուրահաստկություններից մեկը անփոփոխելիությունն է: Սակայն սա չի նշանակում, թե գործածության մեջ դրանք առհասարակ ոչ մի փոփոխության չեն կարող ենթարկվել և ինչպես կան ժողովրդական լեզվում, այնպես էլ օգտագործվում են: Դարձվածների օգտագործման հարցում, ինչպես գրողներից շատերը, այնպես էլ Վ. Խեչումյանը դրսևորում է ստեղծագործական վերաբերմունք: Հաճախ Վ. Խեչումյանը հիմնականում դարձվածը «մշակում է», ենթարկում խոսքային ընդհանուր շրջապատին: *Այսպես՝ Վ. Խեչումյանն ունի հովի բերանն ընկնել «Հովի բերանն ընկած մի փոշեբույր» (ԳԼ, 47) դարձվածը, բայց երբ խոսքը վերաբերում է փորձանքի մեջ ընկած մարդկանց, նա հիշյալ դարձվածի նմանությամբ ստեղծում է օրհասի երախն ընկնել դարձվածը՝ հարմարեցնելով խոսքաշարին. «Բացբերան հետաքրքրությունը չէր, որ նրան պահեց այստեղ, ոչ էլ ինչ-որ միջոցով օրհասի երախն ընկածներից փրկելու վախը» (ԳԼ, 46):*

Նույն ձևով, ելնելով խոսքային իրադրությունից, *գլխին սուր կախվել* դարձվածի *սուր* բաղադրիչը փոխարինում է *մահ-ով՝* դրանով ավելի խտացնելով դարձվածի՝ *մահվան սպառնալիքի տակ լինել* ընդհանուր վերաբերության իմաստը. «Մեկին վահանում էր անսպասելի զարկով, մյուսի *գլխին կախված մահն* էր վանում հեռու» (ԳԼ, 383):

Հաճախ էլ Խեչումյանը դարձվածների սովորական բաղադրիչները փոխարինում է անսովոր բառ-գույգորդումներով՝ դրանով և՛ քարմայցնելով դարձվածները, և՛ միաժամանակ դրանց մեջ նոր իմաստներ բացահայտելով:

Բերենք բնագրային *օրինակներ՝* «Ավետի՜ք, Ավետի՜ք, *գլխիդ ամպ-փորձանք կհավարվի»* (ԳԼ, 98) (գլխին ամպեր կուտակվել): «Եվ գտնում է չարիքի արմատ ծառը, *կրակի երախը տալիս* չարիքի մատյանները» (ԳԼ, 131) (կրակի բերսն տալ): «...խաղացին, ծամածռվեցին Նանարի շուրթերը, *բերանից հոգոց պոկվեց»* (ԳԼ, 53) (հոգոց հանել): «Գնում է *առ ու գերի անելու* տարոնցի, մշեցի մարդկանց» (ԳԼ, 371) (առ ու ավար անել): «*Դող վազեց Ավետիքի մեջքով*» (ԳԼ, 169) (մարմնով դող անցնել): «Թո՛ման *հավաքեց խռիվ հոնքերը...*» (ԳԼ, 14) (հոնքերը կիտել): «... *ծնկի փլվելով՝* նա հուզմունքով դիտում էր կեռման զարդաթելերը» (ԳԼ, 28) (ծնկի իջնել կամ գալ):

Ինչպես տեսնում ենք, հեղինակային փոփոխության հետևանքով փոխվում է դարձվածների բառական նյութը, կառուցվածքը, սլառկերավորման հիմունքն ու գույգորդությունները: Ծառ դարձվածներ խեչումյանական գրչի շարժումով այնքան են տարրալուծվում, փոխվում, որ մնում են միայն ընդհանուր իմաստը և որոշ բառեր: Այս դեպքում դարձվածը պարզապես հիմք է ծառայում միտքը, իրադրությունը պատկերավոր արտահայտելու համար:

Օրինակներ՝ «Մուշեղ իշխանը ժպտալու նման մի լույս խաղացրեց դեմ-

քին» (Գ-Լ, 419) (հիմքը՝ դեմքին ժպիտ բերել կամ խաղալ): «Նա շիկնում էր անմիջապես, կարմիրը հասնում էր ականջներին» (Գ-Լ, 81) (մինչև ականջները կարմրել): «Շատ բան ուներ մտքի նժարին դնելու, կշռելու ծանրն ու թեթևը» (Գ-Լ, 115) (ծանր ու թեթև անել): «Ժամանակն անկանգ քարավան էր դարձել, որ մտնում էր երկրից երկիր, շուկայից շուկա, ծնկում ամեն դարպասի դեմ» (Գ-Մ, 35) (Այս ուղտը մեր դռանն էլ կշորի): «Փայտքեր խաչերեսը, որ այդ ժամանակ փայտ էր ջարդում մոմատան կողքին, նայեց կույսին, հետո՝ երկնքին, և թեև արեգակը չկար, մտածեց, թե այլևս չի մթնի օրը» (Գ-Մ, 105):

Վերջին պատկերավոր նախադասության համար հիմք են հանդիսացել «Արևն ամոքից ամպի տակ է մտնում, երբ դուրս է գալիս մեկը» և «Արևին ասում է՝ դու մի դուրս գա, ես եմ դուրս գալու» ժողովրդական, բանահյուսական, մասնավորապես առածասացվածքային դարձվածները:

Դարձվածների այսպիսի ազատ գործածությունից խոսքը ոչ թե տուժում է, այլ շահում, բանի որ միտքն արտահայտվում է ժողովրդական մտածողության եղանակով, ստեղծվում է անհատականի և ժողովրդականի համաձույլ ներդաշնակություն:

Վ. Խեչումյանը, դարձվածների նկատմամբ ստեղծագործական վերաբերմունք դրսևորելով, ստեղծում է նաև դարձվածային տարբերակներ՝ տվյալ դարձվածի մեջ նույն իմաստն արտահայտող և գրական լեզվին հավասարապես հարազատ հոմանիշ բաղադրիչներով: *Այսպես՝ մտքի թելը կտրվել* դարձվածից բացի՝ *Խեչումյանն ունի մտքի թելը հատվել* դարձվածը, *միտքը մրնել-ից բացի՝ միտքը մշուշվել, քուն մտնել-ի* կողքին գտնում ենք *նիմջ մտնել* դարձվածը, ինչպես նաև *՝ոտքի ելնել-ոտքի ցատկել, աչքերը լայն բաց անել-աչքերը լայնանալ* դարձվածային տարբերակները:

Երբեմն էլ Խեչումյանը դարձվածային տարբերակներ է ստեղծում դարձվածի անվանական բաղադրիչը ոչ սովորական՝ գործիական հոլովով գործածելով՝ *«սրտով թույլ չէր եղել»* (Գ-Լ, 88), *«աչքով արթնացավ»* (Գ-Լ, 76), *«քերանով բաց ու խուփ մնաց»* (Գ-Լ, 339), *«ցամաքեցին խոսքով»* (Գ-Լ, 376) և այլն: Վերջին օրինակը ոչ միայն իր ձևաբանական կառուցվածքով է անսովոր, այլև, լինելով հեղինակային նորակազմ դարձված՝ լռել, չխոսել ընդհանուր իմաստով, հարստացնում է հայերենի դարձվածների շարքը:

Քանի որ խոսք եղավ նորակազմ դարձվածների մասին, նշենք, որ Խեչումյանի ստեղծագործություններում հանդիպում են դարձվածներ կամ դարձվածի արժեք ունեցող միավորներ, որոնք, հավանաբար, իրենց իմաստավորմամբ հեղինակի ստեղծած ձևեր են:

Օրինակներ՝ *«Ուրիշ մի խոսք էր հիմում իշխան Վահրամը»* (Գ-Լ, 209): *«Մանրիկ դողում էին խոտ ու փուշ, ձայն ձայնի գունարած՝ անհասկանալի աղմուկ էին եփում»* (Գ-Լ, 92): *«Լսեց Ավետիքը, և ասեղ վազեց մաշկով»* (Գ-Լ, 52): *«Փշուր հաց դարձան, կորան»* (Գ-Լ, 374): *«Դատարկվեց աշխարհը, այնքան դատարկվեց, որ սարսուռ մտավ Ավետիքի մաշկի տակ»* (Գ-Լ, 64):

Երբեմն էլ Խեչումյանը նոր դարձված է ստեղծում երկու դարձվածների

ծուլումից: *Այսպես՝ հայերենում ունենք ծնկները ծալվել և սիրտը փլվել ժողովրդական դարձվածները, որոնց անսպասելի զուգորդումից Խեչումյանը ստեղծում է ծնկները փլվել նոր հնչեղությամբ դարձվածը. «...հանկարծ ճիշարձակելով, դաշույնը նետեց հատակին: Ծնկները փլվեցին»* (Գ-Մ,69): Կամ՝ *շունչը կտրվել և սիրտը բարակել* դարձվածների ծուլումից ստեղծում է *շունչը բարակել* դարձվածը. «Բարակում էր աստղերի ծուլը, բլում էր՝ Հրահատի շունչն էր բարակում» (Գ-Մ,254):

Խեչումյանը հաճախ դարձվածներում ավելացնում է բառեր և կապակցություններ՝ նկարագրության կոնկրետությանը նպաստելու, միտքն առավել ազդեցիկ արտահայտելու համար: *Այսպես՝* քահանայի վախճն ավելի դիպուկ, միաժամանակ պատկերավոր արտահայտելու համար Խեչումյանը *լեզուն կապ ընկնել* դարձվածի կազմում ավելացնում է «բանեղ» բառը՝ դրսևով արտահայտելով նաև անհրաժեշտ երգիծանքը. «Տիրայր ավագերեցը կողք կողքի մի կողմ քաշվեց, բերքեց աչքերը, կապ ընկավ *բանեղ* լեզուն» (Գ-Լ,310):

Այլ օրինակներ՝ «Ինքն էլ նայեց կիտված գերան-տախտակին, *շուրթին բեր մի ժպիտ խաղացրեց*» (Գ-Լ,82): «Սիայն վարակ դարձած անհիանգստությունն էր մոտիկ և արագ տարածվում մարմնում, արցունք բաժնում *ամեն շարժում հսկող աչքից*» (Գ-Լ,96): «Թոճան հավաքեց *խոփվ* հոներերը» (Գ-Մ,14): «Բռնվում է *Սեփրսեդեկի* փորը գցած շունչը» (Գ-Մ,34):

Վերջին օրինակը մի տեսակ դարձված է դարձվածի մեջ, քանի որ *շունչը բռնվել* դարձվածը լրացվել է կամընտիր անդամներով (*Սեփրսեդեկի* շունչը և *փորը գցած* շունչը), այսինքն՝ ունենք մի կողմից՝ *շունչը բռնվել*, մյուս կողմից՝ *շունչը փորը գցել* դարձվածները:

Վ. Խեչումյանը հաճախ էլ փոխում է դարձվածների սովորական շարահատությունը՝ դարձվածներում այս կամ այն բառի կարևորությունը ընդգծելու համար:

Օրինակներ. «Ջուր ցանեցին վաճառական Գ-լակի երեսին, *տեղն ընկավ ուշքը*» (Գ-Լ,227)(ուշքը տեղն ընկնել): «Աշխարհս սով է, *հացը քարից են քամում*» (Գ-Լ,374)(քարից հաց քամել): «Տարոնը ոտնկոխ է, *կզմա ձեռքից* երկրի հայոց լինելը»(Գ-Լ, 362)(ձեռքից գնալ):

Լեզվաբաններից շատերը, ինչպես նշել ենք, դարձվածաբանական միավորներ են համարում նաև թևավոր խոսքերը, ինչպես նաև առածները, անեծքները, մաղթանքներն ու օրհնանքները: Հիշյալ միավորները դարձվածների նման խոսքի մեջ նույնպես հանդես են գալիս իբրև լեզվի իմաստալիմ պատրաստի միավորներ, այսինքն՝ ոչ թե անմիջապես հաղորդակցման գործընթացում են ստեղծվում, այլ փոխանցվում են արդեն պատրաստ:

Վերը նշված տիպի դարձվածային միավորներից Վիգեն Խեչումյանի արձակում ավելի հաճախված են ժողովրդական մաղթանքները, օրհնանքները ու անեծքները:

Օրինակներ՝ «Բարին լուսանա,- շնջում էր նա» (Գ-Մ,55): «*Բարի*

երթաս,- շարունակեց աղջիկը» (Գ-Մ,21): «-Բարին զնաս,- օրինեց մայրը դողդոջուն ձայնով» (Գ-Մ,26): «-Գրողի ծոցը այդ երգը ...»(Գ-Մ,41): «-Ձեր սերը բարով վայելէք...»(Գ-Լ,323): «-Ոտքիդ տակ վարդ ու մուրտ բոդ բուսնեն...» (Գ-Լ,124): «Կելնեն կզման, բոդ աստված օգնական մնա Ջեարին, Ավետիքին» (Գ-Լ,19):

Վիզեն Խեչումյանի ստեղծագործություններում որոշ դարձվածային կապակցություններ թևավոր խոսքի արժեք են ստանում: Օրինակներ. «Գանձ կուտակելու ճանապարհն անվերջանալի է, քանի կա այդ ճանապարհը, տուն գաղափարը չի կարող գոյություն ունենալ» (Գ-Մ,43): «Եվ եկա ասեմ՝ մարդ լինելն է մարդությունը» (Գ-Մ,157): «Սահն ավելի հեշտ է գերությունից» (Գ-Լ,18): «Նա ունի մի ճշմարտություն. երբեք մի՛ ասի ճիշտը» (Գ-Լ,133):

Այսպիսով, Խեչումյանի թե՛ հեղինակային, թե՛ հերոսների խոսքում դարձվածների բոլոր տեսակներից էլ շատ կարելի է գտնել, և դրանք ընդհանուր առմամբ խեչումյանական լեզուն դարձնում են պատկերավոր, արտահայտիչ: Օրինակներ դեռ շատ կարելի է բերել, բայց նշվածներն էլ բավական են Խեչումյանի դարձվածաբանական անսպառ իմացությունը և դարձվածների նկատմամբ նրա անհատական մոտեցումը փաստելու համար:

1. Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1965, էջ 151:
2. Էդ. Աղայան, Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, Երևան, 1984:
3. Ա. Սուրիաշյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, Երևան, 1999:
4. Վ. Առաքելյան, Ավետիք Իսահակյանի պոեզիայի բառապաշարի ոճաբանական առանձնահատկությունները, Երևան, 1954:
5. Ռ. Իշխանյան, Բակունցի լեզվական արվեստը, Երևան, 1965:
6. Ս. Գյուրոյադյան, Շիրվանզադեի լեզվական մշակույթը, Երևան, 1966:
7. Արտ. Պապոյան, Պարույր Սևակի չափածոյի լեզվական արվեստը, Երևան, 1970:
8. Լ. Տզկեյան, Բաժիշու ստեղծագործությունների լեզուն և ոճը, Երևան, 1975:
9. Տե՛ս Գ. Բ. Ջափուկյան, Է. Բ. Աղայան, Վ. Դ. Առաքելյան, Վ.Ա. Զոսյան, Հայոց լեզու, 1-ին մաս, Ա. պրակ, Երևան, 1980, էջ 479:
10. Պատկերավոր մտածողության և դարձվածների առնչությունների մասին, տե՛ս Պ. Բեռլիդյան, Ժամանակակից հայերենի դարձվածքները, Երևան, 1973, էջ 99-119:
11. Պ. Սևակ, Սրկերի ժողովածու, հատոր 5, Երևան, 1974, էջ 63-64:
12. Պ. Սևակ, «Գլխական թերթ», 22 հուլիսի, 1966, էջ 4:
13. Պ. Սևակ, Սրկերի ժողովածու, հ. 5, Երևան, 1974, էջ 52:
14. Նդանակավորող դարձվածների մասին տե՛ս Կ.Ն. Գևորգյան, Նդանակավորող դարձվածները, («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1966, 1, էջ 225-228):

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐՈՒՄ ՇԵՄ ՀԱՄԿԱՑՈՒԹՅԱՆ ԲԱՌԱՆՎԱՆՈՒՄՆԵՐԻ ԳՈՐԾԱՌԱԿԱՆ- ԾԱԳՈՒՄՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ

Տուն և *տնտեսություն* իմաստային դաշտն արտացոլող բառագույնաբանությունների մեջ կարևոր տեղ է գրավում *շեմ* բառանունը: Մեր խնդրո առարկան են ՀԲԱ ծրագրի 20-րդ բառահոդվածն արտացոլող *շեմ* հասկացության բառաձևերը հայերենի բարբառներում:

Գ.Ջահուկյանը 22 իմաստային-թեմատիկ խմբերից 7-րդ խումբն անվանում է «*բնակարան, տուն, կահկարասի*», և վերջինիս բառացանկում ներառված է նաև *անդ «շեմք» (դր-անդ-ի, անդ-աստակ)* բառանունը¹:

Ըստ Գ.Ջահուկյանի՝ հայերենը լավ է պահպանել բնակության, տան և սրա մասերի վերաբերյալ բնիկ հնդեվրոպական անվանումները՝ *տուն, արք, խուղ, դուռն, անդ, յատակ, որմն, ձեղուն, առաստաղ, ցիվ, քիւ* և այլն (այսուհետ՝ Գ.Ջ., ՀԼՊ. ՆԺ. էջ 264):

Հնագույն հայերենը չէր կարող չունենալ բառային նշանակալից քանակությամբ տարբերակներ, և դրանք պիտի արտահայտվեին ինչպես միևնույն կամ մերձավոր իմաստների համար տարբեր բառերի առկայության, այնպես էլ միևնույն բառերի իմաստների տարբեր զարգացումների մեջ: Սրանք հիմնականում լայն գործածություն ունեցող բառերն են, այդ թվում՝ հնագույն շրջանում հայերենի կատարած փոխառությունները: Եվ այս շարքում Գ.Ջահուկյանը որպես բառային հնագույն տարբերակներ բերում է նաև *անդ (անդաստակ, դրանդ(ի) - սեամ (շեմ՝ ուշ) (Գ.Ջ., ՀԼՊ. էջ 391)* բառաձևերը:

Շեմ հասկացությունը հայերենի բարբառներում դրսևորվել է հիմնականում *սեմ (շեմ), անդ (դրընդի), մդակ, էշիկ, աստանա, շփանա* բառային սկզբնաձևերով: Ըստ ՀԲԱ ծրագրի հավաքած նյութերի՝ առկա են նաև սակավադեպ հանդիպող բառաձևեր՝ *ախտո, ճխան*, ինչպես և նկարագրական բառաձևեր՝ *տոտնի պերան, տոննա մչամ, տըռնատակ* և այլն:

Գրաբարյան *անդ* բառաձևը Հր. Աճառյանը համարում է բնիկ հայերեն բառ, հնդեվրոպական ծագումով, որի ցեղակիցներ են սանս, *ata* (դրան շրջանակը), լտ. *antae* (դրան երկու կողմերի սյուները): *Անդ «սեամ, շեմք»* առանձին անգործածական է, այն պահված է միայն *դրանդ, դրանդք, դրանդի* բառաձևերում: Իմաստն է *նախադրու, դրան գավիթ, մուտք* կամ *շեմք*: Կազմված է *դր-դրու* (հմմտ. *դրացի*) և հիշյալ *անդ* բառերից²:

Հայերենի բարբառներում պահպանված է հնդեվրոպական *անդ* արմատից կազմված *դրանդի* բառածևը, բայց արդեն ոչ հասկացության փարժեր իմաստով. այստեղ բառիմաստի որոշակի փոփոխություն է տեղի ունեցել:

Որոշ բարբառներում, օրինակ՝ Մուշ, Բուլանուխ, *դըրընդի* բառածևն ունի դուան վերին *շեմ* նշանակությունը, իսկ Համշենի բարբառում *դեդընդի*-ն «պատշգամբի երկարությամբ ձգվող գերանն է»¹: Շատախի բարբառում, ըստ Մ. Մուրադյանի, *աղբանդի*-ն *դրանդի*-ի դիմաց է փաստված, և ուրիշ ոչ մի բացատրություն չի տրվում²: Բայց բանի որ, ըստ մեր ձեռքի տակ եղած նյութերի, Վանի և Շատախի բարբառներում *շեմը*—բառածևն է փաստված *շեմ*-ի դիմաց, կարծում ենք, այս բարբառում ևս *դրանդի*-ն դուան վերին *շեմ* իմաստն ունի:

Շեմ հասկացության դիմաց հայ բարբառներում գործառող զուգաբանությունների հաջորդ բառախմբի առանցքը *սեմ* բառանունն է:

Ըստ Գ.Ջահուկյանի՝ արխազ-աղղղեական լեզուները, հատկապես արխազերենը, հայերենի հետ շփման մեջ է եղել հին ժամանակներից սկսած: Հայ-արխազ-աղղղեական զուգադիպումների առաջին շերտը կազմում են այն բառերը, որոնք արդյունք են հեռավոր ցեղակցության (երե արխազ-աղղղեական լեզուները պատկանել են մոտորատիկ ընդհանրությանը) և հնդեվրոպա-արխազ-աղղղեական հնագույն շփումների և «տարրական ցեղակցության» (մանկական բառեր, բնածայնություններ, ձայնարկություններ):

Գ.Ջահուկյանը վկայակոչում է Հր.Աճառյանին՝ նշելով հայերեն մեկ բառ, որի աղբյուրը կարող են լինել կովկասյան լեզուները՝ հունարան հայերենում գործածված *եզ* «մեկ» (այստեղից էլ՝ *եզակի*): Ըստ Հր.Աճառյանի՝ այն փոխ է առնվել «հյուսիսային կովկասյան տարածքն միջավայրում և օգտագործվել հունարան հեղինակների կողմից»: Հենվելով այս ենթադրության վրա՝ Գ.Ջահուկյանը հնարավոր է համարում նաև այլ բառերի արևմտակովկասյան ծագումը, օրինակ՝ *պիշ-պշնուլ*, *սեամ* (*սեմ*, *շեամ*, *շեմ*) հմտու. արխազ. *a-шBXыMC, шBXыMca*, «շեմը»: Թեև կարծում է՝ մնացությունը կարող է և պատահական լինել (Գ.Ջ., ՀԼՊ, էջ 602): *Շեմ* հասկացության դիմաց հայերենի խոսվածքներում փաստված ձևերի համեմատությունից ակնհայտ է դառնում, որ *սեմ* (*շեմ*) բառանունը գրեթե համահայերենյան կիրառություն ունի՝ իր բազմաթիվ ձևափոխված ու հնչյունափոխված տարբերակներով: Հայերենի բարբառներում այն համղես է գալիս և՛ *սեմ* (գրաբարյան *սեամ*-ից), և՛ *ս*→*շ* անցումով համեմատաբար ուշ առաջացած *շեմ* տարբերակով:

Սեմ բառազուգաբանությունը, ըստ ՀԲԱ ծրագրի հավաքած նյութերի, փաստված է սահմանափակ տարածքում: Օրինակ՝ այն կղզիացած է Երզնկայում (*շեմ/սեմ*), իսկ Սասունում առկա են *սիմ* հնչյունական տարբերակը (Իշխանաձոր գ.) և *սեմ* արմատից բառաբարդմամբ առաջացած *սեմակալ* բառի բարբառային տարբերակները՝ *սիմգալ* (Սասունի Շաղախի

շրջ. Գյարմալ գ.), **սենգալ** (Հազգոյի Իրիցանք, Տնգնետ գ.-եր), **սենգըլ** (Սասունի Խարքուզի շրջ. Կուսկետ գ.): Շատախի բարբառում գործածական է **սենք՝** (**ք** քմային տարբերակով) բառածնը:

Շեմ հասկացոյթյան **շեմ** նշանակելին հայերենի բարբառներում դրսևորվում է հնչյունական և բառակազմական բազմաթիվ բառազուգաբանոյթյուններով:

Ինչպես նշել ենք, **շեմ** բառանունը մաս **շեմք** տարբերակով տարածական լայն ընդգրկում ունի. այն փաստված է և՛ արևելյան, և՛ արևմտյան խմբակցոյթյան բարբառներում: Հարկ ենք համարում առանձնացնել **շեմ** բառի հնչյունական և բառակազմական հետևյալ տարբերակները.

1. **Շիմք՝** բառազուգաբանոյթյունը առկա է Սվեդիայի, Համշենի, Տրապիզոնի, Սամսոնի, Ճենիկի, ինչպես նաև Զավախքի որոշ խոսվածքներում:

2. **Շիմք-** Նախիջևանի Յղնա, Տանակերտ, Մոկսի Մամուտանց գյուղախումբ՝ **շիմք՝** (քմային ք), Ախալսալարքի Բավսո **շիմք** (երկրաբառային արտասանոյթյամբ):

3. **Շամք-** Ղարաղաղի Խանագահ, Ուրգուրուն գ.-եր, **շամք՝** Մոկսի Խալենց գ.:

4. **Շեմք՝** **ք** քմային տարբերակով Վանի մահանգի բարբառներում:

5. **Շումք-** Ագուլիս:

6. **Շեմիկ - իկ-** ածանցով բառակազմական տարբերակն է առկա արևմտյան խմբակցոյթյան հարավ-կենտրոնական բարբառախմբի խոսվածքներում (օր.՝ Մշո Սկրագոմ, Սասունի Ընգուզնակ գ. (**շեմիգ**), Արճեշի Կտրածքար գ.՝ **շեմիկ**, Տիգրանակերտ ք., Ջեյթուն՝ **շիմիք**, իսկ Խարբերդում և Նիկոմեդիայում՝ **շեմիք** և այլն):

7. **Շեմ+կալ** արմատների բառաբարդմամբ առաջացած **շեմակալ** բառածնը իր հնչյունական տարբերակներով, ըստ մեր դիտարկած նյութերի, ընդգրկում է որոշակի ենթատարածք՝ Մուշ- Տիգրանակերտի բարբառախումբը (օրինակ՝ **շեմգալ՝** Մուշ, Սասուն, Խուր, **շեմգիլ՝** Մոտկանի Սրցանք, Կոռ գ.-եր, Խուրի Թաղվու գ., **շեմգըն շըմգալ՝** Սասունի Գեյիեզուզան): **Շեմակալ** գրական լեզվի հնչյունական արտասանոյթյամբ փաստված է Հին Ջուղայում:

Որպես **շեմ** հասկացոյթյան բառազուգաբանոյթյուն՝ կղզիացած բարբառային հատկանիշ է դրսևորում **մղակ** բառանունը: **Մղակ** բառի ծագման հավաստիոյթյունն անորոշ է, չնայած Հր. Աճուռյանը «Հայերեն գավառական բառարանի» առաջաքննում գրում է. «Գավառական բառեր անունը կուտանք բոլոր այն բառերուն, որոնք օտար լեզվէ մը փոխ առնված չեն, հայերեն են, բայց միևնույն ժամանակ հին մատենագրոյթյան մեջ ավանդված չեն: Այս բառերը կրնան ըլլալ պարզ և արմատական, ինչպես Ղարաբաղոց

մղակ «դուռ» կամ Վանեցոց **հանգ «շունչ, հանգիստ»** բառերը»⁶։ Սակայն մեկ այլ՝ «Հայոց լեզվի պատմություն» գրքում գիտնականը, ներկայացնելով արաբական փոխառությունները, շինության և շենքի մասեր իմաստային-բեմատիկ խմբում փաստում է նաև **մղակ**-ը՝ որպես **դռան փակ** (ՀԼՊ, մաս 2, էջ 199)։ Ղարաբաղի բարբառում առ այսօր էլ **մղակ** բառը գործածվում է **դռան օղակ** իմաստով։ Ուրեմն չի բացառվում **մղակ** բառի՝ արաբերենից փոխառյալ լինելը։ Մեր կարծիքով՝ ժամանակի ընթացքում **մղակ** բառը կրել է հետևյալ իմաստային փոփոխությունները, նախ՝ ընդհանրապես տեղի է ունեցել բառիմաստի ընդլայնում։ Արաբերենից փոխառյալ **մղակ** բառը **դռան փակ** իմաստի դիմաց բառիմաստի ճյուղավորմամբ ձևեր է բերել նախ **դուռ** իմաստը, ապա՝ ժամանակի ընթացքում **դուռը** և **շենք** իմաստային համանիշություն են ձևեր բերել, և բառը ստացել է **շեն** իմաստը։

Սրա վառ ապացույցն է նաև այն, որ Գորիսի որոշ խոսվածքներում (Խնձորենկ, Վերիշեն, Բառն գ.-եր) **մղակ** բառին զուգահեռ որպես **շեն** հասկացության նշանակելի **տռռնը** բառածն է գործածվում։

Մղակ բառանունը սահմանափակ կոգիացում ընդգրկում ունի. այն է՝ Ղարաբաղ-Շամախի միջբարբառախմբի բարբառներն ու խոսվածքները։

Շեն հասկացության բառային դրսևորումների մեջ առանձնանում է **շրփանա** բառածնը, որը մեկուսացած գործածվում է բարբառների արևելյան խմբակցության Խոյ-Մարաղայի բարբառում, երբեմն, իհարկե, զուգածն **շենք**⁷—բառին։ Բառի ծագումն անհայտ է։ Հր.Աճառյանը «Հայերեն գավառական բառարանում» Նոր Բայազետի համար փաստում է վերոհիշյալ բառը՝ որպես դրան վերի և վարի սեւմը, և ներկայացնում աստղանիշով։ «Բառարանս նաև ստուգաբանական է. բառերուն կազմը՝ բյունը գծիկներով ցուցուած է, զուտ արմատական ձևերը՝ այսինքն անունը, որ գրաբարի մեջ գոյություն չունեցող բոլորովին նոր արմատ երևան կը հանեն, նշանակված են աստղանիշով» (Հ.Աճ., ՀԳԲ, էջ 21)։ Թերևս **շփալ** բնաձայնական բառից առաջացած բառածն է։

Շեն նշանակությամբ հայ բարբառներում գործառած զուգաբանության մի այլ տարբերակ է **էշիկ** բառանունը։ Թուրք-ռուսերեն բառարանում **էշիկ** բառի բացատրությունն է շեն, մուտք, հենարան ջութակի կամ մանդոլինի համար (Турецко-русский словарь, Москва, 1945, с.178)։ ՆՀԲ-ում (հտ. 1, էջ 760), ՀԱԲ-ում (հտ. 2, էջ 117) և Միջին հայերենի բառարանում (Ռ.Ղազարյան, Հ.Ավետիսյան, հտ.Ա, էջ 226) **էշ** գլխաբառի դիմաց արձանագրված է նաև լարավոր նվագարանի փայտե կամ փղոսկրե հենարան նշանակությունը։

Երե բուրբերեն-ռուսերեն բառարանում այն զուգահեռաբար գործածվել է և՛ հենարան, և՛ մուտք (շեն) իմաստով, ուրեմն, մեր կարծիքով, հնարավոր է հայ բարբառներում առկա **էշիգ** բառածնի աղերսը վերոհիշյալ **էշ** բառի հետ, իսկ վերջինիս առնչությունն էլ **էշ** կենդանու անվան հետ։ Հր. Աճառյանը

մրան հնդեվրոպական ծագում է վերագրում, բնիկ հայկական բառ, որ ծագում է հնիս. *ek wo-* ձի բառից: Ավելին, բերում և Պեղեստոնի փաստարկները. ըստ որոնց՝ հայերենից փոխառյալ են համարում բուրբերեն *ešēk*՝ էշ բառը, որը հետո տարածվել է մյուս քյուրքական լեզուների և բարբառների մեջ: Եվ նույնիսկ եզրակացնում է, որ այն փոքրասիական լեզուն, որից հետագայում փոխառել են հունական և լատինական ձևերը, հայերենն է, որով հայերենը դառնում է այդ բոլորի մայրը: Դարձյալ վկայակոչելով Պեղեստոնին՝ նկատել է, որ Հայաստանի մեջ էլն ու ջորին շատ գործածական էին երկրի լեռնոտության սլառճառով:

Սինչեռ ըստ Գ.Ջահուկյանի՝ էշ բառի հատկացումը հ.-ե. **ek uo-* ձի հիմքին կասկածներ է հարուցում և՛ իմաստով, և՛ հնչյունապես: Բայց և իմաստային ման անցումը անհնար չի համարում, իսկ ինչ վերաբերում է հնչյունական կողմին, ապա կարելի է ասել հետևյալը. *էշ-ոյ* ձևը ենթադրում է **eik uo* կողմնակի ձև, որի առկայությունը հաստատվում է նույնպես անբացատրելի համարվող հուն. *ἵππος* ձի բառի առկայությամբ (Գ.Ջ. ՀԼՊ, էջ 163):

Բարբառներում բառանվանումները շատ հաճախ իմաստային ճյուղավորում են ձեռք բերում. որի միջոցով նշանակելիի շատ հատկանիշներ վերագրվում են այլ առարկաների կամ երևույթների, այսինքն՝ տվյալ նշանակելին իմաստային գույգորդումների շնորհիվ վերածվում է այլ առարկաների կամ երևույթների ընկալման, գնահատման ու անվանման չափանիշի:

Այսպիսով՝ *էշիկ* բառը, ըստ մեր բնության, միևնույն բառի իմաստային տարբեր զարգացումների շնորհիվ սերտ աղերսներ ունի էլ հնդեվրոպական ծագմամբ բնիկ հայերեն բառի հետ:

էշիկ բառագուգարանության ընդգրկված ենթատարածքը ընդարձակ է և ցրիվ. այն ներառել է բարբառների արեմտյան խմբակցության Անտիոքի բարբառախմբից Բեյլանը (Սովալուխ գ.՝ *էշիգլիք*), Կիլիկիայի բարբառախմբից Հաջընը՝ *էշիգ/էշիգլիք* (հիշենք, որ բարբառներում առկա է նաև *շէմգլիք* բառաձևը), Փոքր Ասիայի բարբառախմբից Սեբաստիայի, Ռոդոսքոյի, Եվդոկիայի, Խարբերդի, Չմշկածագի (*շէմքիք/էշիգ*), Մաղարիայի, Սևերեկի, Արաքկիրի (*շէմք/էշիգ*) բարբառները և խոսվածքները:

Սեկուսացած կղզյակի հատկանիշ են դրսևորում արևելյան խմբակցության Իրանի տարածքի պարսկահայ խոսվածքները, ինչպես նաև Խոյ-Մարաղայի բարբառախմբի որոշ խոսվածքներ:

Հիշյալ տարածքում իրիւ *շէմ* բառի գուգաձև գործառում է *աստանա* բառանունը: Բառաձևը վկայված է Փերիայի գավառի Սարահանի չրջանի Միլակերտ, Շուրիշկան, Դարդուն, Չիգյան գ.-երում և Մարաղա ք.-ում, Ռորմիայի Իքի-Աղաջ, Կարակզ, Բաղիլի, Նախիջևանի Փարաղաշտ, Ազա, Փառակա և այլ բնակավայրերում: *Աստանա*-ն իրանական ծագում ունի, որի նշանակությունն է *շէմք, նախաճուտք*: Ըստ պարսկահայ բարբառախոսի վկայության՝ այդ նախաճուտքը ավելի շուտ մզկիրի կամ այլ սրբավայրի մուտք, շէմ

նշանակությունն ունի, մյուս կողմից էլ ծեր, հարգարժան մարդուն այցելության գնալու իմաստն է արտահայտում. պարսկահայերն ասում են. «Նրա աստանեն խնդրեցի»: Սենք կարծում ենք՝ այս բառանունը առնչություն ունի նաև Ղազախստանի մայրաքաղաք **Աստանա** անվան հետ: Ըստ մեր բարբառախոսի՝ **Աստանա** անունով փոքրիկ գյուղաքաղաք կա Իրանի Քյազազլի շրջանում: **Աստանա** գուցե երկիր մտնելու մուտք իմաստն է նախանշում:

Այստեղ հարկ է նշել, որ հայկական տեղանուններում եւս առկա են **գավիթ** (նախաբահ իմաստով) բառով բաղադրված տեղանուններ, օրինակ՝ Նորագավիթ, Ծենգավիթ:

Շեն հասկացության դիմաց առանձնահատուկ բառածն ունի Եվդոկիայի բարբառը՝ **ախառ**: Բնիկ հայկական բառ է, ըստ Հր. Աճառյանի՝ **ախառ**-ը առաջացել է **ուտել-խմել** արմատից, ըստ այսմ՝ **ախառ** բառի բուն նշանակությունն է **ուտել-խմելու տեղ** (Հր. Աճ, ՀԼՊ, հտ.Ա, էջ 99): **Ախառ**-ը քերես փոխաբերացման հիմքի վրա առաջացած բառանուն է: Այս դեպքում փոխաբերացման հիմք է դարձել կատարած դերի մույնությունը կամ նմանությունը: Հայկական բնակավայրի մուտքի մոտ է եղել ախոռը, գոմը, որին հաջորդել է բնակարանը կամ տունը: **Ախառ** բառը բառիմաստի նեղացումով ստացել է **շեն** նշանակությունը:

Բնկված մեծ տարածքների սահմաններում **շեն** հասկացության դիմաց գործածվում է նաև սահմանափակ տարածում ունեցող **ճխան** բառանունը: **Ճխան**-ը **ծխնի** բառի բարբառային տարբերակն է: Այն գրանցված է Բիթլիսի նահանգի Մանազկերտի Ռստամ Գեղուկ, Սևանի շրջ. Գեղամական և Արարատի շրջանի Դավալու գ.-երում (վերջին 2 բնակավայրերի բնակիչները 1828թ. գաղթել են Մակուից): **Ճխնի** բառի առաջնային իմաստն է եղել հնատիպ դռների ներքևում և վերևում հասուկ ելուստ, որ ներքևից հագնում է շենի փոսիկին, իսկ վերևից՝ դրանդիին: Զանի որ այդ ելուստը եղել է շենի վրա, հավանաբար այստեղից էլ հայերենի որոշ բարբառներում **ծխնի**-ին իր **ճխան** բարբառային տարբերակով իմաստային բեռնացումով ձեռք է բերել **շեն** նշանակությունը:

Հայերենի բարբառներում **շեն** հասկացության դիմաց գրանցված են նաև նկարագրական բառանուններ: Օրինակ՝ **տըռան պերան**, **տըռան անոյ** (Նախիջևան ք.), **շըմքատակ** (Նուխի ք.), **շըմքափրեղ** (Գորիս), **դոռան առչիվ** (Մարաշ), **տըռնատակ** (Դարաբաղի Հաբերք գ.), **տոտնի պերան** (Շամախիի Մաղրասա), **տոննա մէշն** (Դարաբաղի Մարաղա գ.), որոնք ունեն սահմանափակ տարածում և կղզիներ են կազմում նշված մեծ տարածքներում:

Այսպիսով՝ **շեն** հասկացության բառային դրսևորումների բնությունից մեկ անգամ եւս պարզվում է, որ հայերենի բարբառները իրենց խորքում պարունակում են իմաստաբանական, բառագիտական, ծագումնաբանական այնպիսի հարուստ ինֆորմացիա, որոնց շնորհիվ ժամանակի ընթացքում շատ կնճռոտ հարցեր են լուծվելու:

- 1 Գ.Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պոետություն: Նախագրային ժամանակաշրջան, Ե. 1987, էջ 211:
- 2 Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հտ. 1, Ե. 1971, էջ 186:
- 3 Հր. Աճառյան, Համշենի բարբառ, Ե. 1947, էջ 226:
- 4 Մ.Մուրադյան, Շատախի բարբառ, Ե. 1962, էջ 205:
- 5 Հր. Աճառյան, Հայերեն գավառական բառարան, Թիֆլիս, 1913, էջ 4:
- 6 Է.Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Ե. 1976, էջ 651:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Հր. Աճառյան, ՀԱԲ, հ.1-4, Ե. 1971-1979:
2. Հր. Աճառյան, Հայերեն գավառական բառարան, Թիֆլիս, 1913:
3. Գ.Ջահուկյան, ՀԼՊ, նախագրային ժամանակաշրջան, Ե. 1987:
4. Գ.Ջահուկյան, Հայ բարբառագիտության ներածություն, Ե. 1972:
5. Նոր Բառգիրք Հայկազեան լեզուի. հ. 1-2, Ե. 1979-1981:
6. Ռ.Ղազարյան, Հ.Ավետիսյան, Սիջին հայերենի բառարան, հ. Ա-Բ, Ե. 1987-1992:

ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԻ ԲԱՅԵՐԻ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍՈՎԱՅԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» ՄԵԶ

Սովսեա Խորենացու ստեղծագործական ժառանգությունը մշտապես գտնվել է հայ բանասիրության ուշադրության կենտրոնում: Հատկապես նրա «Հայոց պատմությունը» քննության նյութ է ծառայել տարբեր բնագավառների մասնագետների՝ պատմաբանների, աղբյուրագետների, փիլիսոփաների, լեզվաբանների, գրականագետների համար, որոնք տարբեր հայեցակետերով ու նպատակներով զբաղվել են հայ մատենագրության այդ անգնահատելի հուշարձանի ուսումնասիրությամբ: «Պատմության» լեզվաոճական առանձնահատկությունները ևս չեն վրիպել հետազոտողների ուշադրությունից¹:

Ներկայացվող հոդվածի նպատակն է քննել «Հայոց պատմության» բառապաշարի մի յուրահատուկ շերտը, որը կարևոր նշանակություն ունի թե՛ ընդհանրապես գրաբարի բառակազմության, թե՛ պատմահոր հեղինակային ոճի առանձնահատկությունների բացահայտման տեսակետից:

Խորենացու բառապաշարի վիճակագրական քննությունից պարզվել է, որ նրա բառագործածությունների ընդհանուր թվի մեջ բայերը զգալի քանակ են կազմում՝ համադրական և հարադրական կազմությունները միասին 27,7%: Սա բավականին բարձր ցուցանիշ է, եթե համեմատենք Պ.Պողոսյանի թերած տվյալների հետ (գիտական խոսքում և հրապարակախոսության մեջ 9%, իսկ գեղարվեստական խոսքում 18-19%)²: Խորենացու լեզվում բայերի այդպիսի առատությունը մի կողմից պայմանավորված է նրա երկի ժանրային առանձնահատկություններով՝ պատմական իրադարձությունների, դեպքերի, անցքերի, գործողությունների նկարագրությամբ, իսկ մյուս կողմից՝ հեղինակի լեզվի անհատական գծերով, հատկապես երկխոսությունների առատությամբ, ուրիշի ուղղակի և անուղղակի խոսքերի մեջբերումներով և այլն: Խորենացու երկում բայերի գերակշիռ հաճախականությունը աչքի է ընկնում նաև այն դեպքում, երբ այն համեմատում ենք ընդհանրապես 5-րդ դարում կիրառված բաղադրյալ բառերի մեջ բայերի հարաբերական տոկոսի հետ (18,8%՝ 13,3%-ի դիմաց)³: Այս տեսակետից տեղին է Պ.Պողոսյանի եզրահանգումը հեղինակների ոճական առանձնահատկությունների մասին, որ հենվում է լեզվական գործածության սուբյեկտիվ ցուցանիշների վրա՝ «շնորհիվ այն բանի, որ բայն արտահայտում է գործողության գաղափար, առարկաների հարաբերություններ, այն խոսքին տալիս է շարժունություն, կյանք ու կենդանություն»⁴:

Խորենացու բառապաշարի ինքնատիպությունը և հեղինակային ոճի

անհատականությունը ի հայտ են գալիս և վերլուծական կառուցվածքի (հարադրավոր) բայերի գործածության մեջ, որոնց հարաբերական տոկոսը նույնպես բավականաչափ մեծ է, քեև զիջում է համադրական կազմություններին (18,8% և 8,9% համապատասխանաբար):

Խորենացու երկում, ինչպես և ընդհանրապես գրաբարում, բայական հարադրությունները ներկայացված են կառուցվածքային տարբեր կաղապարներով: Բայական հարադրությունների բաղադրիչներից մեկը, ինչպես գիտենք, որևէ բայ է, իսկ մյուսը՝ որևէ այլ խոսքի մաս (պայմանականորեն կոչում ենք անվանական, քեև որոշ դեպքերում կարող են հանդես գալ նաև այլ՝ սպասարկու խոսքի մասեր): Կառուցվածքային կաղապարները դասակարգելիս նկատի ունենք անվանական (ոչ բայական) մասի զանազան արտահայտությունները: Դրանք կարող են պատկանել տարբեր խոսքի մասերի և ունենալ նաև համապատասխան քերականական ձևավորում: Այդ ձևավորումը անունների դեպքում հանգում է տարբեր բեր հոլովածների և նախդրավոր կազմությունների: Անշուշտ հարադրությունների ճնշող մեծամասնության մեջ անվանական հարադիրը հանդես է գալիս ուղիղ ձևով (ուղիղ ձև ենք համարում նաև եզակի հայցական հոլովածը առանց **զ** նախդրի, քանի որ հայցականի հոլովական իմաստը վերլուծական բայական կազմություններում շատ դեպքերում մթագնած է): Հարադիրների բեր հոլովները սովորաբար ձևավորված են լինում տարբեր նախդիրներով: Պետք է ասել, որ հոլովածների կիրառության մեջ բացարձակ գերակշռություն ունի հայցական հոլովը տարբեր նախդիրներով, որ կարելի է բացատրել բայերի խնդրառական առանձնահատկությունների արտացոլումով, իսկ մյուս հոլովածները անհամատասկավ են հանդես գալիս:

Բերենք Մովսես Խորենացու երկում կիրառված բայական հարադրությունների կառուցվածքային կաղապարները ըստ տարբեր հոլովածների և նախդիրների:

Կաղապարների իրացումները պարզված են Խորենացու տեքստի և նրա հիման վրա կազմված համաբարբառի տվյալների հիման վրա՝ համատարած ընտրանքի սկզբունքով: Որպես բնագրային վկայություններ ամեն մի կաղապարի համար բերում ենք միայն մեկ-երկու տիպական նախադասության օրինակներ:

1. Անվանական հարադրի տրական հոլոված

ա) առանց նախդրի՝ *սրոյ մատնել*, օրինակ՝ *իսկ Վաղես ... բացէ ի բաց արտասահմանել զմա հրամայէ, և սրոյ զամենայն պատանդսն մատնել* (293) [Բայց Վաղեսը ... ուղղակի հրամայեց նրան արքային և բոլոր պատանդներին սրի անցկացնել (190)]:

բ) *ընդ* նախդրով՝ *առնել ընդ անձին*, օրինակ՝ *Ջայս ամենայն աղէտս բշխառութեանց լուեալ Արշակայ՝ սառուղաբար արար ընդ անձին իւրում* (301) [Արշակը բոլոր այս բշխառություններն ու աղետները լսելով՝ Սավուդի պես վերջ դրեց իր կյանքին (195)]:

գ) Խ/ նախդրով (որոշ դեպքերում այս կառուցվածքը ձեռք է բերում ներգոյական հոլովի արժեք)՝ յանձին ունել, օրինակ՝ ... առ այսորքիք և փափագիցենք ևս արդեօք իմաստութեան արանցն այնոցիկ, որ զայսպիսի փոյթ յանձին կսլան (10) [սրա հետ միասին գուցե նաև փափագենք այն մարդկանց իմաստության, որոնք այսպիսի աշխատանք հանձն առան (8)], յաւարի առնուլ, օրինակ՝ ... որք ընդ Ասորեստան յարձակեցան, և ի փախուստ զՇապուի դարձուցին, յաւարի զամենայն երկիրն առեալ (234) [...որոնք Ասորեստանի վրայով հարձակվեցին, Շապուիին փախստական դարձրին և ավերեցին ամբողջ երկիրը (152)]:

Բերենք նաև մի շարք հարադրություններ առանց բնագրային օրինակների՝ յինքեան կեալ, ի բանտի դնել, ի զինուղ զեղխել, ի դիմի հարկանել, ի բազատեան լինել, ի խիթի լինել, ի կասկածի լինել, ի հիացման լինել, ի մտի դնել, ի պահեստի լինել։ Բայական հարադրի նախադաս դիրքով՝ դնել ի բանտի, դնել ի մտի, կալ ի հանդարտութեան, ունել ի մտի։

2. Անվանական հարադրի հայցական հոլովաձև

ա) առանց նախդրի, հոգնակի թվով՝ արշաւանս առնել, աւուրս առնել, քիկունս առնել, օրինակ՝ Բայց քիկունս առնելով Երուսնդայ զՀոռմայեցիս՝ ոչ ինչ վտանգի ի բազատութեանն Վեսպիանու և Տիտոսի, թողով ի մոսա զՍիջագեսոս (164) [Բայց Երվանդը Վեսպասիանոսի և Տիտոսի բազավորության ժամանակ Սիջագեսոքը հոռմեացիներին թողնելով՝ նրանց իրեն քիկունք դարձրեց ... (165)], հարկանել փողս, օրինակ՝ ... ամենեքին կազմեալ զինու հանդերձ, իբր թէ ի պատերազմ ճակատիցին և առաջի պղնձիս հարկանելով փողս, և զկնի կուսանք ծայնարկուք սևազգեստք և աշխարող կանայք (191) [...ամենքը զինված, որպէս թէ պատրաստվում են պատերազմի, առջևից պղնձե փողեր էին հնչեցնում, իսկ հետևից սևազգեստ ծայնարկու կույսեր և լալկան կանայք... (124)]:

Վկայված են նաև քիկունս դարձուցանել, խնդիրս առնել, խօսս առնել, ձեռս տալ, միտս ունել, պատճառս տալ, պաղատանս մատուցանել, պատրանս մատուցանել, ստտարս տալ, փախստեայս արկանել նույնատիպ հարադրությունները։

Բայական հարադրի նախադաս դիրքով՝ առնել բարիս, առնել հարսանիս, գործել չարիս,

բ) առ նախդրով, եզակի թվով՝ առ ձեռն ունել, օրինակ՝ Եւ վասն զի ի ժամուն յայնմիկ առ ձեռն ունեք զբարկութիւն՝ հրամայեաց զՏրդատ եղբայր նորա, զհայր մանկանն Գնելոյ, սպանանել... (281) [Եվ որովհետև նա բարկացած դրության մեջ էր, հրամայեց սպանել Արշակի եղբորը՝ Տրդատին, մանուկ Գնելի հորը... (182)], առ ոչինչ համարել, օրինակ՝ Առ ոչինչ համարեալ զբազմութիւն զօրաց նորա՝ միայն ակնածէին ի Սուրացենէն Արգամայ (170) [նրա զորքերի բազմությանը նշանակություն չտալով, միայն Սուրացյան Արգամից էին ակնածում (109)]:

առ նախդրով, հոգնակի թվով՝ առ սուտս ունել, օրինակ՝ Նսս սսէ. «Ոչ առ

սուտս ունիմ զձեզ, իմ իսկ լուեալ է զայդպիսի աղէտս ամօրալեաց և բազում անգամ յանդիմանեալ ուրացաւ» (346) [Ասաց. «Ձեզ սուտ չեմ հանում, ինքս էլ լսել եմ նրա ցավալի ամորալի արարմունքները, շատ անգամ հանդիմանել եմ, բայց նա ուրացել է» (228)]:

- զ) զ նախդրով, եզակի թվով՝ զբողոք բառնալ, օրինակ՝ Որոց եկեալ առ մեծն Սահակ՝ զբողոք բարձին, հրավիրելով և գնա յօգնականութիւն ինքեսնց, չարախօսել առ արքայն Պարսից ...(346) [Նրանք եկան մեծ Սահակի մոտ, բողոք բարձրացրին և նրան էլ հրավիրեցին իրենց օգնելու, որպէսզի Արտաշիրի վրա չարախօսեն Պարսից թագավորի առաջ... (228)]:

Կան նաև՝ զհոգին ատանդել, զմոտն առնել, զվորձ առնուլ:

Բայական հարադրի նախադաս դիրքով՝ ամբառնալ զձեռն, առնել զհաշտութիւն, ատանդել զհոգին, խնդրել զվրէժ, խնդրել զքէն, մատուցանել զահն, պահել զակն, փշել զոգի,

զ նախդրով, հոգնակի թվով՝ վճարել զկեանս, վճարել զկենցաղս,

- դ) ընդ նախդրով՝ ընդ առաջ գնալ, օրինակ՝ և ոչ դարձաւ ընդ զօրս Պարսից, այլ ամենայն աղիսին ընդառաջ գնաց մմա մեծաւ պատարագաւ (223) [Պարսից զորքերի հետ չդարձավ Պարսկաստան, այլ իր բոլոր աղիտով Տրդատին ընդառաջ գնաց մեծ ընծամներով (145)]:

Այլ օրինակներ ընդ նախդրով հարադրություններից՝ ընդ առաջ ելանել, ընդ առաջ լինել, ընդ կրուկն դառնալ, ընդ մէջ անկանել, ընդ մէջ անցանել, ընդ ցից հանել:

- ե) ի/յ նախդրով, եզակի թվով՝ ի բոռն ածել/առնուլ/արկանել, օրինակ՝ Որ ինչ ջան Երուանդայ վասն ի բոռն ածելոյ զմանուկն Արտաշէս (163) [Ինչ ջանքեր գործ դրեց Երվանդը՝ Արտաշէսին իր ձեռքը զցելու համար (104)], և ի հաշտութիւն ածեալ զԱրտաշէզ՝ առնու ի մմանէ զօր յօգնականութիւն ինքեան (133) [Այս կերպով Արտաշէզին հաշտեցնելով՝ նրանցից օգնական զորք է խնդրում (85)]:

Այլ վկայություններ՝ ի գերութիւն ըմբռնել/վարել, ի գործ արկանել, ի խաչ ելանել, ի կատար հասանել, ի կատարումն աւարտել, ի կարգ ընկենուլ, ի հաշտութիւն ածել, ի հասակ հասանել, ի հաւանութիւն գալ, ի ձեռն առնուլ/գալ/մատնել/տալ, ի ճանապարհ ելանել, ի միտ առնուլ, ի մոռացումն գալ, ի յանգ ելանել, ի շեշտումն անկանել, ի չափ հասանել, ի չու արկանել, ի պատրաստութիւն մտանել, ի սատարութիւն ունել, ի սուտ հանել, ի վերայ հասանել, ի տապակի կացուցանել, ի փախուստ դառնալ/դարձուցանել/յորդորել/շրջել, յաղերս անկանել, յանկ ելանել, յանձն առնել/առնուլ, յսպուշ դառնալ, յաւեր դարձուցանել, յոտն կալ, յողարկ երթալ, յողորութիւն ածել, բայական անդամի նախադաս դիրքով՝ ւածել ի կատարումն, առնուլ յանձն, գալ յողորութիւն, ելանել ի խնդիր, թափել յինքն, վարել ի գերութիւն,

ի/յ նախդրով, հոգնակի թվով՝ ի զարմանս ւածել, ի բիկունս ընկենուլ/հասանել, ի լսելիս հասանել, ի կալանս ըմբռնել, ի հակառակս մտանել, ի կամս թողուլ, ի կասկածանս անկանել, ի ձեռս անկանել/տալ, ի միտս

զալ/հասանել/ունել, ի չքմեղս լինել, յակճիռս կալ, յարբունս հասանել, յարտասուս արկանել, յիրեարս գալ. բայական հարադրի նախադաս դիրքով՝ արկանել/տալ ի ձեռս:

Բերենք մեկ-երկու բնագրային օրինակներ՝ նախադասություններով՝ Բայց յարբունս հասակի հասնալ մանկանն՝ փեսայացուցանէ հաւատացեալ ոմն այր, որում անուն էր Դ-ալիք (220) [Երբ մանուկը չափահաս դարձավ, մի հավատացեալ մարդ՝ Դ-ալիք անունով, նրան փեսայացրեց (143)], նենգութեամբ խորհեալ արկանել զնա ի ձեռս բարբարոսաց (235), յանձն առեալ արքային արքայից՝ տալ ի ձեռս Սմբատայ մասն ինչ ի զօրացն Ատորեստանի և զգորս Ատրպատականի (168):

3. Անվանական հարադրի բացառական հոլովաձև

Ի նախորդով, եզակի թվով՝ ի քնոյն լինել. օրինակ՝ Ուստի և ընդոստ ի քնոյն լինելով՝ ոչ յամէ ըստ սովորութեան կարգին ի ժամ խորհրդականութեանն (75) [Ուստի քնից վեր բռնելով՝ չի սպասում խորհրդակցության ժամին սովորական կարգով (48)]:

բայական հարադրի նախադաս դիրքով՝ փոխել յաշխարհէս, վճարել/լուծանել ի կենցաղոյս,

Ի նախորդով, հոգնակի թվով (բայական հարադրի նախադաս դիրքով)՝ լուծանել ի կենաց:

4. Անվանական հարադրի գործիական հոլովաձև

ա) առանց նախդրի՝ խեթիս հայել. օրինակ՝ ընդ որում խեթիս հայէր Արշակ (312):

բայական անդամի նախադաս դիրքով՝ ածել սուսերաւ, անցանել բանիս, անցանել խրատու,

բ) ընդ նախորդով, եզակի թվով՝ ընդ հարկաւ առնել/արկանել, ընդ ակամբ հայել, օրինակ՝ ընդ ակամբ հայէր ի նա, խորհելով չարիս (306) [Նրան խեթ աչքով էր նայում, մտածում էր վնասել (199)]:

բայական անդամի նախադաս դիրքով՝ հարկանել/մտանել ընդ հարկաւ,

գ) գ նախորդով՝ զմտաւ ածել (նաև՝ ածել զմտաւ), օրինակ՝ զմտաւ ածէր Տիգրան յաղագս քեռն իրոյ սիրելոյ (81) [Տիգրանը մտածում էր իր սիրելի քրոջ (Տիգրանուհու) մասին (51)]:

Բայական հարադրությունների մեջ ոչ բայական բաղադրիչներ կարող են լինել ոչ միայն անվանական խոսքի մասերը (գոյական, ածական, նաև դերանուն), այլև մակբայները: Խորենացու երկում վկայված են մակբայական հարադրով բազմաթիվ կազմություններ՝ արտաքս ընկենուլ/սահմանել, զհետ երթալ/ընթանալ/կրթել/մտանել/յղել, ընդդէմ դիպել/երթալ/կալ, մօտ հասանել, յանդիման բերել/կացուցանել. օրինակ՝ և մեզ խոյզ խնդրոյ առաջի արկանել (11) [և մեզ առաջարկեցիր հետազոտություն կատարել (8)]:

Բայական հարադրի նախադաս դիրքով՝ արկանել առաջի, գալ զհետ, ելանել արտաքս, կալ ընդդէմ, օրինակ՝ և ոչ բովանդակ զբանին պայծա-

ռորբին անհատափցն արկանել առաջի յայսպանումն (351) [և ոչ թե պայծառ դավանությունը ամբողջովին զցեց անհավատների առաջ ձաղկելու համար (231)]:

Ավելի շատ են այն կազմությունները, որտեղ մակրայական հարադիրը ձևավորված է ի/յ նախդրով և տարածական իմաստ ունեցող բառով: Դրանք են՝

ի բաց ածել/բառնալ/զնալ/դառնալ/դարձուցանել/դնել/ընկենուլ/թողուլ/կալ/կտրել/հատել/մերկանալ/պողել/վարել/տալ/բեցել, բայական հարադրի նախադաս դիրքով՝ *առնուլ/թողուլ/կոչել ի բաց*

ի դեպ ելանել,

ի մեջ անցանել/արկանել/բերել, բայական անդամի նախադաս դիրքով՝ *զալ ի մեջ*,

ի մօտ հասանել,

ի ներքս ածել/անկանել/ընթանալ/մտանել,

ի վայր բերել/իջուցանել/կործանել,

ի վերայ բերել/դնել/հասանել/, նաև բայական հարադրի նախադաս դիրքով՝ *զալ/դիմել/ելանել/խաղալ/հասանել/յառնել ի վերայ*,

յառաջ անցանել/մատուցանել/վարել:

Բնագրային օրինակներ՝ Որ և Կիրոսի աջակցեալ, զմարացն ի բաց բառնալով զիշխանութիւնն (71) [Նա Կյուրոսին աջակից եղալ մարաց իշխանությունը տապալելու (46)]. *այլև զգունդն զոր էառ ի բէն՝ զհետ յղեալ կոչեգեր ի բաց* (276) [և այն գունդը, որ քեզանից առաւ (Հովիանոսը), հետևից մարդ ուղարկելով՝ հետ կանչեցիր (177)]:

Ինչպես երևում է օրինակներից, բայական հարադրությունները հիմնականում երկանդամ են: Նախդիրներն այստեղ առանձին բաղադրիչ չենք համարում: Խորենացու երկում վկայված են նաև եռանդամ, մեկ դեպքում՝ բառանդամ բայական հարադրություններ, որոնք փաստորեն դարձվածքի արժեք ունեն: Այստեղ առանձին բաղադրիչներ են համարված նյութական իմաստ ունեցող խոսքի մասերը: Այս հարադրություններում ոչ բայական անդամները միմյանց նկատմամբ գտնվում են հատկացուցիչ-հատկացյալի շարահյուսական հարաբերության մեջ (ինչպես՝ *առնել թիկունս օգնականութեան, խոյզ խնդրոյ առնել, հեղումն արեան առնել, մտաց լծակաւ կշռել, յարբունս հասակի հասանել, չափ դնել բանի*), իսկ բայական անդամի հետ արտահայտում են զանազան խնդրային և պարագայական հարաբերություններ՝ մեծ մասամբ նախդրավոր կառույցներով ձևավորված, ինչպես՝ *այր զարամբ ելանել, արկանել զանձն ի ջանս, զոգի ի բաց դնել, կործան յերկիր զարկուցանել, ուշ ի կտրծս անկանել, պատճառս ի վերայ դնել/յուզել, պետ յանձին ունել, ցիր դիսթաւս կացուցանել, փոյր յանձին ունել, փոյր ընդ փոյր լինել*: Զառանգամ բայական հարադրությունն է՝ *խոյզ խնդրոյ առաջի արկանել*:

Բերենք բնագրային օրինակներ՝ ...*առ որ առաքեաց Աբգար երկուս ի*

զլիսատրաց իրոց ... ի քաղաքն Բեթթուբին... առնել զնա քիկունս օգնակա-
նութեան (148) [Աբգար իր գլխավորներից երկուսին ուղարկեց նրա մոտ Բեթ-
թուբին քաղաքը... նրա օգնությունն ու պաշտպանությունը խնդրելու (95)],
Վասն որոյ էղ ի մտի հմարել զտանել նշանագիրս Հայոց լեզուիս, և արկեալ
զանձն ի փանս՝ պէս պէս փորձիք տաժանէր (317) [Ուստի նա միտքը դրեց
մի հմարք գտնել, հայոց լեզվի համար տառեր ստեղծել, և աշխատանքի
անձնատուր լինելով՝ զանազան փորձերով չարչարվում էր (207)]:

Եթե ուշադրության առնենք բայական հարադրությունների կաղապար-
ների բառային իրացումները, կտեսնենք, որ բայական հարադրի դերում
առավելապես գործածվում են առնել և լինել բայերը, որոնցով Խորենացու
երկում հանդիպում են մի քանի տասնյակ կազմություններ: Բերենք մի շարք
օրինակներ՝ ազդ առնել, ակնարկություն առնել, աշխատ առնել, ապաստան
առնել, ապաւն առնել, առաջի առնել, ասպատակ առնել, արժանի առնել,
կին առնել, կոծ առնել, հալածական առնել, հարկ առնել, հրձիգ առնել, ձեր-
բակալ առնել, մարտ առնել և այլն. լինել բայով՝ ականատես լինել, ակնկա-
ռոյց լինել, անձնատուր լինել, աշխատ լինել, լուռ լինել, լսող լինել, խարդա-
անակ լինել, խափան լինել, հեղձամահ լինել, հետահաս լինել, հնազանդ լի-
նել, հրկէզ լինել, ձեռնտու լինել, մարք լինել, միջամուխ լինել և այլն:

Բնագրային օրինակներ՝ Եւ նոյն հետայն փոյր ընդ փոյր ազդ առնել Փի-
լիպպոսի կայսէր Հռովմայեցոց, օգնականութիւն ի նմանէ խնդրելով (208)
[Եվ իսկույն շտապով ծանուցանում է հռոմայեցիների Փիլիպպոս կայսրին,
նրանից օգնություն խնդրելով (134)], Սի՛ որ անհաստատացի, քանզի և մեզէն
իսկ ականատես եղաք այնմ դիւանի (120) [Թող ոչ ոք չկասկածի, որովհետև
մենք ինքներս մեր աչքով տեսանք այն դիվանը (78)]:

Ըստ գործածման հաճախականության հարադրավոր կազմությունների
բայական բաղադրիչներից հաջորդը տալ բայն է: «Հայոց պատմության»
մեջ վկայված են նշված բայով հետևյալ հարադրությունները՝ թոյլ տալ, խոյս
տալ, խրատ տալ, հրաման տալ, ձեռն տալ (ձեռս տալ), ճակատ տալ,
պատասխանի տալ, պատուէր տալ, սատարս տալ, տեղի տալ. հանդիպում
են նաև կիրառություններ տալ բայի առաջադաս դիրքով՝ տալ հրաման, տալ
ճակատ, տալ պատերազմ, տալ վրէժ. օրինակ՝ Իսկ քաջին Տրդատայ
երագապէս և քազում ճակատոս տուեալ, նախ ի Հայս, ապա ի Պարս՝ իրով
անձամբ առնէր զյաղթութիւնն (225) [Իսկ քաջ Տրդատը արագ-արագ
քազմաթիվ ճակատամարտեր տալով նախ Հայաստանում և ապա
Պարսկաստանում՝ ինքն անձամբ տանում էր հաղթությունը (146)]:

Մյուս բայերով վկայված կազմությունները քանակով զիջում են վերը
նշվածներին, թեև ի հայտ են բերում թե՛ բայական, թե՛ անվանական բաղադ-
րիչների բազմազանություն և բավականին լայն գույզադրվածություն, ինչպես
օրինակ՝ ակն ածել, ակն ունել, աշխատութիւն կրել, առաջի արկանել, առա-
ջի դնել, բուռն հարկանել, գայրակողութիւն արկանել, գերի ածել, գերի վարել,
դադարումն առնուլ, դարան գործել, զօր յարուցանել, թագ կապել, թափոր

մնալ, բեկն ածել, խնամ տանել, կասկած ունել, կին առնուլ, հալածական արկանել, հանգիստ առնուլ, հոգ տանել, ձայն արկանել, ճախր առնուլ, ճաշ գործել, մարտ դնել և բազմաթիվ այլ կիրառություններ:

Ինչ վերաբերում է բայական հարադրությունների բաղադրիչների շարադասությանը, ապա ինչպես երևաց հարադրավոր բայերի կառուցվածքային կաղապարների բնությունից, բայերը հիմնականում վերջադաս դիրքում են, թեև Խորենացին հաճախ գործածում է և նախադաս բայերով հարադրություններ՝ խոսքի ոճավորման կամ նախադասության տրամաբանական շեշտի հետ կապված նկատառումներով: Կարելի է նշել հետևյալ օրինակները՝ առնել աշխարհագիր, առնել արժանի, առնել բաշխումն, առնել ընդունելություն, առնել հարցումն, առնել բնութիւն, առնուլ սկիզբն, դնել ունկն, կապել բազ, հարկանել սպասավորութիւն, ունել պահ, ունել պատճառ, տալ հրաման, տալ ճակատ, տալ պատերազմ, տալ վրէժ և այլն:

Վերլուծական կառուցվածքի բայերի կիրառությունները Խորենացու երկին հաղորդում են ոճական հարստություն և բազմազանություն, ավելի աշխույժ և կենդանի են դարձնում շարադրանքը: Դրանց հետագա ուսումնասիրությունը բնագրային օրինակների հիման վրա կրացահայտեն նշված կառույցների ոճական կիրառությունների բնորոշ առանձնահատկությունները և «Պատմության» լեզվի պատկերավորման համակարգում նրանց խաղացած դերը:

Բացի այդ, բայագործածությունը (այդ թվում նաև վերլուծական կառուցվածքի բայերի բնագրային կիրառությունների առանձնահատկությունները) ի թիվս այլ լեզվատոմսական հատկանիշների կարող է լինել այն էական բնութագրերից մեկը, որոնց հիման վրա կարելի է լուծել որևէ բնագրի հեղինակային պատկանելության հարցը:

Հանրահայտ է, որ հայ բանասիրության մեջ շատ երկեր, այդ թվում Խորենացու «Հայոց պատմությունը», բազմիցս վեճեր են հարուցել իրենց ստեղծման հանգամանքների և բնագրերի հետագա ճակատագրի առումով: Հատկապես քննարկվել է այն հարցը՝ արդյո՞ք Խորենացու բնագրի բոլո՞ր հատվածներն են հարազատ, և արդյո՞ք, դրանք բնագրին հետագա միջամտությունների արդյունք չեն: Այդպիսի միտք է հայտնվել մասնավորապես երկի ամենանշանավոր հատվածներից մեկի՝ «Ողբի» վերաբերյալ:

Այս հարցի լուծման համար անհրաժեշտ կլինի կատարել Խորենացու երկի տարբեր հատվածներում գործածվող նախապես որոշակի սկզբունքներով ընտրված լեզվական հատկանիշների հաճախականության մանրամասն վիճակագրական քննություն, որ ապագայի գործ է: Ինչ վերաբերում է սույն հոդվածում քննարկված լեզվական միավորներին, կարող ենք ասել, որ նախնական դիտարկումներով վերլուծական կառուցվածքի բայերը «Ողբի» մեջ (ընդհանուր առմամբ 16 բայագործածություն) իրենց հաճախականությամբ չեն զիջում «Հայոց պատմության» մյուս հատվածներում հանդիպող կիրառություններին:

Այսպիսով, Խորենացու երկում վերլուծական կառուցվածքի բայերի կիրառական առանձնահատկությունների բնութայունը կարևոր նշանակություն է ստանում «Պատմության» լեզվաոճական բնութագրման և բնագրին առնչվող այլևայլ բանասիրական հարցերի լուծման համար:

- 1 Նշենք դրանցից միայն մի քանիսը՝ Մանանդյան Հ., Մովսես Խորենացու բառապաշարը, Երևան, 1935: Արմեն Հրանտ, Խորենացին և Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունը, ՊԲՀ, 1969, 1: Առաքելյան Վ.Գ., Խորենացու լեզուն և ոճը, ՊԲՀ, 1975, 2: Առաքելյան Վ.Գ., Ակնարկներ հայոց գրական լեզվի պատմության, Երևան, 1981: Ջահուկյան Գ.Բ., Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» առաջին գրքի անձնանունների լեզվական աղբյուրները, ՊԲՀ, 1981: Մուրադյան Գ.Ս., Մովսես Խորենացու «Պատմության» լեզվի հունաբան շերտը, ՊԲՀ, 1993, 1-2: Համբարձումյան Վ.Գ., Մովսես Խորենացու պատմության «Տենչալ Սարենիկ տիկին» հատվածը, ՊԲՀ, 1995 ևն:
- 2 Հմմտ. Պ. Պողոսյան, Խոսքի մշակույթի և ոճագիտության հիմունքներ, գիրք երկրորդ, Երևան, 1994:
- 3 Տես Լ. Հովսեփյան, Գ. Բաբարի բառակազմությունը, Երևան, 1987, էջ 358:
- 4 Պ. Պողոսյան, Խոսքի մշակույթի և ոճագիտության հիմունքներ, գիրք երկրորդ, Երևան, 1994, էջ 230:
- 5 Թարգմանությունը ըստ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Թարգմ., ներած. և ծանոթ. Ստ. Մալխասյանի, Երևան, Հայաստան, 1990 թ.:

ԳՈՅԱՊԱՀՊԱՆԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆԻ ՄԻ ԶԱՆԻ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այսօր, երբ կյանքի բոլոր ոլորտներում անգլերենը հարձակման է անցել մեր մայրենիի դեմ, երբ նույնիսկ տասնյակ տարիներով հայերեն գոյություն ունեցող հասկացություններն ու տերմինները հանկարծակի դառնում են անգլերեն, շատերն են մտածում, թե առաջիկայում ում են պետք զալու նեղ մասնագիտական բառարանները, տվյալ պարագայում՝ էկոլոգիական կամ գոյապահպանական բառարանը, որոնցում փորձ է արվում շարունակելու միջազգային տերմինները թարգմանելու մեր ժողովրդին բնորոշ ձգտումը: Եվ այդ ձգտումը ի վերջո հաղթելու է: Դրան հասնելու ճանապարհներից մեկն էլ նման բառարաններ ստեղծելն է:

Գոյապահպանական հայերեն-ռուսերեն-անգլերեն բառարանում ընդգրկված է ավելի քան 900 տերմին, հասկացություն, անվանում: Կազմված է տերմինարանի սկզբունքով: Տերմինները համարակալված են: Առանձին ցանկով տրված են ռուսերեն և անգլերեն համարժեքները: Բառարանը բացատրական է և հանրագիտարանային ամբողջականության հավակնություն չունի: Ըստ որում՝ հնարավոր է, որ ներդրված տերմինների ոչ բոլոր բնորոշումները համարվեն անվիճելի: Բայց ձգտումը մեկն է՝ բնորոշումները համապատասխանեն գիտության այսօրվա վիճակին: Կան տերմիններ և անվանումներ, որոնք ունեն մի քանի հոմանիշ: Նման դեպքում բնորոշումը տրվում է մեր կարծիքով ճիշտ ու համձնարարելի հոմանիշի բառահոգվածում: Դա վերաբերում է հատկապես համձնարարելի հայերեն հոմանիշին: Միջազգային, օտարալեզու հոմանիշները տրվում են հիմնականում հղումով: Հղումների քվադրալ առատությունը պայմանավորված է միակ ցանկությամբ՝ օտարալեզու հասարակության համար ընդունելի դարձնել և հեշտացնել հայերեն համարժեքների առօրյա օգտագործումը: Բաղադրյալ տերմինները որպես գլխաբառ տրվում են ուղիղ շարադասությամբ:

Հարկ է կրկին շեշտել, որ բառարանում նախապատվությունը տրված է հայերեն տերմիններին: Ըստ որում՝ տերմինները, անվանումները և հասկացությունները հայերեն են դարձված հիմնականում պատճենման սկզբունքով: Առանձին դեպքերում՝ խիստ ու երկարատև փորձերից հետո, երբ զգացել ենք, որ հայերեն տարբերակը առայժմ ամբողջովին չի արտահայտում միջազգային տերմինի իմաստը կամ բարեհունչ չէ, բողբ ենք սկզբնաղբյուրը: Դրանք դիտարկել ենք փոխառություններ՝ պահպանելով հայերենի ուղղագրական նորմերը:

Միջազգային տերմինները և հասկացությունները պայմանականորեն

բաժանել ենք երկու խմբի: Առաջին խմբում այն տերմիններն են, որոնք բավական տարածված են մեր ոչ միայն գիտական գրականությունում, այլև մամուլում: Օրինակ՝ պոպուլյացիա, էնդեմիզմ, բոնիտետ, ասոցիացիա, գրունտ, պրոդուցենտ, հենց մույն էկոլոգիան: Մեր կարծիքով որպես դրանց հայերեն համարժեքներ պետք է օգտագործել տեղախումբ, տեղաբնակչություն, որակում, զուգակցություն, հիմնահող, արտադրող և, վերջապես, գոյապահպանություն: Պատճենումը այս դեպքերում տալիս է միանշանակ ընդունելի արդյունք: Յանկանում ենք մշել, որ մասնագետները վիճարկում են էկոլոգիա տերմինի բարգմանությունը: էկոլոգիա բառացիորեն նշանակում է ուսմունք, գիտություն տեղի, բնակության, գոյի մասին: Նկատի առնելով լոգիայի իմաստային նրբությունը՝ ուսմունքը, գիտությունը համապատասխանում է պահպանությանը: Հենց դա էլ մեր կարծիքով էկոլոգիան իմաստավորում է որպես գոյապահպանություն:

Սիջազգային տերմինների մեր ընդունած պայմանական երկրորդ խումբը այն տերմիններն են, որոնք առօրյա կյանքում քիչ կամ համարյա չեն օգտագործվում, երբեմն էլ շատ դժվար արտասանելի կամ անհասկանալի են: Խոսքը հատկապես վերաբերում է բաղադրյալ տերմիններին: Դրանց թարգմանությունն անհրաժեշտ ու պատճառաբանված է: Ըստ որում՝ հաճախ հիմնականում թարգմանվում են մախաձանցն ու վերջածանցը: Բառարանի աշխատանքներն սկսելու հենց սկզբից սկզբունքորեն թարգմանվել են բարդ տերմիններում հաճախակի հանդիպող օտար բաղադրիչը (ֆիտ՝ բույս, ֆիլ՝ սեր, խոր՝ շարժում, տարածում, ակվա՝ ջուր, հիդրո՝ ջուր, ստենո՝ նեղ, փոքր, բիոնո՝ բնակություն և այլն): Ահա օրինակներ. հիդրոխոր՝ ջրաշարժ, հիդրաֆիլ՝ ջրասեր, ակվատորիա՝ ջրատարածք, ստրենոֆագ՝ նեղասնունդ, ստենոբիոնո՝ նեղաբնակ, ստենոհիգրոբիոնո՝ նեղախոնավաբնակ և այլն: Հատկապես ուշադրություն է դարձվել դեռևս լայն շրջանառություն չստացած և խրթին օտար տերմիններին: Օրինակ՝ ստենոհիգրոբիոնո՝ նեղախոնավաբնակ:

Առանձին դեպքերում, նկատի ունենալով մեր լեզվի իմաստային նրբությունները, առաջարկվել են միջազգային տերմինների հայերեն մեր տարբերակները: Օրինակ՝ սպեկտր տերմինն այս բնագավառի համար դարձել է տարրապատկեր: Դա այն դեպքում, երբ հաճախ թարգմանում են լուսակ: Նույնպես գեղեցիկ հնչող և մասնագիտորեն ճիշտ թարգմանություն է, բայց գոյապահպանության կամ ֆենոլոգիայի համար իմաստային նրբությունն առավել ճշգրիտ արտահայտում է տարրապատկերը:

Կան տերմիններ, որոնք առայժմ, չնայած պատճենման հնարավորությանը, չեն արտահայտում մասնագիտական իմաստը: Օրինակ՝ կա «պիոներ բուսականություն» տերմին: Չնայած «պիոները» ռահվիրա, առաջամարտիկ և այլն թարգմանելու հնարավորությանը՝ այն տերմինային իմաստ ձեռք չի բերում, և այդ պատճառով բառարանում առաջարկվում է «պիոներ բուսականություն»: Դա էլ հարմար չէ, բայց առայժմ ստիպված ենք բավա-

րարվել դրանով:

Վերջում առանձին փոքր ցուցակով ներկայացնում ենք հայերեն դարձված, մասամբ պատճենված և պահպանված միջազգային տերմինների օրինակներ:

Պատճենված տերմիններ

Ագրոֆիտոցենոզ	-	Ագրոբուսահամակեցություն
Աերոֆիտ	-	Օդաբույս
Էվրիհալ	-	Աղադիմացկուն
Հալոգեն	-	Աղածին
Հալոֆիլ	-	Աղասեր
Հիդրախոր	-	Ջրաշարժ
Տելոֆիտ	-	Ամառնաբույս
Էվրիբիոնոտ	-	Ամենաբնակ
Էվրիֆագ	-	Ամենակեր
Օմբրոֆիտ	-	Անձրևաբույս
Անթրոպոխոր	-	Մարտատարած
Ստացիա	-	Ապրելատեղ
Փսամոֆիլ	-	Ավազասեր
Արթորիցիդ	-	Ծառասպան
Էկզոսֆերա	-	Արտադուրտ

Մասամբ պատճենված տերմիններ

Հիդրապոնիկա	-	Ջրապոնիկա
Հելիոտեներգետիկա	-	Արևաէներգետիկա

Միջազգային պահպանված տերմիններ

Արիսալ
Ալբեդո
Ալելոպատիա
Դևաստացիա

ԳԱՎԱՌ ԲԱՌԱՆՎԱՆ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՋ

Գաւառ բառանունը գրավոր ավանդված է հին հայերենից (V դար), սակայն նրա վաղնջական զոյությունը հավաստված է վիպասանական հայերենի բառապաշարում՝ պատմահայր Մ. Խորենացու գրառած բանահյուսական պատումիկներում.

«Հատուած գնացեալ Վարդգէս մանուկն
Ի Տոռաց գաւառէն, գճասաղ գետով»:

Գաւառ բառանունը «Նոր Հայկազեան» (ՆՀԲ) և Հր.Աճառյանի «Հայերեն արմատական» (ՀԱԲ) բառարաններում բացատրված է իբրև «Նահանգ կամ նահանգի մի բաժինը (լատ. *Regio, provincia*)..., իսկ **գաւառակ** ւծանցավոր տարբերակը՝ իբրև «գաւառ փոքրիկ», «շէնք (այսինքն՝ գյուղեր), ագարակ». օր.՝ «Մարգարէ յիրում **գաւառի** պատի ոչ ունի». «Եկեալ ի **գաւառ** իւր». «Ետ զՄանուսակերտ ամենայն սահմանօքն և **գաւառական** հանդերձ, որ շուրջ գնոքօք էր» (ՆՀԲ, I, էջ 533, ՀԱԲ, I, էջ 527):

Էդ.Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարան»-ում (ԱՀԲԲ) ներկայացված են **գաւառ** բառանվան մաս արդի նշանակությունները. «2. Ծայրամաս, երկրի կենտրոնից հեռու գտնվող շրջան (ներ). 3. Փխք.՝ «Հետամնաց՝ քաղաքային մշակույթից ու քաղաքակրթությունից կտրված վայր» (էջ 222): Ի դեպ, Ա.Սուրիայանը **գաւառ** բառանունը թվարկել է արդի հայերենի բառային հնարանությունների շարքում:

Սնձանուն հայագետ Հր.Աճառյանը **գաւառ** բառանունը համարել է «Կովկասեան կամ խաղեան ընտանիքից փոխառեալ բառ» (ՀԱԲ, I, էջ 527): Հարավային կովկասյան փոխառությունների շարքում **գաւառի** դիմաց հարցականով նշել է գվարի բառանունը՝ «ցեղ, ընտանիք» նշանակությամբ (ՀԼՊ, I մաս, էջ 212): Վիպասանական հայերենի բառապաշարում ևս Աճառյանը բնիկ հայերեն բառերից առանձնացնում է խաղի (ուրարտա)–վրացական չորս բառ, որոնց թվում՝ մաս գաւառ (*ծուխ, ծիրան, տեղ, գաւառ*) (ՀԼՊ, II մաս, էջ 72, 75):

ՀԱԲ-ի վերոհիշյալ բառահոդվածում Աճառյանը ներկայացրել է մաս **գաւառ** բառանվան՝ Շեփտելովիցի ստուգաբանությունը, այն է՝ գոթերեն *gawi*, գերմ. *Gau* «գաւառ» նշանակությամբ բառերից՝ առ մասնիկով (BB, 28, 310):

Շեփտելովիցը, ըստ Աճառյանի, «գերմաներենից օսս. լեզվի մեջ մտած է համարել *gau* «գիւղ» նշանակությամբ բառը» (BB, 29, 682):

Բազմալիստակ գիտնական Գ.Ջահուկյանը բազմիցս անդրադարձել է **գաւառ** բառանվան ստուգաբանությանը.

ա) մասին՝ **գաւառ** բառը հարցականով ներկայացրել է ըստ Կ.Դ.Բաքի՝

հ.-ե. համանիշների բառարանում առանձնացրած բառիմաստային (քեմատիկ) 19-րդ խմբում՝ «Տարածքային, հասարակական և քաղաքական բաժանումներ, հասարակական հարաբերություններ» (19.14 գաւառ (?), [կողմն] (Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան (այսուհետև՝ ՀԼՊ ՆԺ), էջ 221):

բ) Այնուհետև *գաւառ* բառը ընդգրկել է հայերենի՝ հ.-ե. մյուս լեզուների հետ ունեցած բառային զուգաբանությունների աղյուսակում, որտեղ բառը + միշով զուգաբանություններ է դրսևորել գերմաներենի և հունարենի հետ (ՀԼՊ ՆԺ, էջ 128):

գ) Ջահուկյանը նշել է, որ *գաւառ* բառը «ոմանք ըխցնում են հ.-ե. **gheu* ձևից, որ չպիտի տար հայ գաւ» (նույն տեղում, էջ 592): Ուստի բառային զուգաբանությունների նշված աղյուսակում Պոկոռնիի ներկայացրած ստուգաբանությունից բացի ([*g'hēu + *g'hēu-ի հետ]) նշել է նաև *գաւ* արմատի հ.-ե. **ghəu* նախաձև, որ հնչյունական համապատասխանությամբ առավել ստույգ է արտացոլում արմատը (ՀԼՊ ՆԺ, էջ 128):

դ) Կասկածելով հանդերձ *գաւառ* բառանվան հ.-ե. ծագմանը («Գաւառ» բառի բնիկ հնդեվրոպական լինելը կասկած է հարուցում», նույն տեղում, էջ 272)՝ Ջահուկյանը պատահական է համարել նրա մանությունը վրաց. *gwari* «տեսակ, ցեղ, ընտանիք» բառին՝ նկատի առնելով վերջինիս իմաստային տարբերությունը (հմմտ. ցեղակից սկան. *gwsre* «կաշի՝ եզի կամ կովի»): Ջահուկյանի կարծիքով «Հայ. բառը ավելի մեծ է գերմ. *Gau* «գաւառ» բառին» (նույն տեղում, էջ 592): Ուստի *գաւառ*-ը համադրելով նաև գոթ. *gawi* «երկիր, գաւառ» նշանակությամբ բառանվանը՝ Ջահուկյանը հնարավոր է համարել *գաւառ*-ի հնդեվրոպական ծագումը (ՀԼՊ ՆԺ, էջ 383):

ե) «Բուն հայկական», այսինքն՝ հ.-ե. ծագմամբ բաղադրյալ տեղանունների *հատկացուցիչ + հատկացյալ* կաղապարում Ջահուկյանը իբրև «բնիկ հ.-ե. ծագման բառ» է դիտել նաև *գաւառ*-ը՝ *Արքայից գաւառ*՝ նշելով, որ «իբրև երկրորդ բաղադրիչներ կարող են ծառայել և ծառայում են գերազանցապես բնիկ հնդեվրոպական ծագման բառեր» (նույն տեղում, էջ 412-413):

զ) Ջահուկյանը ուրարտական աղբյուրներում և Ուրարտուի վերաբերող ասորական արձանագրություններում մատնանշել է լեզվական առանձին բաղադրիչներ, մի շարք զուգահեռներ, որոնցում առկա են հայկական ծագման տարրեր: Դրանց թվում նա հիշատակել է. «Gaurahi (քաղաք-ամրոց՝ Մալաթիայից հյուսիս-արևելք)՝ Եփրատի ձախ ափին, հետագա Գաւրեք-գաւ- (առ)՝ (հ.-ե., հմմտ. գերմ. *Gau* «երկիր, մարզ, գաւառ») (°)»: Բերված զուգահեռները՝ թեկուզ հարցականներով, հավաստում են, որ Ջահուկյանը Gaurahi-Գաւրեք քաղաքի բնակչության լեզուն հակված է համարել հնդեվրոպական, այսինքն՝ հայերեն:

Ի դեպ, քաղաքի անվան մեջ ակնհայտորեն արտացոլված է հ.-ե. **ghəu*-հայ. *գաւ* արմատը: Քաղաքը վարչականորեն ենթակա է եղել Մեխտեային (Մալաթիա) և ուրարտական Սարդուրի II թագավորի օրոք (739 թ. մ.թ.ա.)

քաղաքի վրա կատարված արշավանքների հետևանքով մի շարք քաղաք-ամրոցների հետ խլվել է Մելիտեայից ու միացվել Ուրարտական տերության բուն տարածքին՝:

է) Հայերենի իրանական փոխառություններում Ջահուկյանը թվարկել է մի խումբ բառեր, այդ թվում *գաւառ*, որոնք «ըստ ավելի մեծ հավանականության և տարածված կարծիքների՝ դրված են բնիկների շարքում, բայց գրեթե հավասար հաջողությամբ կարող են բխեցվել և որոշ հետազոտողների կողմից բխեցվում են իրանական աղբյուրներից, օր.՝ *գաւառ* (հ.-ե. **ghəu-/ghēu-*) – ավ. *gava* «գավառ, շրջան» (?), օս. *γāv* «գյուղ» (ՀԼՊ ՆԺ, էջ 551):

Այս կապակցությամբ նշենք, որ արմատի արտացոլումը նաև իրանական աղբյուրներում առավել ևս հավաստում է բառանվան հ.-ե. բնույթը: Կարծում ենք, որ դրանով իսկ ուրվագծվում է նույնարմատ և միանշանակ բառային զուգաբանություն. հ.-ե. **ghəu-/ghēu* – ավ. *gava* – օս. *γāv* – գոթ. *gawī-* գերմ. *Gau* – հնագույն հայ. *Gaurahi*, ապա՝ Գաւրեք, հին հայերեն՝ *գաւառ*: Սրանց զուգաբանական բառիմաստները՝ «երկիր, մարզ, քաղաք, գավառ, շրջան, գյուղ», մի կողմից արտահայտում են հոմանշային, մյուս կողմից՝ վարչատարածքային հարաբերություններ և՛ միմյանց, և՛ բուն կենտրոնի՝ *հիմնամասի* համեմատությամբ: Ի դեպ, կենտրոն հասկացությունը որոշ չափով հարաբերական է (մայրաքաղաք, գավառի կենտրոն, վարչական կենտրոն...):

ը) Այսուամենայնիվ, ամփոփելով նշենք, որ ակ. Ջահուկյանը, կասկածելով հանդերձ, ի վերջո հավանական է համարել *գաւառ* բառանվան հնդեվրոպական ծագման վարկածը. «... տեղ «առատ անձրև» և *գաւառ* բառերի հնդեվրոպական ծագումը ավելի հավանական է» (ՀԼՊ ՆԺ, էջ 383-384): Իբրև հայերենի հնագույն շրջանի բարբառային տարբերակ՝ Ջահուկյանը բառը թվարկել է «գաւառ–կողմն–մարզ–նահանգ» հոմանշային բառաշարքում (նույն տեղում, էջ 394):

Սեր կարծիքով հայ. *գաւ* արմատի բնիմաստն է «ծայրամաս, հետնամաս», որն այսօր էլ պահպանում է հայերենի *գաւառ* բառանունը: Այս առումով նշենք, որ հարթավայրում բնակվող մշեցիները բարձրադիր լեռներում ծվարած Սասունը անվանել են «գ՛ավառ», որ ըստ Աճառյանի՝ «Սասնոյ յատուկ անունն է» (ՀԱԲ, I, էջ 527-528): Սա նշանակում է, որ հայ ժողովրդի լեզվամտածողությամբ կենտրոնից դուրս՝ հեռու, բարձրադիր կամ այլ վայրերում գտնվող բնակավայրը «գավառ» է*:

Ենթադրում ենք, որ այս նույն արմատը՝ *գաւ*, իր բնիմաստով արտացոլված է ոչ միայն *գաւառ*, այլև (ամենայն հավանականությամբ նախապես) հայերենի *գաւակ* (*գաւեղ, գաւտի*), ապա և *գաւիք* բառերում, ու, ինչպես Աճառյանն է նշում, «մեր *գաւ* արմատ»ն է (հմտ.՝ «Վրաց. քուշ. գավա «անասունի գաւակ, ողնաշարի ծայրը» փոխառյալ են մեր *գաւ* արմատից» (ՀԱԲ, I, էջ 527): Նշվածներից *գաւիքը* ստուգաբանված չէ. Ջահուկյանը գտնում է, որ «Ուրարտ. i-ով հիմքերի առատության պայմաններում կարելի է հայերենի

ի հոլովում ունեցող և չստուգաբանված բառերի մեջ ևս փնտրել ուրարտական հիմքեր՝ ... **գալիթ** «մախասենյակ» (ՀԼՊ ՆԺ, էջ 440): Մեր կարծիքը, սակայն, այլ է*...

Հիշեցնենք, որ **գաւառ** բառանվան երկրորդ բաղադրիչը՝ **առ**, Շեֆտելովիցը մասնիկ է համարել: Ըստ երևույթին, այս կարծիքը չի վիճարկվել, ուստի ոչ Աճառյանը, ոչ Ջահուկյանը մասնավորապես չեն անդրադարձել դրան: Սակայն հարկ է նշել, որ Ջահուկյանը որոշ դեպքերում **առ**-ը ներկայացրել է հարցականով՝ գաւ(առ)°, **գալից** առանձնացրած: Այսուամենայնիվ, բառանվան երկրորդ բաղադրիչը հայագիտության մեջ ստվերում է մնացել:

Մեր կարծիքով **գաւառ**-ը բաղադրյալ բառ է, և նրա **առ** բաղադրիչը ոչ թե ածանց է, այլ հին հայերենի **առնել** բազմիմաստ բայի արմատն է՝ **առ**: Հայտնի է, որ **առնել** բայն ունի հնդեվրոպական ծագում: Աճառյանը այն ընդգրկել է հայերենի հնդեվրոպական արմատական բառերի ցանկում՝ 58. **առնել**, հմխ. **ar**: Հայտնի է նաև, որ հայերենի **առնել** բայը հունարենի հետ մերձավոր հիմքակազմական զուգաբանություն է դրսևորել բայի անցյալ կատարյալի՝ առիստի կրկնավոր հիմքով՝ հայ. **արար-(ի)**-հուն. **arariskō** (ՀԼՊ, I մաս, էջ 38):

Ջահուկյանը **առնել** բայն ընդգրկել է հայերենի՝ հ.-ե. մյուս լեզուների հետ ունեցած բառային զուգաբանությունների աղյուսակում՝ տեղադրելով բառիմաստային (թեմատիկ) 9-րդ խմբում՝ ***arne**, **առնեն** (9.11). անց. կատարյալի ձևը (***ar-ar**) (**ար-ար-ի**) (9.11): Աղյուսակում **առնել** բայը նշված հիմքով զուգաբանություն է դրսևորել հունարենի հետ (ՀԼՊ ՆԺ, էջ 112):

Բառային զուգաբանությունների այս նույն աղյուսակում Ջահուկյանը **գաւառ** բառանվան երկու զուգաբանություն է նշել, մեկը՝ հունարենի, մյուսը՝ գերմաներենի հետ (11+, 17+): Վերջինը բազմիցս հիշատակված հայ-գերմանական **Gau-gai** արմատական զուգաբանությունն է: Քանի որ աղյուսակում Ջահուկյանը **գաւառ**-ը ներկայացրել է առանձնացրած բաղադրիչներով՝ **գաւ-առ**, ենթադրում ենք, որ 11+ով նկատի է ունեցել առնել բայի անցյալ կատարյալի վերոհիշյալ հայ-հունական զուգաբանությունը (**արար-araris-ko**):

Ի դեպ, Ջահուկյանը **գաւ-(առ)°** բառանվան՝ հարցականով նշած բաղադրիչի՝ **առ**-ի մասին աշխատության մեջ բառացի չի արտահայտվել: Հունարենի հետ նշված զուգաբանությունն ապացուցում է, որ Ջահուկյանը ի վերջո **առ**-ը լռելյայն համարել է **գաւառ** բաղադրության երկրորդ արմատը:

Կա ևս մի կարևոր փաստարկ, որն անժխտելիորեն ապացուցում է **գաւառ** բառանվան նշված բաղադրիչի նույնությունը **առնել** բային:

Վիմագիր արձանագրություններում **Գաւառը**՝ իբրև տեղանուն, հիշատակված է նաև **Գաւառնի** գրությամբ: Այս բաղադրության մեջ արտացոլված է **առնել** բայի **առն** բայաձանցավոր հիմքը՝ հայերենին հատուկ տեղանվանակերտ **ի** ածանցի հավելմամբ՝ **Գաւ-առն+ի** (իմմտ.՝ Գառնի, Բջնի, Արզնի. սրանցում **ն**-ն արմատական հնչյուն է): Թեք հոլովաձևը ավանդված է «**Գաւառնո ջրանցք**» հատուկ անվան մեջ: XV դարից ավանդված է նաև

անվանակերտ *ք* ածանցով տարբերակ՝ *Գաւառք*:

ՆՀԲ-ում ներկայացված են *Առնել(մ)* բայի բազմաթիվ նշանակություններ, որոնցից *գաւ* արմատին իմաստով հարաբերակից են «Ստեղծանել, ստեղծուլ. Գոյաւորել յոչնչէ, կազմել, կերտել, շինել» բաղիմաստները (ՆՀԲ, I, էջ 308):

ՀԱԲ-ում բերված են *առնել* բայի հետևյալ նշանակությունները. «Անել, գործել, կատարել, ստեղծել, վերածել, շինել» (ՀԱԲ, Ա հատոր, էջ 262):

Հետևաբար *գաւ* առնել պիտի նշանակեր «բնակատեղի (գյուղ, գավառ, քաղաք) հիմնել, ստեղծել, կառուցել, շինել, գոյավորել», իսկ արդյունքը պիտի կոչվեր «*գաւառ*»:

Հայոց լեզվի պատմաբան Մ.Մուրադյանը *առ*-ը նշել է գրաբարի նախդիր–նախաձանցների շարքում՝ իբրև գործում՝ *առ–աջ, առ–ողջ, առ–ած, առ–ար–են, առ–ակ* և այլն⁷: Վերջաձանցների մեջ, ըստ Մուրադյանի, *առ*-ը պահպանվել է մի բանի բառերում՝ *կայառ–առ, պիտ–առ* «շահեկան, օգտակար», *պայծ–առ* «լուսավայել, ջինջ, սպիտակ, մալ՝ չքմաղ», *ցանց–առ* «ցանցի պես մութ», *խանձ–առ* «կրակի կայծ» և այլն⁸: Կարծում ենք, որ Մ.Մուրադյանի բվարկած այս բառերում ևս *առ*-ը ոչ թե վերջաձանց է եղել, այլ *առնել* բայի արմատը, բանի որ մասամբ պահպանել է արարման, ստեղծման իր բնիմաստը. վերջինս լիովին մթագնված չէ սրանցից մի բանիսում. օր.՝ *պիտառ* «պիտանի եղող», *պայծառ* «լույս, ջերմություն արարող», *ցանցառ* «ցանց կազմող, ստեղծող», *խանձառ* «խանձ, կրակ առաջացնող»: Հավելենք նաև *Գետառ* հաստուկ անունը, որ մեր կարծիքով նշանակում է «գետ արարող, գոյացնող» (ջրեր), ինչպես նաև՝ *վտառ* // հին ձևը՝ *վտառն* («1. Սի տեղում բույն դրած ձկների խումբ, 2. Չվաղրման համար ձվադրավայրը չվող ձկների խումբ և այլն» (ԱՀԲԲ, էջ 1399)), որի բաղադրիչներն են *վեռ* «Ջրի մեղմ՝ թեթև ալիք՝ ծփանք...» նշանակությամբ արմատը (ԱՀԲԲ, էջ 1372) և *առնել* բայի *առն* ածանցավոր հիմքը: Այսպիսով՝ *վտառն* բաղադրության բնիմաստն է՝ «վեռ՝ ծփանք՝ մեղմ ալիք արարող, առաջացնող»:

Բառակազմական մակարդակում *գավառ* բաղադրության *գավ* բաղադրիչը գործառում է իբրև սերող հիմք, իսկ *առ* և մանավանդ կատարյալի *արար* բաղադրիչները դրսևորում են բաղադրող հիմքի գործառույթ՝ «մի բան անող, արարող, ստեղծող» նշանակությամբ⁹:

Ի դեպ, *առնել* բայի անցյալ կատարյալի *արար* բաղադրող հիմքը այժմ էլ խիստ կենսունակ է, հմնտ.՝ *գործարար, հիմնարար, ձևարար, հուշարար, գյուտարար, կազմարար, նորարար...*

*

* *

Ավարտելով **գառառ** բառանվան ստուգաբանական քննությունը՝ անդրադառնանք նաև հազարամյակների ընթացքում նրա դրսևորած տեղանվանական արժեքին:

Պարզվում է, որ թե՛ Արևմտյան, թե՛ Արևելյան Հայաստանի տարածքներում **Գառառ** բառանվամբ անվանակոչվել են և՛ վարչատարածքային՝ քաղաք, գավառ, գավառակ, գյուղաքաղաք, և՛ ֆիզիկաաշխարհագրական միավորներ՝ գետ, ջրանցք, լեռ, դաշտ...: Բառանունը գործառել է բառակազմական և հնչյունական բազմաթիվ տարբերակներով:

ա) **Գավառ** – հնչ. տարբերակ՝ **Ջավառ** – Ավան Մեծ Հայքի Սյունիք աշխարհի Գեղարքունիք գավ.-ում (այժմ քաղաք համանուն մարզում):

բ) **Գավառնի** – տե՛ս Գավառ, Գյուղ Մեծ Հայքի Սյունիք աշխարհի Սոտք գավ.ում (հիշատ. 1513 թ.):

գ) **Գավառք** – «Երկիր», վայր (հիշատակված է 15-րդ դարում):

դ) **Գավառ** – հնչ. տարբ.՝ Գավեռ, Գեվար, Գեվեռ, Գյավառ, Գյավեռ, Կեվեռ, Կյավառ... – Գավառակ (կազա) Արմ. Հայաստանում, Վանի նահանգի Հեքյարի գավառում, Մեծ Ջաբ գետի վտակ Գավառ–սուի հովտում: Տարածվում է Վանա լճից հարավ –արևելք:

ե) **Գավրեք** – Գավառ Մեծ Հայքի Զորորոդ Հայք աշխարհում՝ Արածանիի հովտում, տ. **Գորեք** (աւ > օ հնչյունափոխությամբ), (Գավրեգ, Գովրեկ ...):

զ) **Գավրակ** – Գյուղ Արմ. Հայաստանում՝ Մալաթիայի շրջանում (Խարբերդի նահանգ): Բնակիչների մեծ մասը հայեր էին:

է) **Գավրենե** – Զաղաք Փոքր Հայքում, համապատասխանում է Սեբաստիայի նահանգի Կյուրին քաղաքին:

ը) **Գավրա** – **Գաքերա** – գյուղ հայաբնակ պատմ. Փոքր Հայքում... Սեբաստիա քաղաքից 20–25 կմ արլ (60 տուն՝ 438 հայ բնակիչներով):

թ) **Գավառ** – Դաշտ Հայկ. լեռնաշխարհում, Վանա լճից հր–արլ.:

ժ) **Գավառ** – Լեռ Սևանա լճի ավազանում՝ Գավառ քաղաքից հյուսիս:

ժա) **Գավառնո** ջրանցք – Գեղարքունիք գավառում:

Ինչպես նշված է «Տեղանունների բառարանում», «Կան հազարավոր տեղանուններ, որոնք ժառանգություն են մնացել հնագույն ժամանակներում այդ տարածքի տարբեր մասերում բնակված ցեղերի ու ցեղախմբերի լեզուներից: ...Այդ ցեղախմբերն ու ցեղերը շատ վաղուց վերացել են պատմական ասպարեզից, և նրանց թողած տեղանունների մեծ մասը մեզ համար մնում է անբացատրելի» (էջ XI–XII):

Նկատի ունենալով նշված հանգամանքը՝ կանդրադառնանք միայն հնչյունական, բառակազմական այն տարբերակներին, որոնք բացատրելի են հայերենի օրինաչափություններով:

ա) Ա-ի դիմաց *ք*-ով բառային տարբերակներում՝ *Գավրակ, Գավրեք, Գավրենե, Գեվար...*, ըստ երևույթին, բաղադրող հիմքի դերում ի սկզբանե գործառել է *ամեն* բայի *արար* հիմքը՝ սեղմ տարբերակով՝ *ար*, հմմտ.՝ *հովար* (հով անող), կերպար, տիպար, մեծարել...

բ) *Գաբերա* տեղանվան մեջ *ւ*-ի դիմաց առկա *ք*-ն հիշեցնում է ուրարտերենի *ebani*–աան, *Erebuni*–Երեւան օրինակներում առկա հնչյունական համապատասխանությունը: Թերևս հմաբանություն է:

գ) *Գորեք, Գորիկ, Գովրեկ* և այլ ձևերում տեղի է ունեցել հայերենին հատուկ *աւ > օ* հնչյունափոխություն. *-ակ, -եք, -իկ, -եկ* ածանցները հայաշունչ են:

դ) Քմային բաղաձայնները՝ *գյ, կյ, քյ*, (*Գյավառ, Կյավառ, Զյավառ*) հատուկ են Սյունիքի, Վասպուրականի և Ուրմիա–Խոյի տարածքի խոսվածքների:

1 Սեփերվաձե է. Հր.Աճառյանի «Հայոց լեզվի պատմություն» (այսուհետև՝ ՀԼԳ), II մաս, գլուխ ԺԵ, «Վիպասանական հայերեն», 67-րդ էջից:

2 Ա.Սուքիասյան, «Մասնականակից հայոց լեզու», Նր. 1999, էջ 163:

3 Աճառյանը հղել է 1877 թվից հրատարակվող A. Bezzenberger, Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen, Cöttingen, պարբերական հանդեսին:

4 Գ.Բ.Ջահուկյան, «Ուրարտու–Հայաստան», Նրևան, 1988 թ., էջ 157:

5 Գ.Խ.Մարգարյան, «Ուրարտու–Հայաստան», Նր., 1988 թ., էջ 47-126 :

* Հայերենի *գաւ* արմատի իմաստագործառական զարգացումներին մտադիր ենք անդրադառնալ առանձին հոդվածով:

6 *Գավառնի*–Գավառակ Մեծ Հայքի Սյունիք աշխարհի Գեղարքունիք (քն՝ Սուրբ) գավ–ում, Գավառ: Թ.Հակոբյան, Ստ. Մելիք–Բախչյան, Հ.Խ.Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, I, Ա–Դ, Նրևան, 1986, էջ 799:

7 Մ.Մուրադյան, «Հայոց լեզվի պատմական քերականություն», II, Նր., 1975, էջ 58-59 և 87:

8 Էդ.Աղայան, «Բառագիտություն», էջ 408-414: Գ.Բ.Ջահուկյան, Է.Բ.Աղայան, Վ.Դ.Առաքելյան, Վ.Ա.Քոչյան, Հայոց լեզու, I մաս, Ա պրակ, Նր., 1980:

9 Տե՛ս «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», I, Ա–Դ, էջ X, էջ X-XII, Նր. 1986:

ՄԱՐԴ ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅԱՆ ԼԵԶՎԱԿԱՆ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԳՐԱԲԱՐՈՒՄ

Տարբեր լեզուներում, այդ թվում և հայերենում, բանական էակի՝ homo sapiens-ի անվանումները բազմազան են՝ պայմանավորված առարկայական իրականության ընկալման, լեզվամտածողական, աշխարհագրական, ժամանակային, կրոնական և այլ գործոններով:

Հայերենում մեզ հետաքրքրող երևույթի անվանումների շղթայում հիմնականը **մարդ** բառն է, որը, լինելով թերևս և նախնականը, ուշագրավ է ստուգաբանական առումով: Բառը բնիկ հայերեն է՝ հ.-ե. *mer «մեռնել» արմատի *mr-to ենթակայական դերբայի ձևը, և նրա բնիմաստն է (էտիմոն) **մեռնող**:

Սա նշանակում է, որ հայերի նախնական մտածողությամբ մարդ էակը առաջին հերթին պատկերացում է որպես մահկանացու: Այդպես է նաև հնդիրանական ժողովուրդների մտածողության մեջ: Հմմտ.՝ հ.հնդկ marta «մարդ», martya «մահկանացու», պրս. mard «մարդ», morden «մեռնել» և այլն: Նկատենք, որ **մահկանացու** բառը դարձյալ ներառում է **մարդ** հասկացությունը:

Հնդեվրոպական ժողովուրդների մեկ այլ խմբում առաջնային է մարդու հողածին լինելու գաղափարը (հ.-ե. *g'hmon.- լատ. humus «հող», homo «մարդ», գոթ. guma «մարդ» և այլն):

Անշուշտ, **մարդ-հողածին** ըմբռնումը կար և հայոց մեջ, որը թերևս ավելի ամրագրվեց Սուրբ Գրքի միջոցով: Ըստ ՆՀԲ-ի **հողածին** բառը ունի «ի հողոյ ծնեալ. ծնունդ երկրի, երկրածին, մարդ, աղամ» իմաստները:

Մարդու ծագման Աստվածաշնչյան որոշ մեկնաբանություններում հողածին և աստվածաստեղծ է միայն տղամարդը, քանի որ Աստված կնոջը արարել է Ադամի կողից. «Եւ շինեաց Տէր Աստուած զկողն զոր առ յԱդամայ ի կին, և ած զնա առ Ադամ» (Ծննդ. Բ. 21-22):

Աստվածաշնչյան այս հաղորդումը հետագայում տարբեր կերպ է մեկնաբանվել: Ուշագրավ է V դարի մատենագիր Եղիշեի անդրադարձը: Իր «Արարածոց մեկնութեան» մեջ նա գրում է. «Ես ընդէ՞ր ոչ ի հողոյ, իբր եւ զԱդամ. զի համապատիւ իցէ... ոչ համահասակ եւ երկրորդ զի հնազանդ լիցի Ադամայ և լուռ»¹:

Տղամարդու և կնոջ իրավունքների անհավասարության առաջին յուրօրինակ մեկնաբանություններից է սա V դ. հայ մատենագրության մեջ:

Հող բաղադրիչով հետևյալ կազմությունները՝ հողածին, հողեղեն, հողանիւթեայ, մույնպես ներառում են **մարդ** իմաստը: «Առաջին մարդն՝ յերկ-

րէ հողեղէն, իսկ երկրորդ մարդն՝ Տէր յերկնից: Որպէս հողեղէնն, նոյնպէս եւ հողեղէնքս. եւ որպէս երկնատուն նոյնպէս եւ երկնատորքն: Եւ որպէս զգեցաք զպատկեր հողեղինին, զգեցցուք եւ զպատկեր երկնատորին» (Ա.Կորնթ. ԺԵ 47-49): «Եւ մի՛ բնակեացէ ի նմա մարդ և մի՛ նստցի ի նմա որդի հողածին» (Երեմ. Թ, 33): (Հունարեանում և ռուսերեանում **հողածին** փոխարեն **մարդ** է): «Այլ յետ յանցանելոյ մարդոյն զԱստուծոյ պատուիրա**ն**ան՝ տուան նմա զարհուրեցուցիչք առ ի չհպարտանալոյ հողեղինին, որ ի հողոյ եղև և ի հող դառնալոց էր» (Եզն. 68):

Գրաբարում **երկիր** բառը բազմիմաստ է, ունի նաև **հող** իմաստը: Հմմտ.՝ «Դարձիր երկիր, ուստի արար» (ՆՀԲ): Ուրեմն՝ **երկրային, երկրածնունդ, երկրածին** բառերի որոշ գործածությունների հիմքում էլ մարդու **հողածին** լինելու գաղափարն է:

Լեզուների ընձեռած փաստերը վկայում են, որ բանական էակի բնորոշման համար գործել են տարաբնույթ չափանիշ-հատկանիշներ: Այսպես՝ **մարդ** հասկացության բնորոշիչներից մեկը ուժ, արիություն և առնականությունն է. հ.-ե *ner- արմատից՝ սանակ ուժ, հուն. **άνηρ**, **άνδρoς**, հայ. այր: Գրաբարյան այդ հատկանիշները ավելի ցայտում են, քանի որ **այր** ունի հիմնականում «տղամարդ» իմաստը: ՆՀԲ-ն **այր** մեկնում է. «Արու մարդ, չափահաս կամ կատարեալ, յարբունա հասեալ, երիտասարդ. և լի աուրբք»: Գրաբարի բառարանները փաստորեն **այր** բառի մեջ տեսնում են և սեռային տարբերակում:

Թարգմանական գործերի որոշ օրինակներում հիշյալ տարբերակումը առանց բնագրի համեմատության երբեմն հստակ չի դրսևորվում:

Ըստ ՆՀԲ-ի «Դ-ո՛ն ուրեք դնի ի մեզ Մարդ, ուր. յն. իցէ Այր, **ան**դր, այլ ստէպ այր դնի ի մեզ, ուր յն. է Մարդ, **ան**դրωποσ» (Տե՛ս ՆՀԲ Մարդ բառահոդվածը):

Մեկ այլ չափանիշ կարող ենք համարել **խոստող-չխոստող** հակադրությունը: Հակադրության առաջին եզրը՝ խոստողները (ասուն) մարդիկ են:

Սա թերևս նույնանում է **բանական-ոչ բանական** հակադրության հետ, քանի որ հին հնդեվրոպացիների ընկալմամբ բանականությունը աղերսվում է խոսելու կարողության, ունակության հետ: Հ.-ե. տարբեր լեզուներում այդ արտահայտվում է *men- «խոսել, մտածել» արմատի գործածությամբ:

Գրաբարյան բազմաթիվ վկայություններում **բան-ը, բանական-ը** մարդու, մարդկայինի բնութագրիչներն են: Ահա որոշ օրինակներ. «Որ զամենայն զոր արար գեղեցիկս արար, այսինքն զբանաւորս և զանբանաւորս, զասունս և զանասունս» (Եզն. 9): «Առնել զբանաւոր զիմաստուն զխօսուն արարածն» (Ագաթ. 135): «Սահման է մարդոյ, կենդանի բանական» (ՆՀԲ):

Հ.-ե. որոշ լեզուներում **Մարդ-կենդանի** (բանական էակ-ոչ բանական էակ) հակադրությունը առկայանում է **երկրտանի-չորքտանի** հատկանիշներով:

Գրաբար մատենագրության մեջ այդ տարբերակումը ընդգծված չէ, և

երկոտանի բառն էլ հաճախական չէ: ՆՀԲ-ն ունի երկու վկայություն. «Ռուսալես մարդուն գոլ երկոտանի», «գլորրոտանիս կամ զերկոտանիս»:

Շնչավոր-անշունչ հակադրությունն է **հոգի** բառի «մարդ» գործածության հիմքում: Հիշենք, որ **հոգի** բառի նախնական ստուգաբանական իմաստը՝ «փչել, շնչել, շունչն» է:

ՆՀԲ-ն **հոգի** բառի ահողվածումն ունի է տասից ավելի նրբիմաստ, որոնցից մեկն էլ «Մարդ կամ անձն» է: Արմ-ը՝ «հոգի, փխր. մաս անձ, մարդ, շունչ, սատանայ, սիրտ, կյանք, կենդանություն»:

Հոգի-մարդ իմաստային անցումը առաջին հերթին իրականացվել է շնչավոր լինելու հենքի վրա, ապա և մարդը որպես հոգու և մարմնի միասնության ըմբռնումից:

Արդի հայերենում հաճախական է քանակական թվականների հետ **հոգի** բառի գործածությունը «Մարդ» իմաստով. հմմտ. 10 հոգի, 20 հոգի և այլն: Գրաբարում նման գործածությունները սակավաթիվ են, ՆՀԲ-ի օրինակներն էլ ուշ շրջանի վկայություններ են. «ոգիք իբրեւ ութ ասլրեցան», «ամենայն հոգի, այսինքն ամենայն մարդ», «մի ամենայն հոգույ հաւատայր»:

Ստուգաբանորեն **անձ** բառն էլ ենթադրում է հ.-ե. *anghen* «փչել, շնչել» արմատը: Ուրեմն՝ **անձն** բառի ղեկքում էլ նախնականը եղել է **հոգի**, ապա և իմաստային զարգացմամբ՝ **մարդ, գոյություն**:

Երբեմն **անձ, անձնավորություն** իմաստն է արտահայտվում նաև **բնութիւն** բառով: Հմմտ.՝ «է և ի տեղիս ասացեալ ի հարցն մի բնութիւն, փոխանակ միոյ անձին», «վասն մի անձն ասելոյ... մի բնութիւն ասէ» (տե՛ս ՆՀԲ՝ Բնութիւն բառահողվածը): Բնութիւն բառի «անձ» իմաստով գործածությունը քերես հուն. *φύσις*-ի բազմիմաստության արտահայտությունն է:

Շնչավոր-անշունչ իմաստային դաշտում է գտնվում **արարած** բառը: Գրաբարում **արարած** նշանակում է ստեղծված բան (շնչավոր թե անշունչ), որը բնականաբար ներառում է նաև մարդուն:

Արդի հայերենում **արարած**-ը առաջին հերթին շնչավոր էակն է, մարդը, ապա նաև՝ «այն ամենը, որ ստեղծված է աստծու կողմից»:

Երբեմն **մարդ** հասկացությունն առկայանում է տարածքանիշ որոշ բառերում: Եթե Արմ-ը **աշխարհ** բառին վերագրում է «աշխարհ, երկիր, գաւառ» իմաստները, ապա ՆՀԲ-ն և ԱԲ-ն նկատել են և «մարդ, մարդիկ» նրբիմաստները: Ահա օրինակներ ՆՀԲ-ից. «Աշխարհ ամենայն զկնի նորա գնաց», «աշխարհ աստ զծողովորդն կոչէ», «սովորութիւն իսկ է գրոց, երբեմն զարարածս աշխարհ անուանել»:

Աշխարհ –մարդ իմաստային կապը ակնհայտ է նաև որոշ կազմություններում. աշխարհամար «մարդահամար», աշխարհագոր, աշխարհական և այլն:

Աշխարհ-մարդ աղերսը կա և այլ լեզուներում. բուլղարերենում **մարդիկ** հավաքական հոգնակի հասկացությունը արտահայտվում է *люде* և *хора* բառերով: Վերջինս հուն. *χώρα* «երկիր, մարդ» բառի իմաստային զարգա-

ցում է դիտվում⁵:

Ըստ Լուրյան **Մարդ(իկ)** իմաստով է գործածվում **երկիր** բառը հետևյալ վկայություններում. «Յուսով հաստատեալ խնդայր ամենայն երկիրն առ հասարակ» (Եղիշ. 69): «Նուաճեցար զամենայն երկիրն ի ծառայութիւն մեզ» (ՆՀԲ): «Դու գնացեր և զերկիրս ամենայն ընդ քեզ տարար» (Խոր. 192):

Տիեզերք բառի համար էլ ՆՀԲ-ն մի շարք իմաստների շարքում նշում է և «ամենայն երկիր բնակչօքն»:

Եղիշեի «Տիեզերք ամենայն զկնի ուսմանց նոցա գնացին» (60) նախադասության մեջ **տիեզերք**-ը կարելի է բարգմանել **մարդիկ**:

Վերը նշվեց **հոգի** բառի մասին: Մարդը դիտվում է որպես հոգու և մարմնի ներդաշնակ միասնություն, հոգեկիր մարմին: Իմաստային այդ հենքով պայմանավորված՝ **մարմին** բառն էլ գործածվում է **մարդ** իմաստով, և ՆՀԲ-ն էլ **մարմին** բառի իմաստների շարքում նշում է «որպես մարդն ամբողջ և կատարեալ մարդկութիւն Բրիատոսի»՝ քերելով որոշ օրինակներ. «Չայն արձակեալ ի ձեռն մարմնոյն՝ զԴազար կոչեաց»: Գրաբարյան մի շարք օրինակներում **մարմին** բառը կարելի է բարգմանել և՛ մարմին, և՛ մարդ: Ահա Եզնիկից մի բանի օրինակ. «Չցլու միս ուտել՝ դարման է մարմնոյ, բայց եթէ զարիւն որ ըմպիցէ՝ սատակի» (66): «... որ արարիչն է բնութեան մարմնոյ» (101): «Յարութեան մարմնոյ չհաւատալ ուստի՞ իցէ Մարկիոնի ... » (290):

Մարմնառութիւն բառը ՆՀԲ-ն և ԱԲ-ն բարգմանում են **մարդեղութիւն**:

Մարմին-մարդ իմաստային և ստուգաբանական կապը ակնառու է հատկապես հնդիրանական լեզուներում: Հ.հնդ. տան- ունի «մարմին, անձ, մարդ» իմաստները: Սիջիկիրանական տա «մարմին» բառն է անտարակույս տանհ/տանիս «միայնակ, անձամբ» բառերում⁶: Մեր կարծիքով **պատանի** բառի արմատը դարձյալ տա «մարմին» բառն է:

Երբեմն մարմնի որոշ մասերի անվանումներ ենթադրում են **մարդ, անհատ** հասկացությունը: Այդ բառերին բնորոշ է բազմիմաստությունը, և իմաստներից մեկն էլ որպես փոխանունության կամ փոխաբերության դրսևփորում արտահայտում է մեզ հետաքրքրող երևույթը: Բնականաբար դրանք մարմնի այն մասերն են, որոնք կարևոր դեր ունեն բանական էակի բանական գործունեության մեջ:

1. **Բերան**. «Եւ տայր Յովսէփ ռոճիկս հօրն և եղբարց իւրոց եւ ամենայն տան հօր իւրոյ ցորեան ըստ բերան» (Ճննդ., Է, 12): «Կոչեցոյր զաղջիկն և հարցցոյր ի բերանոյ նորա» (Ճննդ., ԻԴ, 57): «Ամենայն բերան խոստովան լիցի» (ՆՀԲ):

Ռուսերեն Աստվածաշնչի համապատասխան հատվածում **բերան** բառը չկա. հմնտ. "Призовем девицу и спросим что она сможет": Հայերենը քերես հարազատ է մնացել հունարենին:

2. **Գլուխ**. «Ժողովեցէր ի դմանէ իւրաքանչիւր ըստ բաւականի իւրում, չափով ըստ գլուխ, ըստ բոռոյ անձանց ձերոց» (Ելք, ԺԶ, 16): «Առէր զհամար ամենայն ժողովրդեան որդոցն Իսրայելի, ըստ ազգս, ըստ տանց... ըստ

գլխաց նոցա՝ ամենայն արու...» (Թիւր., Ա, 2):

Գլուխ բառի «գլխավոր, պետ, իշխան, վերակացու» փոխաբերական իմաստները նույնպէս առնչվում են **մարդ** հասկացությանը:

3. Դէմ(ք). Գրաբարի բառարանները դէմ(ք) բառի իմաստների շարքում դնում են՝ և «անձ, մարդ» (տե՛ս ՆՀԲ, ԱԲ, Արմ): Ահա ՆՀԲ-ից մեկ օրինակ. «Սինչ անձն ասես, ընդէ՞ր հրաժարես զնա դէմ ասել»:

Արդի հայերենում այդ կարգի գործածությունը ավելի հաճախական է, և իմաստն էլ՝ հստակ:

4. Լեզու. «Ձի՞ տացի քեզ կամ զի՞նչ յաւելցի լեզու նենգաւոր: «Լեզու սուտ տտեայ զճշմարտութիւն» ... ՆՀԲ-ն քերում է այս օրինակները լեզու բառի «Անձն խօսող» նրբիմաստի համար: Հավելենք, որ լեզու բառի «սզգ, ժողովուրդ, ազգի լեզու» իմաստները, այլև **լեզու** բառով մի շարք կազմություններ նկատի ունեն միայն մարդկանց. հմմտ. **լեզուանի, լեզուագար, լեզուագարիմ** ... և այլն:

5. Չեռն. Մեզ հետաքրքրող իմաստի հստակ արտահայտություն չի հանդիպել, բէս ՆՀԲ-ն **Չեռն** բառահոգւածում նշում է և «անձն» նրբիմաստը:

6. Սիրտ բառով նույնպէս մեզ որեւէ վկայություն չի հանդիպել:

Լեզվում գոյություն ունեն հազարավոր բառեր՝ առարկայանիշ կամ հատկանշանիշ, որոնք անպայման վերաբերում են մարդ էակին: Այդ կարգի բառերին այստեղ չենք անդրադառնում (գրել, կարդալ, մտածել, ժպտալ, բարբառել, ամուրի, այրի, զինուոր, բանաստեղծ, ազգակցական կապ ցույց տվող բոլոր բառերը և այլն):

Նկատենք միայն, որ **անուն** բառը երբեմն հանդէս է գալիս «մարդ, ինչ-որ մարդ» իմաստով: Հմմտ.՝ «Էր անդ րազմութիւն անուանց իրբէս հարիւր և քսանից» (Գծ., Ա, 15): Ռուս. "Было же собрание человек около ста двадцати": ՆՀԲ-ն **անուն**՝ «մարդ» նշանակությամբ քերում է նաև հետևյալ օրինակը. «Ի վերայ ամենայն իշխանութեան և պետութեան... և ամենայն անուան անուանելոյ, ոչ միայն յաշխարհիս յայսմիկ, այլև ի հանդերձելումն» (Եփես., Ա, 21):

Մասամբ որոշ դեպքերում անդրադարձել ենք **մարդ** հասկացության իմաստն արտահայտող բաղադրյալ կազմություններին:

Ամենաընդհանուր ձևով կարելի է առանձնացնել հետևյալ կազմությունները (կադապարները):

Գոյական + ծին. երկրածին, հողածին, աղամածին, կանանցածին, դեմետրածին և այլն: ՆՀԲ-ն **դեմետրածին** մեկնում է «երկրածին, կողածին»՝ քերելով ընդամենը մեկ վկայություն Սկևացուց:

Աղամածին-ը գրաբարում նշանակում է **աղամի որդիներ**, որտեղ անշուշտ կա **մարդ** հասկացությունը:

Աղամ բառի հոմանշային շարքի անդամներն են **նախահայր, նախամարդ, սկզբնահայր, սկզբնահաւ, սկզբնամարդ, աշխարհահայր**:

Կաւաստեղծ բառը ՆՀԲ-ն չի վկայում: Իսկ ԱԲ-ն մեկնում է «կաւ ստեղ-

ծած, Աղամ»: Վկայություն չլինելու պատճառով չենք կարող հավաստել բառիմաստի ստուգությունը և վկայության ժամանակաշրջանը:

Նախամարդ, սկզբնայր, աշխարհահայր ըստ ՆՀԲ-ի ուշ՝ հետհինգերորդ դարյան վկայություններ են:

Այլ կազմություններից նշենք՝ **ստեղծական, եղծական, եղծանելի, մահկանացու, մահատը ...**

Նկատելի է, որ **մարդ** հասկացությունն արտահայտող բառերը զրաբարում ավելի սակավարիվ են, քան ժամանակակից հայերենում: Դրանում առաջին հերթին դեր ունեն փոխաբերացման երևույթները, որոնք դրսևորվում են հատկապես ժողովրդախոսակցական լեզվում: Բառերի բուն իմաստից մինչև փոխաբերացում անպայման ենթադրվում է որոշակի ժամանակահատված՝ արտալեզվական և ներլեզվական մոր գործոններով:

Մարդ արմատը զրաբարում հանդես է գալիս որպես բազմարիվ բառերի բաղադրիչ: Համեմատությունը ցույց է տալիս, որ արդի հայերենում մեծ կազմություններ ավելի շատ են, քան զրաբարում:

Այսպես՝ ըստ ԱԲ-ի տվյալների **մարդ** նախադաս բաղադրիչով կա 138 բառ (մարդակ «տան գերան», մարդպետ, մարդպետական, մարդպետություն բառերում **մարդ** «արարած» արմատը չէ): Իսկ Է.Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանում» մեծ 193 բառ կա: ԱԲ-ի **մարդ** բառահոդվածում նշվում է հինգ իմաստ, իսկ Է. Աղայանի բառարանում՝ 13:

ԱԲ-ն **մարդ** բառով դարձվածաբանական միավորներ, կայուն կապակցություններ, հարադիր բայեր չի նշում, իսկ արդի հայերենի բառարանում կա այդպիսի 9 օրինակ (հմտո՝ մարդու գնալ, մարդու տեղ դնել, մարդու տալ և այլն):

Մարդ արմատը որպես հետադաս բաղադրիչ արդի հայերենում զրաբարի համեմատ դարձյալ շատ բառերում է առկայանում:

Արդի հայերենում*	Գրաբարում	Արդի հայերենում	Գրաբարում
այրմարդ	—	մանկամարդ	+
անմարդ	+	նախամարդ	+
բազմամարդ	+	նամարդ	—
գերմարդ	—	սակավամարդ	+
լավամարդ	—	վատամարդ	—
կիսամարդ	+	տղամարդ	—
կնամարդ	+		

Վերոգրյալ արդի հայերեն-գրաբար զույգերում դարձյալ նկատելի է արդի հայերենի համապատասխանակի բազմիմաստությունը:

Բառը	ԱՐ	Արդի հայերենի բացատրական բառարան
Անմարդ	1. Ուր մարդ չկայ. անշէն:	1. Որտեղ մարդ չկա: 2. Անմարդաբնակ, ամայի: 3. Մարդու չզնայած, չամուսնացած: 4. Մարդ՝ ամուսին չունեցող. աչքի: 5. Տմարդի:
Կիսամարդ	2. Տմարդի: Անկատար մարդ:	1. Կիսով չափ մարդ: 2. փխբ. Արական հոստկություններից զրկված մարդ: 3. (դից.) Մարմնի կեսով մարդ, կեսով՝ կենդանի: փխբ. Անարժան անարգ, մարդ:
Կնամարդ	Կնկան պէս մարդ, րոյլ, վախկոտ, անճարակ:	1. Կին, կինամուտ: 2. Կանացի բարքով և բնավորությամբ օժտված, կնաբարո, կնատ, մեղկ:
Նախամարդ	Առաջի մարդը՝ Աղան:	1. Ժամանակակից մարդուն նախորդած մարդանման էակը: 2. Նախնադարյան մարդ: 3. (կրոն) Նիովայի ստեղծած առաջին մարդը (Ադամը): 4. փխբ. Վայրենի:

Ընդհանրապես որևէ հասկացության բառային, բառակապակցային արտահայտությունների զանազան տարաբնույթ դրսևորումները իրականացնում են լեզվի զարգացման երկարատև ժամանակահատվածում: Բնականաբար քննությունը ամբողջական լինելու միտումը պահանջում է, որ ներառվեն ոչ միայն գրաբարի, այլև միջին հայերենի, արդի գրական հայերենի երկու ճյուղերի, նաև բարբառների տվյալները, որը հետագայի խնդիր է:

Մեր հիմնական նպատակը գրաբարի իրողությունների բացահայտումն է, քանի որ հայոց լեզվի տարբեր փուլերի լեզվական այս կամ այն կարգի իրողությունների ու դրանց փոփոխության մեկնաբանությունների հիմքում պետք է անպայման ընկած լինեն գրաբարի, ըստ հնարավորին՝ վաղ գրաբարի տվյալները:

1. Տե՛ս Մատենագիրք հայոց. հատ. Ա. Անրիիլիս-Լիբանոս, 2003, էջ 785:

2. Տե՛ս Т.В.Гамкрелидзе, Вч.Вс.Иванов, Индоевропейский язык и индоевропейцы, Тбилиси, 1984, стр. 473:

3. Նշվ. աշխ. էջ 473-474:

4. Տե՛ս Է.Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Ե. 1976, Արարած բառահոլովածը:

5. Տե՛ս Этимология, 1979, "Наука", М., 1981, стр. 86.

6. Տե՛ս Этимология, 1979, "Наука", М., 1981, стр. 127.

* Արդի հայերենի տվյալները քաղել ենք հանգաբառարանից /տե՛ս Հայոց լեզվի հանգաբառարան, Ե., 1976:

Համառոտագրություններ

ԱԲ - Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի, Վենետիկ, 1865:

Ագար. - Ագարանգեղոս, Պատմություն Հայոց, Տիֆլիս, 1909:

Արմ. - Անադյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հատ. 1-4, Ե., 1971-1979:

Նզն. - Նզնկայ Կողբացոյ Բագրևանդայ եպիսկոպոսի Նոյժ աղանդոց, Վենետիկ, 1826:

Նղիշ. - Նղիշէի Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Ե., 1957:

Խոր. - Մովսիսի Խորենացոյ Պատմություն Հայոց, Տիֆլիս, 1913:

ՆՀԲ - Նոր բառգիրք հայկազնեան լեզուի, հատ. 1-2, Վենետիկ, 1836-37:

ՀՈՍԱՆՇԱՅԻՆ ՇԱՐՔԻ ՁԵՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԵՎ ԲԱՌԱԿԱԶՍԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀՈՍԱՆԻՇՆԵՐԻ ՁԵՌԱԳԻՐ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐՈՒՄ

XII-XVII դդ. վկայված հոմանիշների ձևազիր բառարաններում, ինչպես նշվում է լեզվաբանական գրականության մեջ, հոմանշային շարքեր են կազմում գերազանցապես միևնույն խոսքի մասերը. գոյականով, ամականով, բայով, մակբայով՝ արտահայտված հենաբառերով հոմանշային շարք են կազմում համապատասխան խոսքի մասերը. ինչպես՝ *Ձեռք. ծղուկ. բագուկ. դաստակ(ք). ոլոր. աջ. թեւ. թեկն*: Հաշտ. համրոյր. խաղաղուտ. հեզ. հանդարտ. հաւան. խաղաղ. անբոյթ. հանգիստ: Սպրդել*. մոծանել. մտանել: Վաղվաղակի. փութանակի. ճեպով. առժամայն. գործառգործով. շտապով. տագնապով. առձեռն. սլատրաստ. շեշտակի. արտորալով և այլն:

Բառարաններում, սակայն, առկա են շուրջ երկու տասնյակ հոմանշային շարքեր, որոնք ձևավորված են տարբեր խոսքի մասերով: Հոմանշային շարքի հենաբառը գոյական լինելու դեպքում նշվում են բայեր (*Բոց. հուր. հրատ. շանթիւր. դամբար. ջահ. պեկեկ. կայծակն.խարոյկ. եռանդն. բով. հալոց. տոչորել. կիզուլ. տապակել. քորա. բորբ. հրաշ. ապականել. այրել*), ամականներ (*Բիծ. շաղախ. խոհեր. գազիր. պղտոր. ծրդեալ. արատ. անզուտ. աղտեղի. անսուրբ. ցիղխ. գայո*), բայ լինելու դեպքում՝ ամականներ ու գոյականներ (*Կաղալ. կտալ. գայրել. սողոսկել. լպիրծ. ոտմառ. միտել. հսկել. հարեալ. որջ*), իսկ տարարժեք *Կարապետ* հենաբառով հոմանշային շարքում առկա է մակբայ՝ *Կարապետ. առաջեալ. նախընթաց. յովհաննէս. աւետատր. յառաջընթաց* և այլն:

Թեև բառարաններում տրվում է ուղիղ բառաձևը, հանդիպում են նաև թերված հոլովաձևեր. ինչպես՝ *պարենի. թովչաց. գիտնաց* (*Վհուկ*)*, *հանուր* (*Համանգամայն*), *սլատահմամբ, ոչ բնութեամբ* (*Սոսկ*), *ի դարանի/է* (*Պատրուակեալ*):

Բայերն էլ բնականաբար, արձանագրված են անորոշ ձևով՝ *Լոզանալ. մաքրել. լուանալ. սրբել. լիղել. մկրտել: Բնավորել. հիմնել. գոյանալ. հաստատել. կազմել. առնել: Կոռափել. ձաղկել. խողխողել. հարկանել* և այլն: Հանդիպում է նաև խոնարհված բայաձևերով կազմված հոմանշային երկու շարք՝ *Հասուցի. հատուցի. փոխարինեցի. դարձուցի. տուժեցի. փութացուցի. վճարեցի. ետու. տուի. տուեցի. միրեցի. շնորհեցի: Շողոպրեաց. գերծաւ. վրիպեցաւ. վրիպեաց. պրծաւ. փրթաւ*:

Առկա են և հոմանշային շարքեր՝ ձևավորված միջին հայերենում մեծ մասամբ առանձին բառական արժեքով հանդես եկող, որպես ամական

ըմբռնվող գրաբարի անցյալ և ենթակայական ու - ի մասնիկով ապառնի դերբայներով², ինչպես՝ Կորացեալ. ընկճեալ. հողովեալ. հողեալ. ընկեցեալ. շրջեալ. խոնարհեալ. զիջեալ. քահեալ. կորակցեալ. զինքն խոնարհեալ. քափեալ: Կառուցեալ. հիմնեալ. հաստատեալ. ստուգեալ. սերտեալ. ամրացեալ. հաստատեալ: Նենգաւոյ. դաւաճանաւոյ. պատրօյ. խաբաւոյ: Հասանելի³. սահմանելի. ըմբռնելի. ամփոփելի և այլն: Այդպիսիք համդիպում են երբեմն և առանձին հոմանշային շարքերում. այսպես՝ սքողեալ. խփեալ (Ջանխուր), թմբրեալ (Շամբուշ), ժխտաւոյ, նկիրացաւոյ, ուրացաւոյ (Ամեդե), Տեսանաւոյ և այլն:

Բոլոր ձեռագրերում՝ Անհաս հենաբառով հոմանշային շարքում, առանձնանում են միևնույն բառակազմական ձևայքով (ան - նախածանց) և ապառնի դերբայով բաղադրված հոմանիշներ՝ անպարիմանալի, անիմանալի, անըմբռնելի, անպարունակելի, անպարագրելի, աներևելի, անբաւելի, անբովանդակելի, անճառելի, անհասանելի, անտանելի, անայլալելի:

Բառակազմական տեսանկյունից գերակշռում են տարարմատ հոմանշային շարքերը, այնպիսիք, որոնց բաղադրիչները տարբեր արմատներ են. Ջատ. առանձին. յատուկ. միայն. երկարանչիւր. ատար. այլածին. տրոհ. ուրիշ: Հակատել. խորհել. խոկալ. պարուրել: Դիտել. նկատել. հայել: Թուրմ. գէջ. խոնաւ. տամուկ. գողտր. կակուդ. լոյծ. փափուկ: Լուծումն. քափումն. մերկացումն. գերծանումն. կողոպտումն. կապտումն. յափշտակումն. աւցտումն. գրկումն և այլն:

Նույնարմատ հոմանշային շարքերը ներառում են հոմանիշներ՝ կազմված՝

ա) մեկական ընդհանուր և տարբեր արմատական ձևայքներից, ինչպես՝ Աստուածազան. աստուածասքանչ. աստուածագգեաց. աստուածավայելուչ. քրիստոսափառ. քրիստոսատես: Լոյս ...** լուսաճեմ... ուղփաճեմ... սպիտակափայլ... արեգակնափայլ... ոսկեփայլ... լուսափայլ... հրաշափառ... սպետափառ(ք)... երեքլուսեան... երեքհրաշեան... երեքսքանչեան... բազմալոյս... բազմաճառագայթ: Խաւար... խաւարաբորբ... խաւարագգած. խաւարասէր. խաւարածին. խաւարամած... ստուերամած... արջնաբոյր. սեւաբոյր: Խստերախ. խստալիզ. խստաբան. խիստ: Ղեկավար. նաւավար. նաւողիչ. նաւազն. նաւաստի. նաւակառոյց. նաւալէտ: Նմանութիւն... նկարագիր... կենդանագիր... նոյնադէմ. նոյնաձեւ. նոյնանման. նոյնակերպ: Սիշտ. յարակայ... յարագնայ. յարամիշտ. յարածիզն: Բազմապատիկ... բազմարինակ. յոքնարինակ... բազմազան... զանազան. ամենազան... զարմանազան... երանգերանգ. ամեներանգ. ամենատես. ամենակերպ և այլն:

բ) միևնույն արմատական և տարբեր բառակազմական ձևայքներից. ... նախազգիտական. գիտնական... (Տեսանաւոյ), ... համազոյգ. միազոյգ... (Հա մանգամայն), ... ծայրագոյն... ծայրացեալ... (Գերունակ), ... ժողովարէն. ժողովարան... (Դաս), ... տարամերժել ... արտամերժել (Անջատել), Նենգա-

ժէտ... նենգաւոր, ... տռփականք, տռփացաւոր... (Պոռնիկ), Նմանութիւն ... նմանակ..., ...քողաքորքեսլ... քողաստղեալ... որջաստղեալ (Պարունակեալ):

Քաղված օրինակներից նկատելի է, որ հոմանշային շարքեր են կազմվում նաև արմատական ձևայնությամբ և դրանով բաղադրված բառերով, ինչպես արձանագրված *Լոյս, Խաւար, Անջատել, Դաս* հեմաբառերով հոմանշային շարքերը, այլև՝ ... *ախտք. ախտակրորթինք. ախտաժետորթինք (Կիրք), Միշտ... մշտնջենաւոր... մշտակայ... յարամիշտ, ... պատեհ... պատեհագոյն (Պարտ), ...ողքք... ողքալիք (Վտանգ(ք)), Զգել ... արտաձգել... մերժել... բացամերժել...արտամերժել, ..., Ասել... առասել, ... պարք... գեղապարք (Երգք), ... փորձել. հարցափորձել (Հայցել) և այլն:*

Հաճախական են նույնաձայն հոմանշային շարքերը, որոնք ներառում են միևնույն բառակազմական ձևայնությամբ և տարբեր (ոչ միշտ, սակայն, իմաստային առնչությամբ ունեցող) արմատական ձևայնությամբ բաղադրված հոմանիշներ. *այսպէս՝ ... գերապանծ ... գերահոն... գերամիտ... հռչակաւոր... զլխաւոր... ակամաւոր (Հոյակաւալ), ... անճառ. անպատում. անբաւ. աննզր. անսահման. անձեւ. անորակ. անշափ. անքանակ. աներբ. անուր. անյաւ. անյաւղ... անքնին. անհայտ (Անհաս), Շարել ... յարաշարել... յարահիսել, ... անմիտ... անզգա(յ). անիմաց (Ռակա (յ)), ... անպատկառ... անամար ... անլիր ... անվեհեր (Ամեղել), ... անդրագոյն. հեռագոյն (Անպահր), ... համարէն ... ժողովարէն ... իսկարէն (Դաս), ... վտանգաւոր. աղետաւոր (Դլխիք), ... պատենաւոր. խորհրդաւոր (Պատրուակեալ), ... արհմութիւն. սրբասացութիւնք ... փառաբանութիւնք. գովութիւնք. բարեբանութիւնք (Երգք):*

Հարկ է նշել, որ առանձնացված դասակարգումները մեծ մասամբ հանդիպում են որևէ մեկ հոմանշային շարքում. դրանք (մի քանի բացառությամբ միայն) առանձին հոմանշային շարքեր չեն կազմում:

Զգալի քանակ են կազմում ինչպես - *ք* հոգնակերտով, այնպես էլ առանձին հոմանշային շարքերում հանդիպող - *ք* հոգնակերտով հոմանիշները¹, որքանով, ինչպես նշվում է լեզվաբանական գրականության մեջ, միջին հայերենում «...հոգնակերտների և հավաքական ձևայնների գործածության սահմանները խստորեն անջրպետված չեն...»⁴. *Գիծք. տառք. գծաւորք: Շաղղակերք. մարմնակերք. գիշախանձք. փաղաղալորք: Ծոցք. խորշք. խորք. փոսք. գոգք. փրթուածք. ալք. մորիք. անձարք. որջք. սոյգք. բոյնք. ծորք. ծործորք. վիհք. խորափիտք. ալք. քէք. ապուզանք: ... անմարմինք. զարուբյունք. անբիծք. արք հոգեկիրք (Մուրք), ... լերդահմայք. ձեռնածուր (Վիտկ) և այլն:*

Հոմանշային շարքերում հանդիպում են նաև՝

ա) նախադրություններով և նախդրավոր կազմություններ. *ի սկզբանէ, ի վերուստ (Նախկին), ի միասին (Համանգամայն), ի վեր քան... (Անհաս), ըստ ամենայնի (Հոյակաւալ), ընդ անուամբ միայն (Մոսկ), ի ձախ (Առիշեղ), ի*

դարանի(/ է), ընդ քունով, ընդ գրուանաւ, ընդ վարագորաւ, ընդ պատրուակաւ (Պատրուակել), առանց գիտելոյ (Չանխուլ):

բ) հարադրավոր կազմութիւններ⁶. յամծին բերել (Ջան), ի բաց առաքել, ի կողմ հանել (Անջատել), ի վերայ հասանել, մտախոտ լինել (Հայցել), առակս հրամայել (Ասել), ընդ ձեռամբ մուսճեալ (Հնազանդ), ընդ միմեանս միավորել (Շարել), ողոցն տալ (Հինիներ), զահի հարկանել (Դեզերել), զինքն խոնարհեալ* (Կորացեալ):

գ) բացատրական - մեկնողական բառակապակցութիւններ. շիջեալ ցած (Թափեալ), բնաւ անգտանելի (Հոյակապ), ոչ ճշմարիտ կերպարանք (Առաջար), միտք թափանցեալ* (Տեսանալ), խարդաւանեալ բռնազբաւսութեամբ (Պոռնիկ), շարժումն մտաց (Հանճար), հիւսնդք մեղաւք* (Դեզերել), յիմարութեան բանք* (Լեզուազարութիւնք), յաւետ անյուսից** (Վտանգք), աստուածավայելուչ իմացմունք** (Գերունակ), արուեստի պատեալ (Պատրուակեալ), աղբատ ի հոգեւոր եւ ի մարմնատոր արգասեաց** (Թշուառանալ), բոտն եւ զլացաւ մարդիկ** (Բռնադատեալ), սուտ դիմարք (Պատրուակեալ, Պարունակեալ), խորք խորոց (Անհաս):

դ) հոմանշային շարքերն արտահայտվում են և նկարագրական եղանակով. ...կամ եզական բոլով զբազմաց ասել (Համանգամայն), ...այսպէս անուանին եւ լուստորքն երկնից եւ արք սուրբք ըստ մոսա մերձաւոր մարքութեան** (Սուրբ), ...յիսուս քրիստոս երէկ եւ այսաւր մոյն եւ յախտեանս* (Միշտ), ... եւ անոպա մարդիկ 'ի հողմոյ տարութեքք** (Չայն), ... որում հաւատով ակն ունիմք** (Հանդերձեալք), ... որպէս Ղուկաս զտեառնէ եւ զիրէից ցուցանէ** (Եզերք), ... որպէս հրեայքն հայիոյիչքն եւ ննգաւորք եւ պատիրանազանցք** (Ամեղել), ... յոգնատեսակ է սա** (Չանխուլ), ... որպէս Խաչն տերունական եւ գործուածք հիւսանց** (Մածեալ), ...եւ զառ 'ի յորոց յոչ զինչէն: ալ զոր ինչ ոչն է նշանակէ: եւ այլես սոցին մման: եւ ահա աստուած (Անհաս), ... որ է աստուած (Լոյս, Արեգակն), .. որ է ստտանա(յ) (Խաւար), ... որ են տրամատականք** (Բոպէ):

Վերջին երկու դեպքում (գ և դ) հոմանշային շարքերը մեծ մասամբ ավարտվում են դրանցով:

Ուշագրավ է, որ բառակապակցութիւնները (գ) և նկարագրական եղանակով արտահայտվածները (դ) բացակայում են գերազանցապէս բառերի կոպիտ այբբենական դասավորութեամբ ձեռագրերում: Այսպէս՝ գ) և դ) կետերում երկու աստղանիշով առանձնացվածները արձանագրված են միայն թիվ 5126 ձեռագրում, իսկ մեկ աստղանիշովները չկան ձեռագրերից և ոչ մեկում: Այն ձեռագրերում, որոնցում արձանագրված են նշված բառակապակցութիւնները, այդպիսիք ունեն շրջուն շարադասութիւն, ինչպէս՝ ... ցած. իջեալ, ... կերպարան. ոչ ճշմարիտ, ... բռնազբաւսեալ. խարդաւանեալ (հմմտ.՝ թիվ 4149 ձեռագրի 353ա, 355բ, 361ա էջերը): Թիվ 8189 (II), 5925, 8106 ձեռագրերում չկան նաև Լոյս, Արեգակն, Խաւար, Անհաս հեմաբառերով հոմանշային շարքերում առկա բառակապակցութիւնները:

- 1 Չրերվող խոսքի մասերով ձևավորված հոմանշային շարքերի մասին է ակնարկում նաև Ռ. Ղազարյանը. տե՛ս *Ղազարյան Ռ.*, Միջին հայերենի բառապաշարը, Երևան, 1993, 9:
- * Մ.Մաշտոցի անվան Մատենադարանի բիլ 530 (63բ) ձեռագրում հոմանշային շարքն է՝ *Սպրդեալ. սողեալ. մոծեալ. մտեալ*:
- * Այսուհետև հենաբառը տրվում է փակագծերում. երե փակագծեր չկան, ուրեմն՝ նշվածը հենց հենա - բառն է:
- 2 *Աբրահամյան Ա.*, Հայերենի դերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը, Ե., 1953, 355:
- * Բառերի կոպիտ այբբենական դասավորությամբ *Անհաս* հենաբառով ձեռագրերում (տե՛ս *Հովհաննիսյան Ն.*, Հոմանիշների ձեռագիր բառարանների տեսակներն ու կազմությունը, Հանդես ամսօրեայ, 1-12, 2005, 133-166) այս հոմանշային շարքը արձանագրված է *Սահմանելի* հենաբառով հոմանշային շարքում:
- ** Բազմակետեր են դրվում, որքանով հոմանշային շարքերից առանձնացվում են անհրաժեշտ՝ նյութին վերաբերող հոմանիշները:
- 3 *Զ* հոգնակերտի այսչափ կիրառությունը, բերևս, հավաստում է, որ քերականները հոմանիշներ են համարել առարկան, երևույթը, իրողությունը համակողմանի բնութագրող և որակող բառերը (մանրամասն տե՛ս *Հովհաննիսյան Ն.*, Միջինհայերենյան քերականների՝ հոմանիշի ընթերցումը, Հանրապետական գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Վանաձոր-Երևան, 2005, 86-90):
- 4 Ակնարկներ միջին գրական հայերենի սլաոմության, Ե., հ. Բ, 1975, 35:
- 5 Այս տիպի հոմանշային շարքերը Ռ. Ղազարյանը դիտում է իբրև տարաբնույթ . տե՛ս *Ղազարյան Ռ.*, նշվ. աշխ., 9:
- * Հանդիպում է միայն Մատենադարանի բիլ 2335 ձեռագրում (254ա):

ԲԱՌԵՐԻ ՍՏՈՒՓԱԲԱՆԱԿԱՆ
ԵՎ ԲԱՌԱԿԱԶՄԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՏԱՐԲԵՐ ՓՈՒԼԵՐՈՒՄ

Լեզվի բառակազմական բնության հիմնական օբյեկտը բաղադրյալ բառերն են, և դրանց վերլուծության ժամանակ առաջին հերթին անհրաժեշտություն է առաջանում սահմանազատել պարզ և բաղադրյալ կառույցները: Լեզվի զարգացման յուրաքանչյուր փուլում բացի հստակորեն որոշվող պարզ (միաձևույթ) բառերից և որոշակիորեն բաղադրյալ կազմություններից կան նաև անցումային շատ դեպքեր, երբ բառը դեռևս գիտակցվում է որպես տրոհելի, բայց տվյալ բառակազմական կաղապարով և միջոցներով այլևս նոր բառեր չեն ստեղծվում: Այնպես որ այս կամ այն բառակազմական միավորի առանձնացումը կապված է որոշակի պայմանականության հետ: Բանի որ բառերի տրոհելիությունը պատմականորեն փոփոխվող երևույթ է, բառակազմական տեսակետից վերլուծելի (տրոհելի) տարրերը որոշելիս պետք է ելնել տվյալ ժամանակագրական կտրվածքում գոյություն ունեցող համակարգային կապերից, այսինքն՝ հստակորեն սահմանազատել լեզվի ուսումնասիրության համաժամանակյա և պատմական հայեցակետերը և մեկ ժամանակագրական կտրվածքին հատուկ համակարգի միավորներն ու կաղապարները չվերագրել այլ ժամանակագրական կտրվածքի: Այս առումով լեզվի տվյալ փուլի բառակազմությունը պետք է բննել կայական (ստատիկ) հայեցակետով: Դրան հակառակ, բառերի ստուգաբանական վերլուծությունը գործ ունի այնպիսի միավորների հետ, որոնց երբեմնի բաղադրյալ կազմությունը կարելի է պարզել միայն պատմահամեմատական բնության ճանապարհով՝ ներքին և արտաքին վերականգնման մեթոդների կիրառմամբ (առաջին դեպքում՝ մեկ լեզվի սահմաններում գոյություն ունեցող տարբերակային ձևերի համեմատությամբ, իսկ երկրորդ դեպքում՝ դուրս գալով լեզվական մեկ համակարգի սահմաններից և համապատասխանություններ գտնելով ցեղակից լեզուներում):

Բառերը և բառակազմական կաղապարները լեզվի մեջ կարող են շատ երկարատև կյանք ունենալ և փոխանցվել նրա զարգացման մի փուլից մյուսին, նույնիսկ այն դեպքերում, երբ զգալիորեն փոխվում է լեզվի քերականական կառուցվածքը և անգամ տիպաբանական բնույթը: Հայտնի է, որ դեռևս հնդեվրոպական հիմք-լեզուն ուներ բավական հարուստ ու զարգացած բառակազմական համակարգ, որի հիմնական առանձնահատկությունները պահպանվել են վաղնջահայերենում, հնագույն հայերենում և գրաբարում, այնուհետև որոշ չափով անցել նաև արդի հայերենին (խոսքն այստեղ, ան-

շուշտ, ոչ այնքան կոնկրետ բառերի, որքան բառակազմական կաղապարների մասին է, որոնք հայերենում աչքի են ընկնում առավել պահպանողականությամբ, մինչդեռ ձևաբանական և շարահյուսական համակարգերը ենթարկվել են մեծ փոփոխությունների): Մյուս կողմից, ինչպես բոլոր լեզուներում, այնպես էլ հայերենում բառապաշարի, այդ թվում բաղադրյալ բառերի զգալի մասը ժառանգված է հնից, և միևնույն ժամանակագրական կտրվածքում գոյակցում են ինչպես ծագումնաբանորեն տարբեր ժամանակներից եկող, այնպես էլ տվյալ փուլում ստեղծված և ստեղծվող բաղադրյալ բառերի շերտեր: Ըստ այդմ անհրաժեշտություն է առաջանում առանձնացնելու յուրաքանչյուր ժամանակաշրջանում կենդանի և գործուն բառակազմական կաղապարները և նրանցով ստեղծված բառերը մախկին գործունությունը կորցրած կաղապարներով կամ արդեն «մեռած» բառակազմական միջոցներով բաղադրված բառերից:

Սա կապված է որոշակի դժվարությունների հետ, քանի որ եթե լեզվի մյուս մակարդակների միավորները, մասնավորապես ձևաբանական համակարգն ամբողջությամբ և նրա առանձին բաղադրիչները անմիջապես ճանաչելի են ըստ լեզվի զարգացման փուլերի, այսինքն՝ հստակորեն տարբերակվում են գրաբարի, միջին հայերենի և արդի հայերենի հոլովածներն ու խոնարհված բայաձևերը, ապա բառակազմության մեջ դժվար է առանձնացնել այն համակարգային ամբողջությունը, որը հատուկ էր, ասենք, միայն գրաբարին ի տարբերություն արդի հայերենի:

Բանն այն է, որ լեզվի զարգացման տվյալ փուլում բազմաթիվ բառեր կարող են դեռևս գիտակցվել որպես տրոհելի, ոչ պարզ միավորներ, թեև առանձնացվող բաղադրիչները կորցրել են իրենց բառակազմական դերը: Այսպես, դասական գրաբարում *մորոզ*, *հաստատ*, *մեծարել* բառերում կարելի է առանձնացնել *-ոզ*, *-ատ*, *-ար* ածանցները, սակայն դրանցով այդ շրջանում մոր բառեր այլևս չէին կերտվում: Նույնը վերաբերում է և ժամանակակից հայերենին, որտեղ նույնպես բազմաթիվ բառեր տրոհելի են միայն ստուգաբանորեն, քանի որ կա՛մ նրանց բաղադրիչներն արդեն բառակազմական գործուն միավորներ չեն, կա՛մ կորսված է բառակազմական պատճառաբանվածությունը նրանց միջև, օրինակ՝ *արդար*, *արդի*, *տարբեր*, *մակարդակ*, *պարույկ*, *գաղիթափ* և այլն: Սրանց մեջ բառակազմական բաղադրիչները կարելի է համարել լիովին կամ գրեթե լիովին սերտաճած, այլ խոսքով, գործ ունենք պարզ արմատական կազմությունների հետ: Սա լեզուներում հայտնի երևույթ է, որ կոչվում է պարզեցում և վերաբաղադրում, այսինքն, երբ բաղադրիչների սահմանները խախտվում են, և տրոհման տեղը (կցույթը) փոխվում է, օրինակ՝ հայերենում թեմատիկ ձայնավորների սերտաճումը բուն վերջավորությունների հետ, կամ հոդակապի սերտաճումը ածանցի հետ:

Ուստի անհրաժեշտ է գտնել հստակ չափանիշներ, որոնց օգնությամբ կարելի է տարբերակել գործուն կաղապարներն ու միավորները դեռևս տրո-

հելի, բայց արդեն ոչ գործուն կառույցներից ու միավորներից: Այդպիսի չափանիշներ գտնելու փորձ արվել է գրաբարի բառակազմական համակարգի մեր քննության մեջ, որտեղ ներկայացված են այն դեպքերը, երբ բառապաշարի մեջ գոյություն ունեցող զուգորդական կապերի շնորհիվ կարելի է առանձնացնել իրենց բառակազմական իմաստը կորցրած այնպիսի տարրեր, որոնք տվյալ պահին այլևս կենդանի և գործուն չեն, սակայն դեռ լրիվ չեն սերտաճել բառի մյուս ձևայինների հետ: Ընդ որում տարբերակվում են բառերի տրոհելիության տարբեր աստիճաններ ըստ հետևյալ պայմանների.

1. Անկախ արմատի առկայություն. ա) եզակի ամանցների կողքին՝ *նորոգ, գեղ-եցիկ, ուշ-իմ, ք*) փոխառյալ եզակի կամ քիչ գործածական ամանցների կողքին՝ *արք-եպիսկոպոս, ա-կամա, վատ-բար, գ*) տարբեր ծագում ունեցող իմաստազրկված քիչ գործածական ամանցների կողքին՝ *ազտ-սկար, մատաղ-աշ, հաստ-արիմ*:

2. Կապված արմատի առկայություն. ա) գործուն ամանցի կողքին՝ *տես-ակ, քան-ակ, արժ-ան, ք*) եզակի և նվազ գործածական ամանցների կողքին՝ *պատահ-ար, վտար-անդի, յիշ-ատակ, երկ-իւղ, բեր-րի*:

3. Իմաստազրկված կապված արմատի առկայություն՝ հեշտ ճանաչելի բառակազմական միավորների (արմատների և ամանցների) կողքին՝ *դաստ-ակերտ, սպ-ախտար, տի-կին, բար-աւոր, հաղ-որդ*:

4. Սիայն այլ ամանցների հետ հանդես եկող նվազ գործածական ամանցների առկայություն՝ ճանաչելի արմատների կողքին՝ *ունջ>նջ՝ մշտ-նջ+եան, վաղ-նջ+ուց, տու-նջ+ական, չուտ>ուշ+ուտ՝ խաւարչուտ*:

5. Հնչյունափոխված կամ տարահիմք բաղադրիչներով կրկնավոր բարդությունների առկայություն՝ *աղջամուղջ, կերակուր, հաստաբեստ, սարսուռ*:

Ի հակադրություն տրոհելի, բայց ոչ գործուն միավորների՝ գոյություն ունեն մաս գործուն կամ համեմայն դեպս այլ բառերում տրոհելի բառակազմական միավորներ (ամանցներ), որոնք մի շարք դեպքերում արդեն լիովին սերտաճել են մյուս ձևայիններին և կարող են առանձնացվել միայն ստուգաբանական վերլուծության շնորհիվ: Դրանց համակարգային կամ զուգորդական կապերը բառակազմական այլ միավորների կամ տվյալ բառակազմական հարացույցի այլ անդամների հետ լիովին մթագնել են, և ամանցի անջատումից հետո մնացած մասը որևէ իմաստային որոշակիություն չունի, ինչպես օրինակ՝ գրաբարում կենդանի և գործուն է *ի* վերջամանցը (որը մաս բազմիմաստ է՝ *գործի, դալարի, թերի, չարի, վայրի* «մի բան ունեցող, կամ մի բանի հատուկ» իմաստով, *բարտի, դալինի, եղենի, խնձորի, ծիրանի*՝ ծառանունների կազմության դերով, *ախորժելի, ասելի, զենի, ըղձալի*՝ ապառնի դերբայ կազմելու գործառույթով և այլն), բայց արդեն անտրոհելի է *ամուրի, այգի, կոզի, գինի, գարի, մարի, ոզնի* և այլ բառերում: Նույն ձևով *-ին*՝ ամանցը կենդանի և գործուն է *առաջին, ներքին, վերին, ստորին, վերջին* և նման բառերում, անտրոհելի՝ *դարբին, կաղին* ձևերում, *-ուն*-ը այլևս անտրոհելի է *աղփուն, ձեղուն, -ար*-ը՝ *արդար, դալար, -իւն*-ը՝ *կորիւն, մրջիւն* բառերում և

այլն: Սրանց բվին են պատկանում նաև սերտաճած մախդիր-մախածանցները, որոնք, կորցնելով գրաբարին մախորդող փուլերում ունեցած իրենց բառակազմական գործունեությունը, պահպանվել են հիմնականում ժառանգված բաղադրյալ կազմություններում՝ *առագաստ, առած, զգալ, զեկուցանել, յաղել, յառնել, ընտաստն, ընկեր, ստերիլիզել, ստունգանել* և այլն: Սրանք լեզվի տվյալ փուլում բառակազմական տեսակետից պարզ, ավելի ճիշտ, պարզեցված միավորներ են, և նրանց տրոհումը ընդունելի է միայն ստուգաբանական բառարաններում:

Այսպիսով, որպես ընդհանուր սկզբունք, տրոհելի (հետևաբար բաղադրյալ) են համարվում այն կազմությունները, որոնց բաղադրիչներից առնվազն մեկը տվյալ ժամանակագրական կտրվածքում պահպանել է իր իմաստային և գործառական որոշակիությունը և հարաբերակցվում է նաև այլ բառերում հանդիպող նույն կամ նույնաբան տարրերին: Իսկ այն բառերը, որոնց բաղադրիչները կարող են առանձնացվել միայն ստուգաբանական հետազոտության միջոցով, քանի որ նրանք կորցրել են կառուցվածքային և իմաստային կապերը իրենց համարժեքների հետ, արդեն դիտվում են որպես պարզ, լիովին սերտաճած միավորներ:

Դիշտ այնպես, ինչպես վաղնջահայերենից կամ հնագույն հայերենից գրաբարին անցած բաղադրյալ բառերից շատերը գրաբարյան փուլում այլևս անտրոհելի են դարձել, նույն ձևով գրաբարից արդի հայերենին անցած շատ բաղադրյալ կազմություններ այլևս չեն գիտակցվում որպես այդպիսիք, ասենք, օրինակ՝ նույն *ի* ածանցը չի գիտակցվում *արդի, թերի* բառերում:

Ժամանակակից հայերենի համար բառերի տրոհելիության տարբեր աստիճանների նույնաման քննություն չի կատարվել, քեև հետազոտողները անշուշտ նշում են գործուն և արդեն «մեռած» կամ «քարացած» միավորների, հատկապես ածանցների գոյությունը (Ս.Էլոյան, Ս.Գալստյան): Սակայն հիմնականում բառակազմության քննության մեջ, հատկապես ուսումնական ձեռնարկներում մի կողմից՝ հստակորեն չեն սահմանազատվում լեզվի ուսումնասիրման համաժամանակյա և տարածամանակյա հայեցակետերը, մյուս կողմից չեն տարբերակվում կենդանի բառակազմական կաղապարները մախկին փուլերից ժառանգված քարացած կազմություններից, այլ կերպ ասած, միշտ չէ, որ հաշվի է առնվում, քե ինչպես են կազմվում և ինչից են կազմված բառերը: Պետք է ասել, որ սա թերևս գալիս է դեռ Մ.Աբեղյանից, որը ժամանակակից հայերենի բաղադրյալ բառերի նկարագրության ժամանակ հաճախ դիմում էր դրանց առաջացման պատմությանը (այսպես՝ առանձնացնում էր շարահյուսական կապակցություններից, հարադրություններից, բաղիյուսականներից առաջացած կցական բարդություններ և այլն): Բացի այդ, բառակազմագիտական աշխատություններում հաճախ շփոթվում են մի կողմից բառակազմական և ձևային, մյուս կողմից բառակազմական և ստուգաբանական վերլուծության սկզբունքները: Բառերը

վերլուծելիս հաճախ առանձնացվում են միավորներ, որոնք, ինչպես նշեցինք, արդեն կորցրել են իրենց բառակազմական իմաստային և գործառական որոշակիությունը և, որ ավելի կարևոր է, համակարգային կապերը նույնատիպ կազմությունների հետ: Այդ է պատճառը, որ ուսումնական առաջադրանքներում առաջարկվում է բառերի այնպիսի տրոհում, որ կարելի է կատարել միայն գրաբարի իմացությամբ կամ ստուգաբանական պրպտումներով: Սիաժամանակ կորչում է լեզվի կենդանի զգացողությունը, այսպես ասած, դիմամիկայի՝ բառակազմական գործուն կաղապարների գիտակցումը, որոնցով նոր բառեր են կազմվում լեզվի զարգացման այսօրվա փուլում:

Ժամանակակից հայերենի որևէ այլ մակարդակի նկարագրության մեջ վաղուց արդեն հաղթահարված է համաժամանակյա և տարածամանակյա հայեցակետերը շփոթելու վտանգը, սակայն նույնը չի կարելի ասել բառակազմության մասին, մասամբ, ինչպես նշեցինք, նյութի բերումով, այսինքն՝ տարբեր ժամանակագրական շերտերի գոյակցությամբ, մասամբ հետազոտողների անհետևողականության պատճառով:

Լեզվի նկարագրության մեջ Ջահուկյանի համընդհանուր լեզվաբանական կաղապարի հիմնական սկզբունքներից մեկը մոնիզմի կամ միասնականության սկզբունքով առաջնորդվելու, այսինքն՝ լեզվի բոլոր մակարդակներն ու միավորները միևնույն ընթացակարգով ու մոտեցումներով սպառնիչ կերպով նկարագրելու պահանջն է: Այս պահանջի պահպանումը կարևոր է ոչ միայն զուտ գիտական տեսակետից՝ լեզվի բնության համաժամանակյա և տարածամանակյա հայեցակետերը չխառնելու, այլև ուսումնական բնագավառի գործնական նկատառումներով՝ սովորողներին իրենց չանցած նյութի վերաբերյալ առաջադրանքներ չտալու առումով:

ԵՂԱՆԱԿԱՆԻՇ ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐԸ ՄԱՏԹԷՈՍԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆՈՒՄ

Մատթեոսի Ավետարանի հարցական նախադասությունները մենք ուսումնասիրել ենք ըստ արևելահայերեն Աստվածաշնչի օրինակների, սակայն զուգահեռաբար տալիս ենք նաև գրաբարի տարբերակները, որպեսզի իմանանք՝ ինչ տեսք ունեն դրանք հին հայերենում: Ժամանակակից գրական արևելահայերենի հարցումները քաղված են Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի՝ 1994 թ. հրատարակած Աստվածաշնչից, իսկ գրաբարյանը՝ Հայաստանի աստվածաշնչային ընկերության՝ 1997 թվին հրատարակածից:

Մատթեոսի աշխարհաբար Ավետարանում կա 136 հարցական նախադասություն, իսկ գրաբարում՝ 140: Ինչպես տեսնում ենք, դրանք միանշանակ միմյանց չեն համապատասխանում: Աշխարհաբար մեկ հարցման դիմաց գրաբարը ունի պատմողական նախադասություն, մեկի դիմաց՝ արգելական, իսկ գրաբար երեք հարցումների դիմաց աշխարհաբարն ունի բացականչական նախադասություն, երեքի դիմաց՝ պատմողական:

Մատթեոսի Ավետարանում ինչու-որ հարցումները նկատելի մեծամասնություն են կազմում: Քանակով երկրորդն են այո-ոչ հարցումները, հետո՝ եղանակիչները, իսկ վերջում՝ ընտրանքայինները: Մի շարք ինչու-որ հարցումներ հանդես են գալիս այո-ոչ, ընտրանքային և եղանականիշ հարցումների հետ մեկտեղ:

Ավետարանում, բացի երկու-երեք դեպքերի, սկզբից բերվում է ավետարանչի խոսքը, որից հետո կետ է դրվում և նոր չակերտների մեջ տրվում են հարցումները: Բերենք ավետարանչի խոսքի երկու օրինակ՝ «Յիսուս նրանց ասաց - Ասե ցնոսա Յիսուս» (9, 15), «Յիսուս այդ իմացաւ ու ասաց - Գիտաց Յիսուս եւ ասէ» (16, 8)*: Դիտարկվող օրինակները բերում ենք ավետարանչի խոսքի հետ միասին, որովհետև դրանք մեկ միասնություն են կազմում:

Ասենք, որ հարցական եղանականիշ բառերից գրաբարում գործառնում են միայն մի՞թե-ն եւ արդո՞ք-ը, իսկ հետագայում՝ լեզվի զարգացման ընթացքում, աշխարհաբարը ձեռք է բերում նաև չի՞նի-ն, չի՞նի՞րե-ն և չե՞ր որ-ը, որով ավելի է հարստանում ու ճկուն դառնում հայերենի այս համակարգը, և լեզվի համապատասխան հույզերն ու նրբիմաստները հնարավոր է դառնում արտահայտել ավելի հստակ և ճշգրիտ:

Եղանականիշ հարցումները արտահայտում են ամենատարբեր հուզագրացական և նրբիմաստային երանգներ՝ կասկած, զարմանք, անսպասելիություն, հաշտվողականություն, չկամեցողություն, համոզվածություն սպասվելիք պատասխանի նկատմամբ և այլն: Այս երանգներից նրանց համար ամեն-

նաբնորոշը կասկածն է և զարմանքը: Այսպես, մի՞թե-ով կազմված հարցումը (Մի՞թե տուն ես գնում) ավելի շատ արտահայտում է զարմանք, քան կասկած, իսկ արդյո՞ք-ով կազմված հարցումը (Արդյո՞ք տուն ես գնում) ավելի շատ արտահայտում է կասկած, քան զարմանք: Չլինի՞-ով կազմված հարցման դեպքում կասկածի երանգը ավելի քիչ է, քան մի՞թե-ով կազմվածի դեպքում և ավելի շատ զգացվում է նաև հաշտվողականության ու չկամեցողության երանգ: Չլինի՞-ով կազմված հարցման դեպքում զարմանքի և կասկածի երանգներն ավելի ուժեղ են, քան չլինի՞ թե-ով կազմվածներինը: Չլինի՞ թե-ն հարցման այդ երանգները զգալի մեղմացնում է:

Եղանականիշ հարցումները տրվող պատասխաններին ուրույն մոտեցում ունեն: Դրանք ամենատարբեր պատասխաններից բացի ունեն նաև իրենց ամենաբնորոշ, ամենաբնութագրական տարբերակները: «Մի՞թե»-ով կազմված հարցման ամենաբնութագրական պատասխանն է իհարկե, «արդյո՞ք»-ով կազմվածինը՝ հավանաբար, եղևի, «չլինի՞»-ով կազմվածինը՝ անշուշտ, «չլինի՞ թե»-ովինը՝ անկասկած:

Մատթեոսի Ավետարանում կա 17 եղանականիշ հարցում, որոնք կազմված են միայն մի՞թե և չե՞ որ եղանականիշ բառերի միջոցով:

«Մի՞թե»-ով կազմված եղանականիշ հարցումներ

Ավետարանում կա մի՞թե-ով կազմված ինը հարցական նախադասություն: Դրանք պարզ և բարդ կառուցվածքի են: Պարզերը կոչականով են և առանց կոչականի: Բարդերից երկուսում դրանք հանդես են գալիս ինչու-որ հարցումների հետ. ընդ որում դրանցից մեկում կա մի՞թե-ով կազմված երկու հարցում: Բերված օրինակներում հարցաշեշտը դրված է մի՞թե-ից բացի այլ անդամների վրա, որը ճիշտ չէ. նման հնչերանգով դրանք անգամ արտասանել անհնար է և բռնազբոսիկ: Այսպիսի եղանականիշ հարցումների մեջ հարցաշեշտը պարտադիր դրվում է մի՞թե-ի վրա, իսկ այլ անդամներից մեկը զգալի շեշտվում է, և տպավորություն է ստեղծում՝ իբր այն հարցակիր է:

Ահա այդ հարցական նախադասությունները.

1. Մի՞թե-ով կազմված առանց կոչականի պարզ հարցում.

Անբողջ ժողովուրդը զարմացաւ եւ ասում էր. «Միթէ սա՞ է Բրիստոսը՝ Դաւթի Որդին» - Չարմացան ամենայն ժողովուրդքն եւ ասէին. Միթէ սա՞ իցէ Բրիստոսն որդի Դաւթի (12, 23):

2. Մի՞թե-ով կազմված հարցում, երբ կոչականը սկզբում է. «Եւ դո՛ւ, Կափառնայո՛ւմ, միթէ մինչեւ Երկի՞նք պիտի բարձրանաս - Եւ դու, Կափառնայում, միթէ մինչեւ յերկինս բարձրասցիս» (11, 23):

3. Մի՞թե-ով պարզ հարցումներ, երբ կոչականը վերջում է.

ա) Եւ նրանք խիստ տխրեցին. նրանցից իւրաքանչիւրն սկսեց ասել նրան. «Միթէ ե՞ս եմ, Տէր» - Եւ տրտմեցան յոյժ, սկսան ասել ցնա իւրաքանչիւր որ ի նոցանէ, Միթէ ե՞ս իցեմ, Տէր (26, 22):

բ) Յուդան, որ մատնելու էր նրան պատասխանեց ու ասաց. «Միթե ե՞ս եմ, վարդապետ» - Պատասխանի ետ Յուդա որ մատնելոցն էր գնա եւ ասէ, Միթե ե՞ս իցեմ, Վարդապետ (26, 25):

4. Մի՞թէ-ով պարզ հարցում, որը հանդես է գալիս մեկ այլ նախադասության հետ և համեմատաբար ինքնուրույն է:

Լսել էք արդարեւ, թէ ինչ ասուեց. «... Իրենց գործերից կը ճանաչէր նրանց. միթէ փշերից խաղող եւ տատասկից թուզ կը քաղե՞ն» - Լուարուր ասաքէն զի ասացաւ, ... Ի պտղոյ նոցա ծանիջիք զնոսա. միթէ քաղիցե՞ն ի փշոց խաղող, կամ ի տատասկէ թուզ (7, 16):

5. Մի՞թէ-ով կազմված բարդ հարցումներ.

ա) Յիսուս նրանց ասաց. «Միթէ կարելի՞ քան է, որ հարսանքաւորները սուզ պահեն, քանի փեսան նրանց հետ է ...» - Ասէ ցնոսա Յիսուս, Միթէ մարթ ի՞նչ իցէ մանկանց առագաստի սուզ առնուլ, մինչ փեսայն ընդ նոսա իցէ (9, 15):

բ) Նա պատասխանեց նրանցից մէկին եւ ասաց. «... Այս վերջիններիս կամենում եմ տալ որքան եւ քեզ. միթէ իրաւունք չունե՞ն իմ ունեցածի հետ վարուելու, ինչպէս կամենում եմ...» - Նա պատասխանի ետ միում ի նոցանէ եւ ասէ, ... Առ զքոյոյ եւ երթ, եթէ կամիմ յետնոյս տալ՝ որպէս եւ քեզ: Եթէ չիցէ՞ ինձ իշխանութիւն յիմաս առնել զինչ եւ կամիմ (20, 15):

6. Մի՞թէ-ով հարցումը հանդես է գալիս ինչու-որ հարցման հետ՝ կազմելով բարդ կառույց.

Եւ նա ասաց նրանց. «Ո՞վ է ձեզանից այն մարդը, որ մի ոչխար ունենայ, եւ դա շաբաթ օրն ընկնի փոսի մէջ, միթէ չի՞ բռնի ու վեր հանի այն» - Եւ նա ասէ ցնոսա, ո՞վ է ի ձեռնջ մարդ որոյ իցէ ոչխար մի, եւ անկանիցէ այն ի խոր-խորատ ի շաբաթու, միթէ ո՞չ ունիցի եւ յարուցանիցէ զնա (12, 11):

7. Ինչու-որ հարցման հետ հանդես են գալիս մի՞թէ-ով կազմված երկու նախադասություններ՝ որպէս բարդ կառույց.

Լսել էք արդարեւ, թէ ինչ ասուեց. «Ձեզնից ո՞վ է այն մարդը, որից իր որդին եթէ հաց ուզի, միթէ քա՞ր կը տայ նրան. եւ կամ եթէ ձուկ ուզի, միթէ օ՞ձ կը տայ նրան...» - Լուարուր ասաքէն զի ասացաւ, ... ո՞ր իցէ ի ձեռնջ մարդ ցոր խնդրիցէ որդի իւր հաց, միթէ քա՞ր տայցէ նմա. Եւ կամ խնդրիցէ ձուկն, մի-թէ օ՞ձ տայցէ նմա (7,9-10):

«Չէ՞ որ»-ով եղանականիշ հարցումներ

Սատրեխի Ավետարանում կա չէ՞ որ-ով կազմված ութ հարցական նախադասություն, որոնցից երկուսը որոշ առումով պարզ կառուցվածքի են, չնայած հանդես են գալիս այլ նախադասությունների հետ, իսկ վեցը՝ բարդ:

Ահա այդ հարցական նախադասությունները.

1. Երբ չէ՞ որ-ով հարցական նախադասությունները կազմում են ինչու-որ հարցումների շարունակությունը, ցուցաբերում են զգալի ինքնուրույնություն

և ունեն պարզ կառուցվածք.

ա) Լսել էք արդարեւ, թէ ինչ ասուեց. «...Եթե սիրէք միայն նրանց, որոնք ձեզ սիրում են, ձեր վարձն ի՞նչ է. չէ՞ որ մաքսավորներն էլ նոյնն են անում...» - Լուարուք ապաքեն զի ասացաւ ... Ձի եթէ սիրիցէք զայնոսիկ որ սիրեն զձեզ՝ զի՞նչ վարձք իցեն. ո՞չ ապաքեն եւ մաքսաւորք զնոյն գործեն (5, 46):

բ) Լսել էք արդարեւ, թէ ինչ ասուեց. «... Եւ եթէ միայն ձեր բարեկամներին ողջոյն տաք, ի՞նչ աւելի բան էք անում. չէ՞ որ մաքսաւորներն ու մեղաւորներն նոյնն են անում...» - Լուարուք ապաքեն զի ասացաւ,... Եւ եթէ տայցէք միայն ողջոյն բարեկամաց, զի՞նչ աւելի առնէք. ո՞չ ապաքեն մաքսաւորք եւ մեղաւորք զնոյն գործեն (5, 47):

2. Երբ չէ՞ որ-ով եղանականիշ հարցումը հանդես է գալիս որպէս բարդ նախադասութեան առաջին մաս, իսկ ինչու-որք՝ երկրորդ.

Տանտիրոջ ծառաները մոտեցան ու ասացին նրան. «Տէ՛ր, չէ՞ որ քո արտի մէջ դու բարի սերմ սերմանցիք, ուրեմն որտեղի՞ց է այդ որոմը» - Մատուցեալ ծառայք տանուտեառն ասեն ցնա, Տէ՛ր, ո՞չ սերմն բարի սերմանցեր յագարակին բուս, արդ ուստի՞ ունիցի գորոմնն (13, 27):

3. Սիւայն չէ՞ որ-ով կազմված հարցումներ, որոնք ունեն տարբեր տեսակի բարդ կառույցներ.

ա) Այն օրը շատերն ինձ պիտի ասեն. «Տէ՛ր, տէ՛ր, չէ՞ որ քո անունով մարգարեացանք եւ քո անունով դէտեր հանեցինք եւ քո անունով բազում զօրաւոր գործեր արեցինք» - Բազումք ասիցեն ցիս յաւորն յայնմիկ, Տէ՛ր, Տէ՛ր, ո՞չ յանուն քո մարգարեացանք, եւ յանուն քո դէս հանաք, եւ յանուն քո զօրութիւնս բազումս արարաք (7, 22):

բ) Նա պատասխանեց նրանցից մէկին եւ ասաց. «Ընկե՛ր, քեզ չեմ գրկում. չէ՞ որ ինձ հետ մէկ դահեկանի սակարկեցիր. ստացի՛ր բռնը եւ գնա ...» - Նա պատասխանի ետ միում ի նոցանէ եւ ասէ, Ընկե՛ր, չգրկեմ զքեզ, ո՞չ դահեկան միոջ սակարկեր ընդ իս. Առ զքոյդ եւ երբ (20, 13):

գ) Լսել էք արդարեւ, թէ ինչ ասուեց. «... Նայեցէք երկնքի թռչուններին. ո՛չ վարում են, ո՛չ հնձում. եւ ո՛չ շտեմարանների մէջ հաւաքում. եւ ձեր երկնաւոր Հայրը կերակրում է նրանց. չէ՞ որ դուք աւելին էք, քան նրանք: ...» - Լուարուք ապաքեն զի ասացաւ,... Հայեցարուք ի թռչունս երկնից, զի ոչ վարեն եւ ոչ հնձեն եւ ոչ ժողովեն ի շտեմարանս, եւ Հայրն ձեր երկնաւոր կերակրէ զնոսա. ո՞չ ապաքեն դուք առաւել էք քան զնոսա (6, 26):

դ) Լսել էք արդարեւ, թէ ինչ ասուեց. «... Դրա համար ասում եմ ձեզ. ձեր կեանքի համար հոգ մի՛ արէք, թէ ի՞նչ պիտի ուտէք, կամ ի՞նչ պիտի խմէք, եւ ոչ էլ ձեր մարմնի համար, թէ ի՞նչ պիտի հագնէք, չէ՞ որ կեանքը աւելին է, քան կերակուրը, եւ մարմինը՝ քան զգետը ...» - Վասն այդորիկ ասեմ ձեզ, Սի՛ր հոգայք վասն ոգւոց ձերոց՝ զիմչ ուտիցէք կամ զիմչ ըմպիցէք. եւ մի՛ վասն մարմնոց ձերոց՝ թէ զիմչ ազանիցէք. ո՞չ ապաքեն ոգի առաւել է քան զկերակուր, եւ մարմին՝ քան զհանդերձ (6, 26):

ե) Նրանց Տասներկուսին Յիսուս ուղարկեց, պատուիրեց նրանց ու

ասաց. «Չէ՞ որ երկու ճնճղուկ մէկ դահեկանի է վաճառում, բայց նրանցից մէկն անգամ առանց ձեր Հօր գետին չի ընկնում. եւ ձեր գլխի մազերը բոլորն իսկ հաշուած են ...» - Ջնոսա երկոտասանից առաքեաց Յիսուս, պատուիրեց նոցա եւ ասէ, ... Ո՞չ ապաքէն երկու ճնճղուկի դանգի միոջ վաճառին, եւ ի նոցանէ յերկիր ոչ անկցի առանց Հօր ձերոյ: Այլ ձեր եւ ամենայն իսկ հեր գլխոյ թունալ է (10, 29):

Նշենք նաև, որ վերջին ութ եղանականիշ հարցումներից առաջին հինգի մեջ «չէ՞ որ»-ի փոխարեն գրաբարում գործածված է «ո՞չ ապաքէն» հարցական բառակապակցությունը, իսկ երեքում՝ «ո՞չ» բառը, որը հանդես է գալիս որպէս հարցաշեշտ կրող բառ:

* Բերված քվերից առաջինը նշում է Մատթեոսի Ավետարանի համապատասխան գլուխը, իսկ երկրորդը՝ համարը:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԳՈՅԱԿԱՆԻ ԲԱՌԱԿԱԶՄԱԿԱՆ ԿԱՂԱՊԱՐՆԵՐԸ

Լեզվաբանական ձևային կաղապարներն օգտագործվում են ինչպես գիտական ուսումնասիրություններում՝ կիրառական լեզվաբանության հիմնախնդիրների լուծման համար, այնպես էլ լեզվաբանության մեջ ինֆորմացիոն տեխնոլոգիաների ներդրման ոլորտում, մասնավորապես տեքստերի ավտոմատ մշակման համակարգերում:

Հայտնի է, որ բառակազմությունը՝ բառերից որոշակի գործողությունների միջոցով բառերի կազմություն է, որը ենթադրում է բառի բնութագրերի բովանդակային և ձևային փոփոխություն: Ձևային բերականության մեջ բառակազմությունը, որպես լեզվական գործընթաց, կոչվում է սերում, ելակետային բառը կոչվում է *ածանցող*, իսկ այդ գործընթացի արդյունքում ստացված բառերը՝ *ածանցյալներ*:

Ժամանակակից հայերենի բառակազմական կաղապարների ձևային նկարագրությունը կատարվել է ըստ Ս.Կ.Շահումյանի և Պ.Ա.Սոբոլևայի՝ սերող բերականության (բառերի գեներատորի), համաձայն որի բառերը սերվում են հետևյալ կանոններով.

Տարրական բառերը OR_1, OR_2, OR_3, OR_4 -ը՝ բառեր են (OR_1 -ը բայ է, OR_2 ՝ գոյական, OR_3 ՝ ածական, OR_4 ՝ մակբայ):

Եթե X -ը բառ է, ապա XR_1, XR_2, XR_3, XR_4 -ը՝ բառեր են: Այս բառերը կոչվում են X բառի R պատկերներ:

Անհրաժեշտ է տարբերել առաջին, երկրորդ, ..., n -երորդ աստիճանի սերման բառեր: Առաջին աստիճանի սերման բառեր են մեկ *ռեկատորով* (բառակազմական միավորով) բառերը (OR_1, OR_2, OR_3, OR_4), երկրորդ աստիճանի՝ երկու *ռեկատորով*՝ (OR_1OR_2, OR_1OR_3 , և այլն), n -երորդ աստիճանի՝ n *ռեկատորով*:

Նշենք $R_1/R_2/R_3/R_4$ -ը R_i - միջոցով, այդ դեպքում բառերի գեներատորի աշխատանքի արդյունքը $n+1$ -երորդ փուլում կարելի է ներկայացնել որպես $OR_1... R_i$, որպես R_i -ն կրկնվում է $n+1$ անգամ, կամ որպես OR_i^{n+1} : Այս բանաձևը նկարագրում է բառերի գեներատորի աշխատանքը ամենաընդհանուր տեսքով:

Եթե OR_i^{n+1} -ում բացենք ծայրային *ռեկատորի* արժեքը, կստանանք հետևյալ չորս բանաձևերը. $OR^nR_1, OR^nR_2, OR^nR_3, OR^nR_4$, որոնք ցույց են տալիս բայերի, գոյականների, ածականների ու մակբայների սերումը $n+1$ -

երորդ փուլում:

Ժամանակակից արևելահայերենի գոյականների սերունդ կդիտարկենք որպես բառակազմական գեներատորի աշխատանքի արդյունք՝ ըստ OR*_{R2} բանաձևի:

Սահմանումներ.

Բառակազմական տիպը որոշակի խոսքի մասի ածանցյալ բառերի սերման ձևախմբատային սխեմա է, որը վերացական է նրանց կոնկրետ հատկանիշների նկատմամբ: Բառակազմական տիպ կազմող ածանցյալ բառերը բնութագրվում են երեք հիմնական հատկանիշների ընդհանրությամբ. 1) ունեն միևնույն խոսքի մասին պատկանող սերող հիմք, 2) ունեն միևնույն ձևային ցուցիչներ, 3) իրենց սերող հիմքի նկատմամբ արտահայտում են միևնույն իմաստային հարաբերություններ, այսինքն, ունեն միևնույն բառակազմական իմաստներ:

Բառակազմական կադապարը բառակազմական տիպից տարբերվում է մեկ հատկանիշով. բառակազմական կադապարին վերաբերող ածանցյալ բառերը հանդիսանում են մաս միևնույն սերման փուլի ածանցյալներ և բոլոր նախորդ փուլերը նույնպես հաճրնկնում են խոսքի մասի հատկանիշներով:

Աշխատանքի նպատակն է պարզել, թե ի՞նչ միջոցներով և ո՞ր փուլերում են սերվում ժամանակակից հայերենի գոյականները, որոշել բոլոր գոյականական բառակազմական կադապարների բազմությունը, այսինքն կազմել արդի արևելահայերենի գոյականական բառակազմական կադապարների հաշվարկ:

Որպես բառակազմական կադապարի հիմք ընտրվում է արմատական (չաժանցված) բառ, որը սերված չէ այլ բառերից:

Արմատական բառերը հայերենում ըստ ձևութակազմությանը բաժանվում են երկու խմբի. 1) բաղկացած միայն արմատից (գոյականներ, ածականներ, մակբայներ), 2) բաղկացած արմատից և վերջավորությունից (բայեր), օրինակ, կարդ-ալ, վազ-ել: Բառի ածանցյալ կամ ոչ ածանցյալ լինելու չափորոշիչը ընտրում ենք, հետևելով Լ.Հովսեփյանին. «Լեզվի զարգացման յուրաքանչյուր փուլում բացի հստակորեն որոշվող պարզ (միաձևույթ) բառերից և որոշակիորեն բաղադրյալ կազմություններից կան մասնացումային շատ դեպքեր, երբ բառը դեռևս գիտակցվում է որպես տրոհելի, բայց տվյալ բառակազմական կադապարով և միջոցներով այլևս մոր բառեր չեն ստեղծվում: Այնպես որ այս կամ այն բառակազմական միավորի առանձնացումը կապված է որոշակի պայմանականության հետ: Քանի որ բառերի տրոհելիությունը պատմականորեն փոփոխվող երևույթ է, բառակազմական տեսակետից վերլուծելի (տրոհելի) տարրերը որոշելիս պետք է ելնել տվյալ ժամանակագրական կտրվածքում գոյություն ունեցող համակարգային կապերից, այսինքն՝ հստակորեն սահմանազատել լեզվի

ուսումնասիրության համաժամանակյա և պատմական հայեցակետերը և մեկ ժամանակագրական կտրվածքին հատուկ համակարգի միավորներն ու կադապարները չվերագրել այլ ժամանակագրական կտրվածքի: Այս առումով լեզվի տվյալ փուլի բառակազմությունը պետք է քննել կայական (ստատիկ) հայեցակետով»: Հետևելով այս դրույթին, որպես ածանցելիության չափորոշիչ ընտրել ենք է.Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանի»՝ մեկնաբանությունները, թեև դրանք կարող են երբեմն վիճելի լինեն: Սակայն, չունենալով որևէ այլ հուսալի միջոց, ընտրում ենք հետևյալ եղանակը: Այսպես, եթե տվյալ բառը իր մեկնաբանության մեջ պարունակում է իմաստային առումով (գերադասելի է նաև ձևաբանական առումով) ավելի պարզ բառ, ապա դիտարկվող բառը ածանցյալն է այն բառի, որի միջոցով մեկնաբանվում է: Օրինակ, դիտարկենք անհետևողականություն գոյականը և հետևենք այդ բառի սերումը՝ նրա բառակազմական կադապարի դուրս բերման նպատակով: Բառարանում այս բառը մեկնաբանվում է ձևաբանորեն ավելի պարզ անհետևողական ածականի միջոցով, որն իր հերթին մեկնաբանվում է հետևողական ածականի ժխտման միջոցով՝ արարքների, կարծիքների մեջ ոչ հետևողական, հետևողական ածականը հետևող դերբայի միջոցով, որն էլ իր հերթին հանգում է հետև գոյականով մեկնաբանվող բային: Այստեղից անհետևողականություն գոյականի սերումը կարելի է նկարագրել հետևյալ բառակազմական շղթայի միջոցով. հետև... հետևել ... հետևող... հետևողական ... անհետևողական ... անհետևողականություն: Օգտագործելով մեր նշանակումները, կարող ենք ներկայացնել անհետևողականություն գոյականի բառակազմական կադապարի բանաձևը հետևյալ տեսքով՝ OR:R:R:R:R:

Այսպիսով բառակազմական կադապարը դուրս է բերվում բառակազմական շղթայի հիման վրա, որտեղ տվյալ բառը եզրային է: Բառակազմական շղթան սահմանվում է որպես նույնարմատ բառերի շարք, որոնք իրար հետ կապված են հետևողականորեն սերման ածանցելիության հարաբերությամբ՝

Շղթայի ելակետային բառը ածանցյալ չէ (արմատական է) և կատարում է ածանցող բառի դեր: Հաջորդ փուլերի բառերը (բացառությամբ վերջինը) միևնույն ժամանակ հանդես են գալիս և՛ որպես սերող, և՛ որպես ածանցյալ:

Բառակազմական շղթան, ինչպես նաև բառակազմական կադապարը, իր կառուցվածքով շատ բազմազան է: Այդ բազմազանությունը բառակազմական շղթայում խոսքի մասերի տարբեր հաջորդականության և փուլերի քանակի բազմազանության հետևանք է:

Կադապարով արտահայտված ռեյատորներից (բառակազմական ածանցներից) ոչ բոլորն են առկա ածանցյալ բառի մեջ, այսինքն բառի ձևային կազմը միշտ չէ, որ համընկնում է բառակազմության փուլերի հետ: Այսպես, OR:R:R:R:R:R: կադապարով կազմված նախորդ օրինակում

չկա **-ել**, բառակազմական ածանցը:

Նշենք նաև, որ կաղապարներ կազմելիս, **-աղ** և **-ած** ածանցներով բառերը՝ կախված իմաստից ներկայացվում են կամ որպես ածական, կամ որպես գոյական, կամ որպես դերբայ (բայ):

Կաղապարների հաշվարկ ստանալու խնդիրը լուծելու համար կատարենք հետևյալ գործողությունները. դուրս գրենք գոյականի համար սերման յուրաքանչյուր փուլի հնարավոր բանաձևերը (այսինքն 2-րդ փուլի համար՝ 4 բանաձև, երրորդի՝ 16, չորրորդի՝ 64 հնարավոր բանաձև և այլն):

Գոյականի համար այս դեպքում կատարենք հետևյալ բանաձևերը: Մեկ ածանցով սերված գոյականների համար՝ 1. բայից՝ OR:R₂, 2. գոյականից՝ OR:R₂, 3. ածականից՝ OR:R₂, 4. մակբայից՝ OR:R₂: Նշված բոլոր բանաձևերը իրականանում են ժամանակակից հայերենում: Ըստ մեր դիտարկումների, համաձայն 1-ին բանաձևի ժամանակակից արևելահայերենում իրականանում է 46 կաղապար: Կաղապարը նշում ենք համապատասխան բանաձևով և ցուցիչով, օրինակ, **-ակ** ածանցով երկրորդ փուլում բայից սերվող գոյականները, համաձայն կաղապարի սահմանման, նշվում են հետևյալ կերպ՝ OR:R₂(-ակ): Բերենք OR:R₂ բանաձևով արտահայտվող կաղապարները մեկական օրինակով. **-աքան (քարոզաքան)**, **-ակ (ծորակ)**, **-ած (խորտված)**, **-ածո (հավաքածո)**, **-ան (կաչան)**, **-անակ (ըմպանակ)**, **-անի (ընտրանի)**, **-անոց (արգելանոց)**, **-անք (տուգանք)**, **-(ա)վոր (կթվոր)**, **-արան (լսարան)**, **-արար (խոտվարար)**, **-ելիք (գրելիք)**, **-ել (տաշել)**, **-եստ/-խտ/-ուստ (պահեստ, գալուստ)**, **-եք (արժեք)**, **-ի (խնոցի)**, **-իկ (մարգիկ)**, **-իչ (մկարիչ)**, **-իք (վառելիք)**, **-կան (նուրագկան)**, **-մունք (հուզմունք)**, **-յակ (սպասյակ)**, **-յուն (շառաչյուն)**, **-ող (ծառայող)**, **-ոն (կտրոն)**, **-ոնք (գարթոնք)**, **-որդ (մնացորդ)**, **-ոց (լսաթոց)**, **-ոցի (բռնոցի)**, **-վածք (այրվածք)**, **-ու (խորտվու)**, **-ություն (կռահություն)**, **-ուկ (մնացուկ)**, **-ուհի (կարոուհի)**, **-ում (ուսում)**, **-ույթ (մրցույթ)**, **-ույց (կառույց)**, **-ուն (մայուն)**, **-ունդ (ծնունդ)**, **-ունք (արքունք)**, **-ուչ (տեսուչ)**, **-ուրդ (նվազուրդ)**, **-ուց (այրուց)**, **-ուք (ծալուք)**, **-ք (վազք)**:

Այսպիսով, բայերից երկրորդ փուլում սերվում են գոյականներ համաձայն 46 կաղապարի: Այս, ինչպես և ստորև բերվող կաղապարների արտադրողականությունը շատ տարբեր է. դրանցում կան եզակի օրինակներ (**տես-ուչ, ուտ-եստ**), և կան շատ արտադրողական կաղապարներ (**-ություն, -վածք**):

Համաձայն երկրորդ բանաձևի OR:R₂ (գոյականների սերումը արմատական գոյականներից) լեզվում իրականանում է 37 կաղապար: Բերենք OR:R₂ բանաձևով արտահայտվող կաղապարները իրենց օրինակներով. OR:R₂ (**-ակ (տնակ)**, **-ային (բանակային)**, **-ան (լսատան)**, **-անի (մատանի)**, **-անոց (ամառանոց)**, **-անք (Վարդանանք)**, **-ասյան/-պան (խոզասյան)**, **-ավոր (պատգամավոր)**, **-ատ (հորատ)**, **-արան (հյուպատոսարան)**, **-արար**

(նավարար), -արդ (գմբեթարդ), -ացի/-եցի/-ցի (քաղաքացի), -ացու (մսացու), -եղեն (քամբակեղեն), -ենի (տանձենի), - ենք (Գրիգորենք), -երեն (ռուսերեն), -ի (ծիրանի), -իկ (մանկիկ), -իք (գործիք), -յակ (լուսնյակ), -ոնք (պապոնք), -որդ (դահուկորդ), -ոց (ակնոց), -ություն (ընկերություն), -(ա)ստան (Հայաստան), -ուկ (իշուկ), -ուհի (դեսպանուհի), -ույթ (ցերեկույթ), -ույկ (գրքույկ), -ունի (արեգունի), -ունք (մատունք), -ուտ (թփուտ), -ուց (ողնուց), -ուք (երեսուք), -ք (արք)) :

Համաձայն երրորդ բանաձևի OR₃R₂ (գոյականի սերումը արմատական ածականից) ժամանակակից արևմտահայերենում իրականացնում են 22 կադապար: Դրանք են OR₃R₂ (-ակ (վայրակ), -անի (ազատանի), -անոց (չորանոց), -ատ (քացատ), -արան (ապուշարան), -արար (նորարար), -եղեն (մերմակեղեն), -ի (դեղնի), -իք (չարիք), -ուտի (հնուտի), -որդ (ձախորդ), -ոց (ամբոց), -վածք (մեղվածք), -ություն (մեղություն), -ուկ (կարմրուկ), -ուհի (գեղեցկուհի), -ույթ (նորույթ), -ույն (ողջույն), -ունք (քարձունք), -ուտ (թփուտ), -ուց (դեղնուց), -ք (լայնք)):

Չորրորդ բանաձևով OR₃R₂ (գոյականի սերումը արմատական մակբայից) իրականացնում է միայն մեկ կադապար, որն է՝ OR₃R₂ (-ություն (արագություն)):

Սերման երկրորդ փուլի համար ունենք 16 հնարավոր բանաձև, որոնցից լեզվում իրականացնում են հետևյալները.

1) Երկրորդ փուլում սերված բայերից՝ 4 բանաձև. բոլորը իրականացնում են լեզվում.

OR₃R₂R₂ (-ում (վերակառուցում), -ություն (խաղարկություն))

OR₃R₂R₂ (-արար (մերկարար), -իչ (լուսավորիչ), -ում (մասնատում), -ություն (գլխատություն))

OR₃R₂R₂ (-ում (հարմարեցում))

OR₃R₂R₂ (-ում (մտնեցում))

2) Երկրորդ փուլի ածանցյալ գոյականներից ևս 4 հնարավոր բանաձև
OR₃R₂R₂ (-եղեն (սմիքեղեն), -ություն (կցորդություն), -ուհի (երգչուհի))

OR₃R₂R₂ (-արան (դռնապանարան), -ուտ (տանձուտ), -ություն (ասիացիություն), -ուհի (թագուհի))

OR₃R₂R₂ (-ություն (նորարարություն))

OR₃R₂R₂ – օրինակներ չկան

3) Երկրորդ փուլի ածանցյալ ածականներից սերված գոյականների բանաձևերը և օրինակները.

OR₃R₂R₂ (-ակ (խոսնակ), -իկ (անաճիկ), -ություն (գարմանալիություն))

OR₃R₂R₂ (-ություն (ընկերականություն))

OR₃R₃R₃ (-ություն (ճախորդություն))

OR₄R₃R₃ (-որդ (առաջնորդ), -ություն (մտաավորություն))

Այս կաղապարների բլին են սլատկանում մաս ժխտական նախածանցով ածականներից սերված գոյականներ, քանի որ նախածանցով ածականները իրենց հերթին կարող են սերվել այլ խոսքի մասերից:

4) Երկրորդ փուլի ածանցյալ մակբայներից հնարավոր է գոյականների սերումը ըստ հետևյալ բանաձևերի. OR₁R₃R₃, OR₂R₃R₃, OR₃R₃R₃, OR₄R₃R₃: Սակայն այս բանաձևերի կազմավորմամբ սերման օրինակներ չկան, կարելի է ենթադրել, որ դրանցից ոչ մեկը չի իրականացնում լեզվում:

Այսպիսով հնարավոր 16 բանաձևերից լեզվում իրականացնում են միայն 12-ը:

Սերման երրորդ փուլում հնարավոր են 64 բանաձև, որոնցից լեզվում իրականացնում են միայն 13-ը, բերենք OR₁R₃R₃R₃ բանաձևով մի քանի օրինակ.

OR₁R₃R₃R₃ շարժել ... անշարժ ... անշարժացնել ... անշարժացում,

OR₁R₃R₃R₃ կառուցել...կառուցվածք...կառուցվածքաբան...կառուցվածքաբանություն,

OR₁R₃R₃R₃ գրգռել... գրգռող... գրգռողական... գրգռողականություն,

OR₁R₃R₃R₃ կառուցել...կառուցվածք...կառուցվածքային...կառուցվածքայնություն,

OR₁R₃R₃R₃ շարժել... շարժում... շարժումակ... շարժումակություն, հաղթել... անհաղթ... անհաղթելիություն:

Ինչ վերաբերում է այս կաղապարների արգասավորությանը, նշենք, որ բերված օրինակները միակը չեն:

Փուլերի (ինչպես մաս ձևայինների) ածի հետ ավելանում է հնարավոր բանաձևերի քանակը և նվազում է դրանց իրականացման հավանականությունը:

Կան չորրորդ, հինգերորդ, վեցերորդ փուլի սերման մի քանի եզակի օրինակներ, դրանցից են.

OR₂R₃R₃R₃ ան-համա-տեղ-ելի-ություն,

OR₁R₃R₃R₃ ան-վերս-ծն-ելի-ություն,

OR₁R₃R₃R₃ ան-հանդուրժ-ող-ական-ություն,

OR₂R₃R₃R₃ լուս-ավոր-չ-ական-ություն,

OR₂R₃R₃R₃ ան-հետև-ող-ական-ություն:

Ինչպես տեսնում ենք, բառի մեջ ձևայինների քանակի ածի հետ, բնականաբար, աճում է և հնարավոր կաղապարների քանակը, սակայն նվազում է

դրանց լեզվում իրականացող կաղապարների քանակը: Մեկ կամ երկու ձևույթների դեպքում լեզվում իրականանում են զրեքե բոլոր կաղապարները, իսկ երեք, չորս և ավելի ձևույթների համար ունենք միայն եզակի օրինակներ:

Ժամանակակից հայերենի անվանական բառակազմական կաղապարների արտադրողականությունը ստուգվել է Է. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարան»-ի բառապաշարի հիման վրա (133 063 բառ) ստեղծված էլեկտրոնային շտեմարանի օգնությամբ, որից առանձնացվել են գոյականները (83 265 բառ)՝ տեսականորեն վերհանված կաղապարների օրինակներով, և համակարգչի օգնությամբ հաշվարկվել է դրանց քանակը, օրինակ՝ բառարանում OR₂R₂ (**ուրբյուն**) բառակազմական կաղապարներին համապատասխանող վկայված են. OR₂R₂ (**ուրբյուն**). -(ա)բան-ուրբյուն՝ 381 բառ, OR₂R₂ (**ուրբյուն**). -(ա)գիտ-ուրբյուն՝ 215 բառ, OR₂R₂ (**ուրբյուն**). -ական-ուրբյուն՝ 631 բառ:

Բառակազմության կաղապարային նկարագրության աշխատանքները շարունակական են. դրանք անհրաժեշտ են ինչպես տեսական-լեզվաբանական, այնպես էլ գործնական-կիրառական խնդիրներ լուծելու համար և մաս են հանդիսանում հայերենի քերականության ձևային նկարագրության, որը կնպաստի ինֆորմացիոն տեխնոլոգիաների լեզվական ապահովմանը հայերենի ոլորտում և ՀՀ պետական գիտական հաշվողական համակարգերի ստեղծմանը:

1. С.К. Шаумян, П. А. Соболева. Основания порождающей грамматики русского языка, Москва, Наука, 1968.
- 2 Լ. Հովսեփյան, «Բառերի ստուգաբանական և բառակազմական վերլուծությունը հայոց լեզվի զարգացման տարբեր փուլերում», սույն ժողովածու:
- 3 Է. Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երևան, «Հայաստան», 1976:
- 4 Тихонов А.Н. "Словообразовательный словарь русского языка" М. 1984.

Օգտագործված գրականություն

1. Աբրահամյան Ս.Գ., Ժամանակակից հայերենի բառակազմական օրինաչափությունների զարգացման միտումները, ՊՐՀ, 1981:
2. Գալստյան Ս. Ա., Ածանցումը և ածանցները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1978:
3. Լյույան Ս.Ա., Ածանցները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1963:
4. Հովսեփյան Լ.Ս., Գրաբարի բառակազմությունը, Երևան, 1987:
5. Ջախոկյան Գ.Բ., Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Երևան, 1974:
6. Вебер Н. Машинная лексикография и словообразовательные структуры// РЖ Гуманитарные науки за рубежом. 1992. N2.
7. Гинзбург Е.А. Компактные словообразовательные гнезда. //Проблемы структурной лингвистики. Москва.1978.
8. Земская Е.С. Производные слова в толковом словаре русского языка. //Современная русская лексикография. М. Наука. 1976.
9. Манучарян Р.С. Словообразовательные значения и формы в русском и армянском языках. Ереван. 1981.
10. Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка. тт.1,2. М. 1980.
11. Шаумян С.К. Соболева П.А. Основания порождающей грамматики русского языка. М. 1963.
12. Шаумян С.К. Соболева П.А. Аппликативная порождающая модель и исчисление трансформаций в русском языке. М. 1968.

ԿՐՈՆԱԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԲԱՌԵՐԸ «ՀԱՅԵՐԵՆԻ
ԲԱՐԲԱՌԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՏԼԱՍԻ ՆՅՈՒԹԵՐԻ
ՀԱՎԱԶՄԱՆ ԾՐԱԳՐՈՒՄ»

Ծանրակշիռ է ակադեմիկոս Գ. Ջահուկյանի գիտական ներդրումը հայ բարբառագիտության զարգացման գործում: Նա է առաջինը առանձնացրել հայ բարբառագիտության զարգացման հիմնական փուլերը, հանգամանորեն բննել բարբառային հնչյունական, քերականական զուգաբանությունները, կազմել բարբառային կարևորագույն հատկանիշների ցանկ և ըստ այդմ կատարել բազմահատկանիշ դասակարգում: Մեծանուն լեզվաբանը միաժամանակ անդրադարձել է պատմական բառափճակագրության և բարբառային ժամանակագրության խնդիրներին, ներկայացրել բարբառների հնչյունական-քերականական, բառային հնաբանությունները և այլն: Գ. Ջահուկյանը հիմնադրել է իր իսկ տերմինով՝ վիճակագրական բարբառագիտությունը, առաջ քաշել նոր, տեսական կարևորություն ներկայացնող խնդիրներ:

Բարբառագիտության զարգացման ներկա փուլում, տեսական ուսումնասիրությունների շրջանակում ջահուկյանական մեթոդներով է բննվում բարբառների իմաստաբանությունը՝ լեզվական (բառային) զուգաբանությունների իմաստային առանձնահատկությունները, կատարվում են բարբառների բառապաշարի բովանդակության պլանին վերաբերող աշխատանքներ, բառագիտական բնություններ, համեմատվում են տարբեր հասկացությունների բարբառային անվանումները և այլն:

Գ. Ջահուկյանի գիտական ղեկավարության պայմաններում ուսումնասիրվել են հայերենի բարբառներում արտացոլված լեզվական այնպիսի երևույթներ, ինչպիսիք են՝ հնդեվրոպական հնաբանությունները, սահմանական եղանակի ներկա ժամանակի կազմությունը, ժամանակ, ազգակցություն ցույց տվող բառերը, ածականական հոմանիշները, Վասպուրականի տարածքի քմային ձայնավորները և այլն (տե՛ս **Ն. Միմոնյան**, Հայ բարբառների հնդեվրոպական հնաբանությունները. «Հայոց լեզվի համեմատական քերականության հարցեր», Երևան, 1979, էջ 188-248, **Գ. Գևորգյան**, Սահմանական եղանակի ներկա ժամանակի արտահայտությունը հայերենի բարբառներում, Երևան, 1988, **Ջ. Բառնասյան**, Ժամանականիշ բառերը հայերենի բարբառներում, Երևան, 2002, **Հ. Խաչատրյան**, Ազգակցություն ցույց տվող բառերը հայերենի բարբառներում, Երևան, 2004, **Ժ. Միքայելյան**, Վասպուրականի տարածքի քմային ձայնավորները (համաժամանակյա և տարաժամանակյա բնություն), Երևան, 2006, **Հ. Մեսրոպյան**, Արմատա-

կան ածականների հոմանշությունը հայերենի բարբառներում, Երևան, 2006 և այլն):

Վերոնշյալ աշխատանքներին մեծապես նպաստել է ՀՀ ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի բարբառագիտության բաժնում ստեղծված «Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագիրը», որը ևս կազմվել է Գ. Ջահուկյանի գիտական խորհրդատվությամբ (տես Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագիր, կազմողներ՝ Հ. Դ. Մուրադյան, Ա. Վ. Գրիգորյան, Դ. Մ. Կոստանդյան, Ա. Ն. Հանեյան, Երևան, 1977):

«Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրի» կառուցվածքն ու բնույթը պայմանավորված են Գ. Ջահուկյանի «Հայ բարբառագիտության ներածություն» աշխատության դրույթներով: Ինչպես հայտնի է, ծրագրի հիմնական նպատակն է քարտեզագրման համար նյութեր հավաքելը, դրանք համապատասխան հատկանիշներով դասակարգելը, ապա և բարբառային քարտեզներ կազմելը:

Հայ իրականության մեջ նախորդը չունեցող ծրագրի առաջադրած խնդիրների առաջին՝ նյութերի հավաքման փուլը արդեն իսկ ավարտված է: Ըստ ծրագրի գրանցվել են ավելի քան 500 խոսվածքներ. դա ինքնին վկայում է ծրագրի՝ իր հիմնական նպատակին հաջողությամբ ծառայելը:

Ներկայումս կատարվում են բարբառագիտական ուսումնասիրություններ ամբարված ծավալուն նյութի հիման վրա: Առկա բարբառային գրանցումները հնարավորություն են ընձեռում ուրվագծել լեզվական տարբեր հատկանիշների տարածման սահմանները:

Ծրագրում ներառված բառերը պատկանում են հայերենի բառապաշարի տարբեր ոլորտների. ընդհանուր կամ համահայկական բառերի կողքին կան և մասնակի կամ բարբառային բառեր, որոնք մտնում են գործուն, ինչպես մաս ոչ գործուն բառային շերտի մեջ: Լեզվական այդ նյութը հիմնականում ներկայացված է բառային, քերականական և հնչյունական զուգաբանությունների տեսքով:

Ինչպես հայտնի է, ծրագրում հասկացությունները դասավորված են իմաստային-քեմատիկ որոշակի հաջորդականությամբ՝ բնության երևույթներ, տուն և շրջակայք, բույսեր, գործիքներ և կարասիներ, հագուստ, զբաղմունք և պաշտոն, կենդանիներ, մարմնի մասեր, հիվանդություն, ուտելիք, խաղեր, ածական անուններ, ժամանականիշ բառեր և այլն: Կան համապատասխան հասկացություններն արտահայտող բառերի գործառնությունները վավերացնող օրինակներ՝ նախադասություններ և բառակապակցություններ:

Ինչպես նշում է բարբառագետ Հ. Մուրադյանը, «մարդկանց զբաղմունքի, բնական միջավայրի ու այդ միջավայրում առկա կենդանական ու բուսական աշխարհի տեսակների տարբերությունները բառապաշարում առաջացնում են որոշակի շերտի բառերի տարբերություններ» (Հայերենի բարբառագի-

տական ատլաս, 2, Ա, Երևան, Հ. Մուրադյան, էջ 69): Սրան կարելի է հավելել նաև մարդկանց հավատալիքներով և ծիսապաշտամունքային ավանդույթներով պայմանավորված բառապաշարային տարբերությունները:

Կրոնակեղեցական, դավանաբանական բառերի ընդգրկումը ծրագրի հիմնական նպատակից դուրս է գտնվել: Դա հավանաբար պայմանավորվում է ծրագրի իրականացման ժամանակի իշխող աստվածամեծ գաղափարախոսությամբ:

Այնուամենայնիվ, ծրագրում ընդգրկված բառապաշարը հանգամանալից դիտարկելով՝ կարելի է գտնել կրոնակեղեցական և ծիսական բառեր, որոնց բարբառային տարբերակները մեծ արժեք են ներկայացնում կազմվելիք բարբառային բարտեզների համար: Առկա նյութը կարելի է բաժանել երկու հիմնական մասի. ա) *բառային զուգաբանությունների միջոցով ուղղակիորեն ներկայացված կրոնական բառեր* և բ) *քերականական և հնչյունական զուգաբանություններով՝ անուղղակի ներկայացված բառեր*:

ա) Ծրագրի առաջին՝ «Բառային զուգաբանություններ» բաժնում առանձին կետերով տրված կրոնական բառերը այդքան էլ մեծ քանակ չեն կազմում: Դրանք ընդամենը վեցն են՝ *եկեղեցի* (հ. 37), *կնքահայր* (հ. 146), *կնքամայր* (հ. 147), *ծաղկազարդ* (հ. 148), *տերտերակին* (հ. 155), *քահանա* (հ. 156): Կրոնապաշտական բառեր կարելի է համարել նաև 149 կետում ներկայացված *նոր տարի* և 241 կետի *հոգեհաց* բառերը: *Նոր տարի* բառահոդվածի կողքին փակագծում նշված է «տոնը»: Այդ նշումը թերևս թույլ է տալիս Զրիստոսի ծննդյան տոնը՝ աստվածահայտնությունը, կապել նոր տարվա տոնի գաղափարին: Իսկ ննջեցյալի հիշատակին վերաբերող *հոգեհաց* հասկացությունը կարելի է առնչել քրիստոնեությանը բնորոշ մատաղի՝ հանրությանը բաժանվող ուտեստի, ինչպես նաև *սգապեի*՝ քրիստոնեական սիրո ճաշի արարողությունների հետ:

Ինչպես ցույց են տալիս բերված օրինակները, կրոնապաշտամունքային բառապաշարին՝ հոգևոր նվիրապետությանը, կրոնական դասին, տաղավար տոներին, ծիսական արարողակարգին, եկեղեցական սպասքին, հոգևոր սպասավորների հագուստի մասերին և այլնին վերաբերող բազմաթիվ բառեր դուրս են մնացել ծրագրից:

Ծրագրում՝ «Հասկացական-բառանվանողական զուգաբանություններ» բաժնում, յուրաքանչյուր բառահոդված ընդգրկված է համապատասխան նախադասության մեջ: Որոշ նախադասություններ ևս կարող են օգտակար լինել կրոնակեղեցական բառերի ուսումնասիրության համար: Այսպես՝ հ. 37 կետի տակ ունենք՝ «*Քահանան մտավ եկեղեցի*», հ. 128 *համրիչ* բառի տակ՝ «*Պսալը գցում էր համրիչի հատիկները՝ մտքում կրկնելով՝ «խեր-շառ-աստված»*, հ. 146՝ «*Քահանան երեխային հանձնեց կնքահորը*», հ. 147՝ «*Կնքամայրը հագցրեց կնքված երեխայի շորերը*», հ. 155՝ «*Տերտերակին լվացք էր փռում*», հ. 156՝ «*Քահանան օրհնեց սեղանը*», հ. 167՝ «*Մուրացկանը նստած էր եկեղեցու պատի տակ*», հ. 241՝ «*Հոգեհաց տվեց ննջեցյալի պատվին*»:

Ինչպես ցույց են տալիս օրինակները, խնդրո առարկա բառաշերտին պատկանող բառերի բանակը խիստ սակավաթիվ է. մաս դրանցից մի քանիսը հաճախակի կրկնվում են:

բ) Անուղղակիորեն են ներկայացված քերականական և հնչյունական զուգաբանությունների բաժնում ընդգրկված կրոնական բառերը: Այդպիսիք կարելի է համարել քերականական զուգաբանությունների հ. 561 կետի *աղավնիներ, եկեղեցիներ, հոգիներ, սատանաներ, վկաներ*, հ. 567՝ *վերնատներ, սանամայրեր* հոգնակի թվով ներկայացված կրոնապաշտամունքային բառերը, հ. 569՝ *տերտերի, քավորի*, հ. 573՝ *վանքի* սեռական հոլովաձևով ներկայացված բառերը, հ. 612՝ *երդվել, հավատալ, 661՝ աղորել, խաչակնքել* անորոշ դերբայները:

Հնչյունական զուգաբանություններ բաժնում ունենք հետևյալ բառերը՝ ա) *գոյական անուն*՝ հ. 686՝ *բարեկենդան, զանգակ*, հ. 687՝ *խաչ*, հ. 692՝ *ծոմ, մոմ*, հ. 696՝ *խունկ*, հ. 697՝ *բուրվառ*, հ. 701՝ *երիցակին*, հ. 703՝ *մեռոն*, հ. 704՝ *տէր, մարգարե*, հ. 707՝ *կնունք*, հ. 711՝ *կապա, սատանա*, հ. 713՝ *աղորք*, հ. 716՝ *ատյան*, հ. 723՝ *շուրջառ*, հ. 726՝ *հավատ*, հ. 727՝ *աստված, աստվածածին*, հ. 730՝ *ճգնավոր*, հ. 733՝ *անեծք, դժոխք, մեղք*, հ. 735՝ *պահք*, հ. 736՝ *նշխարք*, հ. 750՝ *երդումն, վարդապետ, վարդավառ, օրհնանք*, հ. 769՝ *փրանկ* (=կաթոլիկ կրոնավոր):

բ) *ածական անուն*՝ հ. 696՝ *սուրբ*.

դ) *բայ*՝ հ. 687՝ *խաչել*, հ. 708՝ *աղորել*, հ. 712՝ *օծել, օրհնել*, հ. 726՝ *անիծել*, հ. 727՝ *ճգնել, մկրտել*.

ե) *վերաբերական*՝ հ. 704՝ *ամեն* (=թող լինի):

Բարբառագետ Ա. Խաչատրյանը նշում է, որ ծրագրի «յուրաքանչյուր հոդված բարբառային համապատասխան հատկանիշի ուսումնասիրության բնագավառում կատարված աշխատանքների՝ գիտական բարձր մակարդակով կատարված համառոտությունն է» (Հայերենի բարբառագիտական ատլաս, 2, *Ա. Խաչատրյան*, էջ 10): Բայց և չնայած խիստ համառոտությանը՝ զուգաբանությունների սկզբունքի հետևողական գործադրումը բնականաբար երբեմն հանգեցրել է լրացվող օրինակների կրկնության: Այդպես քանիցս կրկնվում են *աղավնի, եկեղեցի, երիցակին, երդվել, հավատ, հավատալ, սատանա, օրհնել, օրհնանք* կրոնակեղեցական բառերը:

Մեր ուսումնասիրության համար շահեկան ենք համարել մաս *Իսկուհի* (հ. 742), *Սրբուհի* (հ. 575) հատուկ անունների բառային զուգաբանությունները՝ որպես Աստվածամոր անվան հոմանիշներ, և *Տիրուհի* (հ. 742) անունը՝ որպես երիցակնոջը դիմելու ձև:

«Հայերենի բարբառագիտական ատլասի մյուսերի հավաքման ծրագրում» ամփոփված վերոնշյալ բառերը՝ որպես գրական և կրոնական փոխառություններ ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի բարբառագիտության բաժնում ամբարված բարբառային գրանցումներով տեստերում հիմնականում հանդես են գալիս հնչյունական տարբերակներով: Այսպես՝ *աղորել*՝ «աղորք

անել, աղաչանքով, խնդրվածքով դիմել առ աստված» բայը հայերենի նշվող տարածքներում ունի հետևյալ տեսքը. *աղօթել*, ՎՃ. 59.60.74.242.305.//*աղօթել*, 72.304.//*աղօթիլ*, 77.307.//*աղօտիլ*, 62.298.//*աղօտել*, 251.279.//*աղօտիլ*, 160.//*ղօթիլ*, Սկս. (չար աչքից) //*աղօտկել*, 153. //*աղօտել*, 159. //*ըղօթել*, 65.237.//*ըղօթիլ*, 63.//*ըղօթիլ*, 123.124.125.//*ղօթիլ*, 245. 246.247. 248.//*ուղօթիլ*, 101. և այլն:

Սի բանի բարբառներում հանդիպում են *աղօտկ անել*, 242.//*աղօտկ անել*, 246.//*աղօտկն անիլ*, 291.//*աղօտկ էնել*, 67. 68.286.//*աղօթք անել*, 312.//*աղօթք՝ անել*, 157.//*աղօտկ արիլ*, 71.//*աղօթք էնել*, 59.234.//*աղօթք ընել*, 304.//*աղօթք անել*, 156. և այլ հարադրություններով արտահայտված տարբերակները: Համչենի բարբառին բնորոշ է՝ *ձուճողը ընուշ*, 252. (ծուճր անել) ձևը: Ոգմում *աղոթել* բառը ընդհանրապես չկա:

Ինչպես նաև՝ *կնունք*՝ «մկրտություն և դրոշմ». *կընունք*, Ալշ. Ախց. Եր. Մշ. Ջղ. Սլմ. Տփ. Ազլ. Այնք. Կր. Դրք. Պլ. Սվ. 60. 72. 74. 246.//*կընունկ*, 153. 251. 279. 286.//*կընունկ*, 68. 159.//*կընունք*, 158ա.//*կընուք*, Շտխ. 158բ.//*կընունք*, Ազլ. Գրս. Դրք. 71. 123.//*կունունք*, Մրդ. Շմխ. 125.//*կունունք*, 101. 124.//*կընունք՝*, ՎՃ. Սկս. 157. 257. 305.//*կընոք՝*, Ոգ.//*զընուք*, 303.//*զունունք*, ՆՆ. Պլ. Ռ. 304.//*զընունկ*, 252.//*զընունկ*, 160.298.//*զընունկ՝*, 62.//*զընունք*, Տգր. Հմշ. Սր. Սչվ. 121. 304.//*զնո՛ւնք*//*զնո՛ւ**, Ասլ.//*զ՛նունք*, ՀՃՃ.//*զօնունք*, Ջթ.//*զընկըմ*, Աշն. և այլն:

Թիֆլիսի բարբառին բնորոշ է *կընքվատենք* բառը:

Գրական և կրոնական փոխառությունները հնչյունական տարբերակներից բացի ունեն այլարմատ փոփոխակներ: Ինչպես նշում է Հ. Մուրադյանը, «սահմանային գոտիներում, ուր առավել ուժեղ է այլալեզու հարևանների հետ շփումը, բառապաշարում նկատելի է այդ լեզուներից կատարած փոխառությունների գերակշռություն» (նշված. աշխ., էջ 70): Այլալեզու հարևանների հետ շփումը ազդել է նաև կրոնական բառապաշարի վրա, օրինակ՝ *դ՛ոխ*, 153.//*դօխ*, 121. 286.//*տօխ*, 122. //*տոխ*, 234. //*կուշ*, 299.//*գէղ՛րճին*, 252. //*տըռռօն*, 247.՝ «աղավնի» (որպես կրոնական բառ ի նկատի ենք ունեցել աղավնակերպ սուրբ հոգին, նաև մյուռոնափաթ աղավնին), *պէլ*, 63.155.245.247.//*պէլ՝*, 246.//*պէլի*, Դրք. 101.124.125.245.247. 248.//*պրէլի*, 123.//*պէլ(ա)*, 77.//*բէլի*, 71.//*խաշլու*, Սչվ. «կնքահայր» և այլն:

Բարբառային գրանցումներով տեսրերը ուսումնասիրելիս նկատելի է, որ ծրագրում ընդգրկված կրոնական բառերի մի խումբ զուգաբանություններ չունի: Դրանք կամ հիմնականում բացակայում են գրառումներում, կամ բարբառներում արտահայտվում են գրական հայերենին համապատասխանող անհնչյունափոխ ձևերով, օրինակ՝ *խաշ*, *խաչել*, *կապա*, *մոմ*, *վերնատուն*, *վկա*:

Այսպիսով, բարբառագիտության զարգացման արդի մակարդակով ստեղծված ծրագիրը, որում հաշվի է առնված ուրիշ լեզուների համանման

հարցարանների փորձը, հետագա բոլոր բարբառագիտական աշխատանքների հիմքն է: Չնայած կրոնակեղեցական բառերը ծրագրում առանձին բառահոդվածներով սպառիչ ներկայացված չեն, սակայն եղած նյութի սահմաններում հնարավոր է գաղափար կազմել դրանց՝ բարբառներում ունեցած դրսևորման կերպի մասին և ուսումնասիրություններ կատարել ընձեռված նյութի սահմաններում: Այդ մասին հավաստում է նաև Հ. Մուրադյանը՝ գրելով. «Ըիշտ է, ծրագրում ներկայացված նյութը իրականում, եղածի համեմատությամբ, բավական քիչ է, բայց եթե ի նկատի ունենանք, որ ծրագիրը իր մեջ ամփոփում է տարբեր տարածքները բնութագրող առավել բնորոշ զուգաբանությունները, ապա այն իր որակով լրիվ հիմք է տալիս լուրջ համեմատական ուսումնասիրություններ կատարելու» (նշված աշխ., էջ 71):

Աղբյուրներ

59. Խոտրջուրի Միջին բաղ (Միջընթաղ)
60. Մակու (Ապարանի Վարդենիս)
62. Գեյլեգուզան, Սասուն (Աշտարակ, Լեռնաբոս)
63. Վերին Դամբարակ (Կրասնոսելսկ)
65. Ղափան
67. Շեն (Խուր)
68. Թաղավանք (Խուր)
71. Ուրգուրուն (Ղարաբաղ)
72. Էջմիածին-Արագած (Խոյ)
74. Բաղնոս (Մանազկերտ)
77. Աչաջուր (Իջևան)
101. Քարահունջ (Գորիս)
121. Հոսներ, Սասուն (Ներքին Սասնաշեն)
122. Գանձա (Բոգդանովկա)
123. Խոտ (Գորիս)
124. Վաղատուր (Գորիս)
125. Շինուխյար (Գորիս)
153. Ալինգորակ (Վերին Բասեն)
155. Իջևանի Ծաղկավան (իին՝ Մելիքզյուղ)
156. Բայազետի Կարմիր գյուղ
157. Արտաշատ, Մասիս (Խոյ, իին՝ Թոխանյալու)
- 158ա. Տոսու և Վերին Հորուր (Սպարկերտ)
- 158բ. Վերին Հորուր, Ուշի (Բիրիխ)
159. Ապարանի Ղալաշի, Արագած, Ատմա (Մուշ, Ալաշկերտ)
160. Ընգուզնակ, Սաղոուն (Սասուն)
234. Մեծ Սամսար (Ախարալար)
237. Շախումյան (Շուլավեր)
242. Մլիակերտ (Փերիս)
245. Առաջածոր (Ղարաբաղ, Մարտակերտ)
246. Ջանյարաղ
247. Մաղաղիս
248. Ղազանչի (Ղարաբաղ, Մարտակերտ)
251. Մաղինա (Մարտունի, Ալաշկերտ)
252. Համշեն, Ունին, Բալլուղ
257. Արտամետ

279. Գյարդուներ (Բուլանուխ)
 286. Քյուրագարա (Կարս)
 291. Կուրբան (Ստեփանավան)
 298. Գոմք (Կոմք, Մասուն)
 299. Բալասուլիս (Մուր, Արվան)
 303. Հարուսի (Խարբերդ)
 304. Արմաշ (Նիկոմեդիա)
 305. Մանդան (Արճակ)
 307. Կյաղ (Նախիջևան)
 312. Պոռչնենց (Բիրլիս, Խիզան)

Համառոտագրություններ

- Ագ. - Ագուլիս
 Ախց. - Ախալցխա
 Այշ. - Այաշկերտ
 Այնր. - Այնրապ
 Ան. - Աշնակ
 Աս. - Աստուրեկ
 Գրս. - Գորիս
 Եր. - Երևան
 Ջր. - Ջևրում
 Կր. - Կարին
 Հճն. - Հաճըն
 Հմշ. - Համշեն
 Դրք. - Դարբասղ
 Մշ. - Մուշ
 Մկս. - Մոկս
 Մրդ. - Մարդա
 ՆՆ. - Նոր Նախիջևան
 Շտխ. - Շատախ
 Ոգ. - Ոգմի
 Պլ. - Պոլիս
 Ջղ. - Ջուղա
 Սբ. - Սեբաստիա
 Սվ. - Սվեդիս
 Սլմ. - Սալմաստ
 Սլվ. - Սուլավա
 Վն. - Վան
 Տփ. - Տփլիս
 Տգր. - Տիգրանակերտ

ԳՈՅԱԿԱՆԻ ՄԵՌԱԿԱՆ-ՏՐԱԿԱՆ ՀՈԼՈՎԻ ԴՐՄԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔԻ ԽՈՍՎԱԾՔՆԵՐՈՒՄ

Գոյականի հոլովման հիմքակազմությունը Վասպուրականի տարածքի խոսվածքներում, ինչպես ընդունված է հայերենագիտության մեջ, որոշվում է ուղղականի, ավելի հաճախ՝ սեռականի արտահայտման ձևերով: Իսկ հոլովումների տեսակներն էլ ընդհանրապես որոշվում են սեռական հոլովի դրսևորումներով:

Հիշյալ խոսվածքներում (ի դեպ, ըստ բազմահատկանիշ դասակարգման՝ Վասպուրականի տարածքի բարբառային միավորներն են՝ Վանի բարբառի Վանի, Մոկսի, Շատախի, Բաստի, Ոզմի և Մշո բարբառի Արծկեի ու Արճեշի խոսվածքները) գոյականը սեռականում ունի թեքման 2 ձև՝ արտաքին և ներքին: Սրանք հիմնականում մնանվում են գրական արևելահայերենի համապատասխան հոլովաձևերին, բայց, այնուամենայնիվ, որոշ յուրահատկություններ են հայտաբերում:

Խնդրո առարկա խոսվածքները, ընդհանուր առմամբ, քննվող հարցի առումով միմյանցից էական տարբերություններ չեն դրսևորում: Հայերենի մյուս տարբերակների նման գոյականի արտաքին թեքումը այս տարածքում գործառության մեծ ոլորտ ունի: Ամենից տարածվածը *ի* հոլովումն է՝ *ճըրարի, քաղարի, կեղի* (եգ. ք.): Այս հոլովիչի տարբերակը Մոկսում և Ոզմում շեշտակիր *ը-ն* է. *խաչը՝ ծառը՝ ճնուվը՝* Կիրառական հաճախականությամբ աչքի ընկնող մյուս հոլովիչը *ու-ն* է՝ *կինի - կինու, արչ - արչու, քեռի - քեռու, ճուզմըցէ՛ի «ոզմեցի» - ճուզմըցու*: Համեմատաբար քիչ են հանդիպում սեռականի *-ուօչ/-ուօչ/-ուուիչ, -ան, -վա(ն)* վերջավորությունները. *տիրուօչ, կիսրուօչ, քուրուօչ, անիրուչ, ընգիրուիչ, քուօռ - քուօռան, տուռ - տրումն, ամառ - ամըրվա(ն), ամիս - ամսըրվա(ն), քոցիր - քորվա*: Որոշ անձնանուններ ստանում են *-կա/-կե* թեքույթներ. *կըրիկու՛ն - կըրիկունկա, շահին - շահինկա* (Ոզմ), *կըրիկուօր - կըրիկուօրկե, տանվո - տանվկե* (Մոկս): Շատախում և Ոզմում առկա է նաև անձնանունների *զրո* հոլովիչով հոլովում՝ *մըկրօ - մըկրօ, սարօ - սարօ*: Տարածքի խոսվածքներում մի քանի բառեր եզակի թվի սեռականում ունեն *-ից/-աց. աշկ - աշիչ/ց (աշիչ լուս «աչքի լույս»), վուօտ - վուօտաց (վուօտաց մատնիէր «տաքի մատներ»), ծիէռ - ծիէռաց (ծիէռաց կուօրծ «ձեռքի գործ»)*:

Հոգնակի թվի սեռականում ամենաշատ հանդիպող արտաքին թեքույթ-

ները դարձյալ *ի-ն* և *ու-ն* են. *տընէրի, քաղկընէրի, ամընէրի, արչէրու, ճըրէրու*: Մոկսում հոգնակի թվի սեռականի վերջավորությունը *ու-ն* է, որին այդ խոսվածքի որոշ ենթախոսվածքներում ավելանում է *ն' պնքցիրուն* (*իրիէս*), *կօվիրուն* (*կաթ*): Տարածքում գործառության ավելի փոքր ոլորտ է ընդգրկում *-ց* ձևությոնը. *անէրանը – անէրանց, սաթօյէնը – սաթօյէնց*:

Վասպուրականի բարբառային միավորներում սահմանափակ թվով գոյականներ են եզակի թվում ենթարկվում ներքին քերման: Այսպես. *-օ/-ու՝ ախպէր – ախպօր, խէր – խօր, մէր – մօր, տէքըր – տէքուօր* (որոշ գյուղերում պահպանվել է նաև հնագույն *տէքէր* ձևը). *-թ(յ)ամ ախպէրություն – ախպէրութան, շընգէրություն – շընգէրութան*: Ի դեպ, *-ութուն* վերջածանցով բառերը միտում ունեն հոլովվելու նաև արտաքին *-ի*, Մոկսում և Ոգմում՝ *-ը* հոլովմամբ՝ *ախպէրությունի, էրգէնությունի, խօրըրկությունը*:

Տարածատ հոլովում ունի *օր* բառը և նրանով կազմված *կէսօր* բարդությունը՝ *օր -ափուր, կէսօր -կէսափուր*:

Հոլովման խմբերը ընդհանրապես կարելի է որոշել՝ ելնելով գոյականի ձևային, իմաստային, ձևաիմաստային առանձնահատկություններից: Չուտ ձևային մոտեցմամբ կարելի է առանձնացնել մի քանի խմբեր: Ուղղականում *-իկ* վերջավորությամբ բառերը ենթարկվում են *-ա(ն)* արտաքին հոլովման՝ *վուօրթիկ – վուօրթկան* «հորթ – հորթի», *էրիկ – իրկան, ախչիկ – ախչկա, կընիկ – կնզնի*: Ուղիղ ձևում *-ի-ով* կամ *-էի-ով* վերջացող բառերը սեռականում ունեն արտաքին *-ու* քերույթ՝ *քէնի – քէնու, ժուօրի – ժուօրու* (Ոգմի խոսվածքում՝ *քէնէի – քէնու, ժուօրի – ժուօրու*), *խայլի – խայլու*: Ոգմում կան գոյականներ, որոնց ուղիղ ձևը վերջանում է երկբարբառ ունեցող փակ վանկով: Դրանք սեռական հոլովում ստանում են *-ա* վերջավորություն, իսկ երկբարբառը սղվում է. *ծօնաէիկ* «Հուսիկ»՝ *ծօսկա, անպըրէիկ* «Աբրահամ»՝ *անպըրկա, մամէիկ*՝ *մամկա, շուգէիկ* «Ոգմ»՝ *շուգմա*:

Հոգնակի թվի ուղղականում գոյականը, ստանալով համապատասխան ձևությոններ (*իէր/-իր, ճիէր/-ճիր, -քիր, -անը, -էնը* և այլն), ունենում է ձևային տարբերակվածություն, որով էլ հիմնականում պայմանավորված է սեռականի հոլովաձևը: Այսպես՝ *-ը-ով* վերջացող հոգնակերտ ածանց ունեցողներից սեռականում կցվում է *-ի* կամ *-ու* քերույթ, ընդ որում, Շատախի խոսվածքում *-քիէր* վերջավորության դեպքում մշտապես *-ու* է ավելանում՝ *շնխպըրքիէր* «աղբյուրներ»՝ *շնխպըրքիրու, աշկէրտքիէր -աշկէրտքիրու, կէրընղքիէր* «գերանդիներ»՝ *կէրընղքիրու*: Վասպուրականի բոլոր խոսվածքներում *-ը-ով* վերջացողները այդ հնչյունը փոխարինում են *-ց-ով* (տես ն վերը):

Տարածքում սոսկիմաստային բաշխվածություն ունեն որոշ քեմատիկ խմբերի գոյականներ: Այդպիսիք են, օրինակ, ժամանակ ցույց տվող բառե-

որը՝ առատուն «առավոտ» - առատվա(ճ), կիշ^հեր - կիշըրվա(ճ), ամառ - ամռվա(ճ), ծըմ^հեռ - ծըմըռվա(ճ): Համաբանությամբ նույն կերպ են հոլովվում մաս ժամանակի զաղափար արտահայտող փոխառյալ բառերը՝ վախտ - վախտվա(ճ), սրհաթ - սրհաթվա(ճ): «Ազգակցություն» թեմատիկ խմբի բառերի մի մասը պատկանում է արտաքին ^{ՈՂ}ՕՂ/^{ՈՂ}ՕՂ/^{ՈՂ}ՕՂ հոլովման՝ ամ^հեր - անըր^{ՈՂ}ՕՂ, քալ^{ՈՂ}օր - քալուր^{ՈՂ}ՕՂ, քո՛ր - քո՛ր^{ՈՂ}ՕՂ, կիսուր - կիսր^{ՈՂ}ՕՂ: Կենդանիների անունները հաճախ սեռականում ստանում են -ու վերջավորություն՝ ուլ - ուլու, էշ - էշու, կան - կանու (որոշ վայրերում՝ կանան կամ կանո), կէլ - կիլու (մի քանի ենթախոսվածքներում՝ կէլի), արշ - արշու // արշի: Ոգմի խոսվածքում բավական թվով անձնանուններ, ինչպես վերոհիշյալ խմբերի բառերը, ձևային որևէ հատկանիշով չեն միավորվում, իսկ սեռականում ունեն -կա թեքությ՝ կըրիկոն «Գրիգոր» - կըրիկոնկա, շահին «Շահեն» - շահինկա, ժովանճէս - ժովընսրկա, մըրյէմ «Մարիամ» - մըրյէմկա: Հատկապես Մոկսում և Ոգմում տեղանունների բավական մասը հոլովվում է ա/ւն հոլովմամբ՝ վան - վանն, շըզո՞ւմ - շըզմա, շէրէվան - շէրէվանա, սասում - սասմա, բիղլիս - բիղլիսա: Ի դեպ, հայերեն բարբառներում տեղանունները հաճախ են ա/ւն հոլովիչ ստանում:

Վասպուրականում գոյականի հոլովման ձևաիմաստային բաշխվածության օրինակ կարելի է համարել ուղղականում -ուրուն ամացնով վերջացող վերացական իմաստ արտահայտող անհոգմական բառերը, որոնք ենթարկվում են ներքին թեքման՝ պանցրություն - պանցրութան, շէրէլնություն - շէրէլնութան, շընգէրություն - շընգէրութան:

Հայերենի բարբառներին ընդհանրապես հատուկ է վերջնահանգ օ ձայնավորով հապավված անձնանունների գործառությունը՝ մըկօ, սաթօ, հակօ: Նմանատիպ բառերը Շատախի և Ոգմի խոսվածքներում, ինչպես նշվեց, չունեն սեռականի տարբերակված հոլովաձև՝ մարօ - մարօ, շնրօ - շնրօ, շամրօ - շամրօ, քննգօ - քննգօ (մարօ ախչիկ, շնրօ տուն, քննգօ մեր): Մ. Մուրադյանը և Ն. Հովսեփյանը հիշյալ խոսվածքներին նվիրված իրենց մեմագրություններում այսպիսի բառերի սեռականը, տարանջատելով ուղղականից, համարում են -օ՝ վերջավորություն ունեցող, հետևաբար՝ օ հոլովման ձևեր [Մուրադյան, 1962, էջ 110. Հովսեփյան, էջ 15]: Բայց, ինչպես կարելի է նկատել, սեռականը, նույնանալով ուղղականին, ունի գրո ձևությ: Ուրեմն ձևաիմաստային այս խումբը պատկանում է գրո հոլովման:

Գոյականի հոլովման վերը նշված դասակարգումը (ձևային, իմաստային, ձևաիմաստային), որը գրական արևելահայերենի համար առաջին անգամ կիրառել է Գ. Սևակը [Սևակ, էջ 271-272], հնարավորինս ամբողջացնում է համապատասխան լեզվական նյութը: Հայերենի բարբառագիտական հարցարանում(ՀԲԱ ծրագիր) այսպիսի մոտեցմամբ է կազմված գոյականի հոլովման բաժինը: Սակայն բարբառային հետազոտությունների

հեղինակները, հետևելով Հ. Աճառյանի սկզբունքին, առանձնացնում են գոյականի հոլովումները՝ առանց ձևային կամ իմաստային սահմանազատում կատարելու: Սա նույնպես իր բացատրությունն ունի:

Ինչպես ժամանակակից գրական արևելահայերենում, այնպես էլ բարբառներում մեծ թվով գոյականների սեռական հոլովի թերույթը որոշելու համար ձևային և իմաստային սկզբունքներով առաջնորդվելիս միշտ չէ, որ արդյունքի ենք հասնում: Երբեմն, անգամ միևնույն ենթախոսվածքում, տվյալ իմաստային խմբի գոյականների հոլովման տիպը միանշանակորեն հնարավոր չէ որոշել: Կենդանիներ ցույց տվող բառախմբում, ասենք, հանդիպում ենք *խո՛ւօզ - խո՛ւօզու, արչ - արչու, կ/զ՛էլ - կ/զ՛իլու*, բայց նաև՝ *աղվ՛իւս - աղվժսի, կ/զ՛նո - կ/զ՛նոսն // կ/զ՛նոի*:

Բառերի մի մասը որևէ բաշխվածության չի ենթարկվում, քանի որ դրանց հոլովաձևերը պարզապես պատմական վերապրուկներ են: Այսպես՝ Վասպուրականի խոսվածքներից, հայերենի տարածքային մյուս տարբերակների մասն, հատուկ են, օրինակ, *տուն- տան, շուն - շան, ծո՛ւն - ծան, (ճ՛ուն - ճ՛ան), սո՛ւն - սան, խէր - խօր, ախպէր - ախպօր, մէր - մօր, տէքըր - տէքէր* (համաբանությամբ նաև՝ *տէքօր*) ներքին թերմով գրաբարատիպ բառաձևերը: Իսկ խոսվածքներում առկա մի քանի բառերի եզակի թվի սեռականը՝ *ծ/ծ՛ իէն - ծ/ծ՛ իէնաց, վո՛ւօտ - վո՛ւօտաց, աշկ - աշիչ՛, հինհայերենյան* նախկին հոգնակի թվի հոլովաձևեր են: Վերապրուկային են նաև համաժամանակյա կտրվածքում սեռականի՝ արդեն տարարմատ դարձած հետևյալ կազմությունները՝ ուղղ. *օր - սեռ. ավուր, կէսօր - կէսավուր*:

Արտաքին - *ան* հոլովման պատկանող որոշ գոյականներ ուղիղ ձևում կարող ենք առանձնացնել, եթե դրանք դիտարկենք համաժամանակյա կտրվածքից դուրս՝ պատմական մոտեցմամբ, ինչպես սովորաբար արվում է: Այդ բառերը գրաբարում վերջացել են *-նով՝ տո՛ւն // դ՛ուռ (< գրբ. դուռն) - տ/դ՛ըռան, ծո՛ւկ // ճ՛ուկ - ծ/ծ՛կան, ի՛էզ - յէզան*:

Խնդրո առարկա խոսվածքներում, ինչպես արդեն նշեցինք, բոլոր թերութից ամենատարածվածը *ի-ն* է: Հաճախ այն փոխարինում է նաև այլ հոլովիչների՝ առաջացնելով զուգաձևեր՝ *մարթ - մարթու/ի, տէրտէր - տէրտըրո՛ւջ // տէրտէրի, խավ - խավու/ի, աղվէս - աղվժու // աղվժի, ճըր՛իէր - ճըրէրու/ի, ճո՛ւծնութուն - ճո՛ւծնութան // ճո՛ւծնութունի*:

Գ. Ջահուկյանը գտնում է, որ այս հոլովիչի ընդհանրացման միտումը գալիս է դեռևս հայերենի նախագրային շրջանից: Այդ են վկայում Թրակացու աշխատության հայ մեկնիչների կողմից ներկայացվող նյութերի ընձեռած փաստերը [*Ջահուկյան*, էջ 60-64]:

Բարդությունները սովորաբար սեռականում ստանում են *-ի* անգամ այն դեպքում, երբ այլ հոլովման է պատկանում տվյալ բարդ բառի վերջին պարզ անդամը: Օրինակ՝ *քո՛ր - քո՛րո՞ւ, բայց՝ մօրքո՛ր - մօրքո՛րի, տէր*

–տիր^{ու}օջ, բայց՝ տանտէր – տանտէրի: Ի դեպ, Վասպուրականի խոսվածքներում փոխառությունները նույնպես ենթարկվում են –ի հոլովման, ինչը դարձյալ ցույց է տալիս, որ այն իսկապես ընդհանրացանալու միտում ունի՝ *ֆայտօն – ֆայտօնի, ֆաննսր – ֆաննսրի, դոշման – դոշմանի, կազան – կազանի*:

Այսպիսով, սեռական հոլովի թերությունները Վասպուրականի տարածքի խոսվածքներում, գրական արևելահայերենի մման, բազմազան են, որը պայմանավորված է բառահիմքերի՝ և՛ արտահայտության, և՛ բովանդակության պլաններում դրսևորվող առանձնահատկություններով, իհարկե, նաև պատմական ժառանգությամբ: Այստեղ սեռական հոլովում գործառում են ինչպես գրականին հատուկ հոլովիչներ (*-ի, -ու, -ոջ, -ան, -վա* և այլն), այնպես էլ տարածքային նորագոյացումներ (*շեշտված -ը, -կա*):

Սեռականի հիմքերը խոսվածքներում լինում են՝ ա) լիաձայնությամբ, երբ ուղղականի պարզ ձայնավորը կամ երկբարբառը պահպանվում են. օրինակ՝ *անճրօվ - անճրօվի, տ/դճժժժօխր – տ/դճժժժօխրի, քժժօն – քժժօնան, բ) է –ի, ու –ը, ի –ը* ավանդական՝ շեշտի գործառությամբ պայմանավորված հերթագայությամբ՝ *տէր –տիր^{ու}օջ, ճո՛ր – ճըրի (ջ՛ուր– ջ՛ըրի), միտ –մըտի*: գ) Ջուտ բարբառային երևույթ է, երբ ուղղականի հիմքի երկբարբառը սեռականում վերածվում է պարզ ձայնավորի կամ սղվում է՝ *կուտ^{ու}օջ – կուտօջի, քժժօր – քո՛րքժժօ՛ջ, շըրկօժժ – շըրկըվան* «երեկոյի», *կընէկ – կընզան, բօնըրքիէր - բօնըրքիրու*: դ) Ներքին թեքման դեպքում հիմքերը, որոնք միևնույն ժամանակ հոլովաձևեր են, ունենում են ձայնդարձ կամ արմատում, կամ վերջածանցում՝ *տուն – տան, սուն – սան, խէր – խօր, ախպէր – ախպօր, լէնութուն – լէնութան*:

Գրական արևելահայերենի մման, սեռական–տրական հոլովը Վասպուրականի տարածքի խոսվածքներում հողառություն ունի (*մ* հող), որը *ի, ու* հոլովումների ժամանակ պարտադիր է հատկապես կապերի նախադաս գործառության ժամանակ: Այսպես՝ *ճըրէրու մէշ, բայց՝ մըշ ճըրէրուն, տաշտի մէշ – մըշ տաշտին, ծառի վըրէն – վըր ծառին*: Այս պարագայում կարող է փոխվել նաև գոյականի հոլովումը՝ *կէտի վըրէն – վըր կիտուն, սարէրի վըրէն – վըր սարէրուն, արտերի մեջ – մըջ արտէրուն*:

Տրական հոլովաձևը Վանի, Մոկսի, Արծկե–Արճեշի խոսվածքներում նույնացնում է սեռականին: Սակայն Շատալիսի խոսվածքում որոշ դեպքերում, եթե գոյականը հող է ստանում, հոլովիչը փոխվում է՝ *կնրնսքիէր - կնրնսքիրու - կնրնսքիր^{ու}օն, տննըսքիէր – տննըսքիրու - տննըսքիր^{ու}օն*: Նույն ձևով Ոզմում սեռականի *ը* վերջավորությանը, այսինքն՝ բաց վանկին, *մ* հող ավելանալիս պարզ ձայնավորը վերածվում է երկբարբառի (*էի*)՝ *կուրիկ «կորեկ» - կուրկը – կուրկէի, շննու – շննվը – շննվէի, քար – քարը – քա-*

րէիւն [Հովսեփյան, էջ 14-5]: Այդպիսով Շատախի և Ոզնի խոսվածքներում հնչյունափոխության հետևանքով առաջանում են այլ՝ սեռականից տարբերվող քերականներ: Ուրեմն Վասպուրականի բարբառային միավորներում տրականը՝ քելետ որպես առանձին հոլով գրեթե գործառնություն չունի, բայց նշված խոսվածքներում երբեմն այն հնչյունական փոփոխությունների հետևանքով ունենում է ինքնուրույն դրսևորում: Հետևաբար՝ տվյալ դեպքում տրականը կարելի է համարել առանձին հոլով:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աճառյան Հ., Ջենուրյուն Վանի բարբառի, Եր., 1953:
2. Ասատրյան Մ., Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության հարցեր, հ. 1, Եր., 1970:
3. Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագիր, Եր., 1977:
4. Հովսեփյան Ն., Ոզնի բարբառը, Եր., 2001 (ատենախոսության սեղմագիր):
5. Մուրադյան Մ., Շատախի բարբառը, Եր., 1962:
6. Մուրադյան Մ., Ուրվագիծ Մոկսի բարբառի, ՀԲԱ, հ.1, Եր., 1982:
7. Ջահուկյան Գ., Ժամանակակից հայերենի հոլովման համակարգը, Եր., 1967:
8. Սևակ Գ., Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Եր., 1955:
9. ՀԲԱ ծրագրով զրանցված Վասպուրականի տարածքի ենթախոսվածքներ:

ՇԱՐԱԿԱՆ, ՇԱՐԱԲԱՆ ԵՂԱՆԱԿ ԵՐԳՈՑ

Միջնադարյան Հայաստանի հոգևոր երգարվեստի ուսումնասիրության հիմնական աղբյուրը երաժշտաժեսական գրչագիր մի սովոր ժողովածու է՝ Ժամագիրք, Պատարագամատույց, Գանձարան, Ճաշոց, Մանրուման գրքեր, Տաղարաններ, Ավետարաններ, Մաշտոց և, իհարկե, Շարակնոց:

Շարականների ուսումնասիրությամբ շատերն են զբաղվել՝ Գ.Ավետիսյան, Մ.Էմին, Սահակ վարդապետ Ամատունի, Դ. Խաչկունց, Ն.Տեր-Սիրաբյելյան, Ն.Թահմիզյան, Ա.Արևշատյան, Մ.Արեղյան, Գ.ր. Հակոբյան, Կոմիտաս¹:

Յուրաքանչյուր հետազոտող փորձել է ոչ միայն բացատրել շարականները, այլև անդրադարձել է տերմինի ծագմանն ու կազմությանը:

Հայ հոգևոր երաժշտարվեստում *շարականը* գործածվում է երեք նշանակությամբ.

1. եկեղեցական կամ հոգևոր երգ,
2. երգերի շարք, օրինակ՝ ութձայն շարական,
3. երգերի ժողովածու կամ Շարակնոց:

Տերմինը *շարական*, առաջին անգամ կիրառել է Ն. Շնորհալին (12-րդ դ.)՝ իր «Մաղթանք առ սուրբ հրեշտակսն» գործում.

**Յարմարեցալ շինուած ճառիս,
Եւ եղանակք շարականիս
Առ ի պատիւ մեծի տօնիս...**²

Շարական տերմինը երգարանի նշանակությամբ առաջինը գործածել է Վարդան Արևելցին՝ պատմելով 7-րդ դարում Դպրեվանքի առաջնորդ Շոն մականունով Բարսեղ եպիսկոպոսի կողմից խմբագրված ժողովածուի մասին. «Շոնընտիր կոչի Շարական, որ ցայժմ պաշտի յեկեղեցիս մեր»³:

Շարականը միջնադարյան հոգևոր երգ է, օրհներգություն: Ուսումնասիրողները սովորաբար հոգևոր երգերի սկիզբը վերագրում են 5-րդ դարին: Այդ շրջանում, սակայն, դժվար թե ծավալուն օրհներգություններ գրված լինեին, մանավանդ որ հույն իրականության մեջ մնա՞ն երգեր գրվել են 6-րդ դարից միայն: Այնուհանդերձ, հարկ է նշել, որ 7-րդ դարում արդեն Կոմիտաս կաթողիկոսի «Անձինք նվիրյալքը» բավական կատարյալ հոգևոր երգ էր: Ենթադրվում է, որ մնա՞ն քերթվածքին պետք է որ նախորդեին համանման երգեր՝ նախապատրաստելով Հռիփսիմյանց տաղի երևան գալը: Այդ մասին, ցավոք, ուսումնասիրողները լռում են: Շարականների ծագումը ևս որոշ գիտ-

մականներ(Մ. Աբեղյան, Ն. Թահմիզյան) վերագրում են 5-րդ դարին, մինչդեռ՝ ա) տերմինն ավելի ուշ է վկայված և, բացի այդ, բ) արվեստի մյուս ճյուղերի համեմատությամբ երաժշտարվեստը, մասնավորապես երգարվեստը, ավելի ուշ է արձագանքում հասարակական փոփոխություններին՝ կարծես սպասելով, որ դրանք արտացոլվեն առաջին հերթին բանաստեղծության մեջ:

Հոգևոր երգերի մուտքը ժամերգության մեջ ազատ էր, իսկ *հոգևոր երգ* տերմինը ուներ լայն գործածություն. հոգևոր երգեր էին թե՛ սաղմոսները, թե՛ օրհնությունները և թե՛ կցուրդները, որոնք իբրև հավելված կցվել են Ս.Գրքին: *Կցուրդ*, մաս *կացուրդ* տերմինները Հայկազյան Բառգիրքը վկայում է Ոսկեբերանից. «Յօրինեալ բարբառովք՝ ազգի կցուրդիւք (յուն՝. տաղիւք կամ մեղեդեօք)»⁴:

Երբեմն *կացուրդ* տերմինը շփոթում են *կցուրդի* հետ և գործածում մեկը մյուսի փոխարեն: Հայկազյան բառարանում *կացուրդը* բացատրվում է որպես «հանդես տեսարանաց եւ տօնից, համախմբութիւն, տօնախմբութիւն»⁵: Ակրոստիքոսով գրված տոնական այս երգի մասին Մ. Աբեղյանը գրում է. «Այն հաճախ գործածված է հունաբանական հին բարգմանությունների մեջ, հունարենի *պանեգիրիս* բառի փոխանակ, ապա՝ «երգն ի կացուրդս», այսինքն՝ «նուագ երգոց տօնս ի տօնս»⁶: Տաղարաններում, Գանձարաններում հաճախ են հանդիպում «Կացուրդ Յովհաննու Կարապետի», «Կացուրդ սրբոց քառասնից», «Կացուրդ Ղազարու յարութեան»: Իսկ երբ 8-րդ դարից հայոց եկեղեցու ժամերգության մեջ կիրառվում է *կանոնը*, շարականները գործածվում են՝ նշելու կանոնի յուրաքանչյուր առանձին երգ: *Կանոն* տերմինը հունարեն *կարգ* բառից է, որը հայ հին և միջնադարյան մատենագրության մեջ գործածվել է ինչպես ընդհանուր, այնպես էլ մասնավոր՝ հատկապես երաժշտական իմաստներով: Կանոնները Սաղմոսարաններում, Շարակնոցում և Գանձարաններում ամփոփված պաշտոներգության որոշակի կարգով խմբերն էին: Աբեղյանը գրում է. «Երգերի այդ շարքը հաճախ կոչվում է մաս հայերեն *կարգ* բառով, ինչպես՝ կարգ աւագ շաբթուն, կարգ ծննդեան, կարգ ապաշխարութեան: Որոշ դարձվածքով միայն գործածվում է *սարք* բառը. մի երգ «իւր սարօքն» ասել՝ նշանակում է մի «օրհնություն» կամ «հարց» ասել»⁷: Սա նշանակում է, որ դեռևս վաղ միջնադարում արդեն միտում կար օտար տերմինի փոխարեն նախապատվություն տալ հայերեն բառաձևին:

Շարական տերմինը գործածվել է նշելու կանոնի յուրաքանչյուր առանձին երգ, իսկ երգերի ժողովածուն կոչվել է Շարակնոց: Ի դեպ, կանոնը՝ իբրև ժանր, ձևավորվել է 7-րդ դարում Կրետեի արքեպիսկոպոս Անդրեասի կողմից, իսկ հայ հոգևոր երաժշտության մեջ եկեղեցական միևնույն տոնին վերաբերող 8-9 ինքնուրույն երգերից բաղկացած այդ նոր ժանրն արմատավորել է Ստեփանոս Սյունեցին (8-րդ դար): Սաղմոսների, մարգարեական օրհնությունների և ավետարանական պատումների հարասությամբ հո-

րինված կցուրդները կանոնացնելով՝ նա կարգել է դրանք որպես տարբեր կանոնների բաղկացուցիչներ, այսինքն՝ որպես օրինություններ, հարցեր, գործքեր, մեծացուցներ, ողորմյաներ, մանկունքներ, ճաշուներ և համբարձիներ:

«Հարցը» «Գործքի» հետ աստվածաշնչային «Երից մանկանց օրինության» երկու մասերի շարականներն են, «Մեծացուցները»՝ Աստվածածնի երգի կցուրդ-շարականը, «Ողորմեան», «Տեր յերկնիցը», «Սանկունքը»՝ տարբեր սաղմոսների կցուրդները: Բոլորն էլ առավոտյան ժամի երգեր են և կարգ կամ սարք են կազմում՝ զխաճառ ունենալով «Հարցը»: Ահա թե որտեղից է ծագում «մի հարց իր սարօքն ասել» արտահայտությունը: Այսպիսով, կցուրդ տերմինը աստիճանաբար գործածությունից դուրս է գալիս՝ տեղը զիջելով շարականին:

Շարականները երգվել են ըստ միջնադարյան հայ երաժշտության ութ ձայնեղանակների: Ժամերգության պաշտոնական երգացանկից դուրս մնացած շարականները կոչվել են անվավեր կամ պարականոն:

Սովորաբար ընդունված է այն կարծիքը, որ առաջին շարականագիրները եղել են Մ. Մաշտոցը, Մ. Պարթևը, Մ. Խորենացին: Անշուշտ, հայ թարգմանական գրականության հիմնադիրները Հին և Նոր կտակարանները թարգմանելուն զուգընթաց հոգացել են նաև քրիստոնեական երգաբանությունը Հայաստան ներմուծելու, հայ ազգային եկեղեցական երաժշտություն ստեղծելու մասին: Սակայն 5-7-րդ դարերում հոգևոր երգերը դեռևս շարականներ չէին և չէին կարող այդպես կոչվել, որովհետև այդ հասկացությունն այն ժամանակ դեռևս չկար: Դրանք կոչվում էին պարզապես երգեր կամ շարաբան եղանակ երգոց: Տերմինը՝ շարաբան եղանակ, կիրառել է 11-12-րդ դարերի հեղինակ Կարապետ Մասնեցին՝ Մ. Մաշտոցին նվիրված «Ներբողեան»-ում: Աշխատության հրատարակողը՝ Մեսրոպ վարդապետ Տեր-Մովսեսյանը, գրում է, որ բացի բոլորիս ծանոթ աղբյուրներից (Կորյուն. Մ. Խորենացի, Ղ. Փարպեցի), Մասնեցին օգտվել է նաև այլ աղբյուրներից կամ զուցե մեկ աղբյուրից, որը, սակայն, չի նշում: Ըստ Կ. Մասնեցու օգտագործած անծանոթ աղբյուրի՝ Մ. Մաշտոցը գրերը և առաջին երգերը ստեղծել է Բալուտում: Ի դեպ, «Հայսմաուրք»-ներում հատուկ տոն կա՝ նվիրված Բալուին և տառերի գյուտին՝ «Գիտ գրոյն հայոց ի Բալու» վերնագրով⁸:

Մասնեցին նշում է, որ Մաշտոցը Բալուում «զկա առնոյր ի փոքրագոյն այրի յավուրս քառասնորդացն. եւ զեւթն եւթնական անսըսաղ անցուցանէր զտիւ եւ զգիշեր, երգելով զերգս երից մանկանցն եւ շարաբան եղանակ ապաշխարութեան՝ ըստ թրտ աւուրց պահոցն, զոր ընկալեալ երգէ եկեղեցի...»⁹: Ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ մաշտոցյան երգերը հեղինակն անվանում է ոչ թե շարական, այլ շարաբան եղանակ, այսինքն՝ ապաշխարության քեմայով հորինված չափածո խոսքի շարք: Ըստ ՆՀԲ-ի՝ շարաբան նշանակում է այն, որ ըստ կարգի խօսի¹⁰:

«Հայոց եկեղեցական եղանակները» հոդվածում Կոմիտասը, բնութագրե-

լով հոգևոր երգերի ձևն ու բովանդակությունը, նշում է, որ շարականները կազմված են երեք կամ երեք անգամ երեք տոնից. «Երեքական տոնից բաղկացած լինելը Ս.Երրորդության նշանակ է, իսկ մի և նոյն եղանակով երգելը երեք անգամ մի Աստվածություն լինելն է»¹¹:

Գ.Ավետիսյանը նշում է տերմինի ծագման երեք տարբերակ.

1. «Շարական նշանակից է՝ շար ականց պատուականաց, այլաբանելով զվայելություն երգոյն.

2. ընտրելի է համարել ածանցյալ անուն, ի բառեն շար.

3. յեբրայականէն առեալ շիր կամ շիրահ, որ նշանակում է երգ¹²»:

Ն.Մառը բառի ծագումը վերագրում է ասորական *շարա* - յին՝ որպէս հսկում կամ հսկման երգ, իսկ ըստ Մ.Էմինի՝ բառը սեմական ծագում ունի¹³:

Արմատական բառարանում *շար* արմատը տրված է առանց նշանի, իսկ շարականը՝ իբրև հայակերտ բառ, այսինքն՝ կազմությունը թեև հայտնի է, բայց արմատները մեկնված չեն: Հ.Աճառյանը և Մ.Աբեղյանը բառի կազմությունը բացատրում են հայերեն *շար(ք)* բառով և *ական* ածանցով:

Սեմական լեզուների և հայերենի փոխհարաբերությանն է անդրադարձել նաև Ն.Սկրտչյանը՝ նշելով, որ հոգևոր երգերի անվանումների փոխառությունները (*շէր*, *շիր*, *շահիր*) կասկած չեն հարուցում¹⁴: Այդուհանդերձ, շարականը՝ իբրև միջնադարյան հոգևոր երգ, օրհներգություն, չէր կարող ծագել արաբերեն *sair* ձևից, որովհետև ըստ ակադ. Գ.Ջահուկյանի՝ հայերենի վրա արաբերենի ազդեցության մասին կարելի է խոսել միայն 7-րդ դարից սկսած, մինչդեռ շարականներին նախորդող *կցուրդ* կոչված երգերը ավելի վաղ էին ձևավորվել: Հայերենի ակունքը եբրայերենի *շիր* կամ *շիրահը* ևս չէր կարող լինել, քանի որ նրա ազդեցությունն առնչվում է Աստվածաշնչի թարգմանությանը, իսկ «բուն եբրայերենը, - գրում է Ջահուկյանը, - մ.թ.ա. 6-րդ դարից որպէս խոսակցական լեզու արտամղվում է արամեերենի կողմից»¹⁵:

Այսպիսով, շարականները՝ իբրև երգ, երգերի շարք, ժողովածու, ոչ միայն ձևավորվել ու զարգացել են ազգային հողի վրա, այլև ամփոփել մեր ժողովրդի խոհերը, զգացմունքներն ու բարեպաշտությունը:

1. Գ. Ավետիքյան, Բացատրություն շարականաց, Վենետիկ, 1814: М. Эмин, Шаракань, Богослужбные каноны и песни армянской восточной церкви, Москва 1879. Ս. Ամատունի, Շարականների ուսումնասիրություն, «Արարատ» N 7, 1894: Մ. Աբելյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, Խ. Ա., Երևան, 1944: Գ. Խաչկունց, Հայոց կրոնական բանաստեղծությունը, Թիֆլիս, 1904: H. Ter-Mikaelian, Das armenische Hymnarium. Leipzig, 1905: Ն. Թահմիզյան, Մեսրոպ Մաշտոցն ու իոզկոր երգարվեստը: Գ. Հակոբյան, Շարականների ժանրը հայ միջնադարյան գրականության մեջ, Երևան, 1980: Կոմիտաս, Հայոց եկեղեցու եղանակները, «Արարատ», 1894:
2. Կ. Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1964, էջ 72:
3. «Մեծին Վարդանայ պատմություն տիեզերական», Մոսկովա, 1861, էջ 96:
4. Նոր Բաղդիրք Հայկազնան լեզուի, հատ. Ա, Երևան, 1979, էջ 1078:
5. Տեն նույն տեղում:
6. Մ. Աբելյան, Երկեր, հատ. Գ., էջ 527:
7. Մ. Աբելյան, նույն տեղում, էջ 337:
8. Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռգ. համար 4472, 1452-1457թթ., էջ 192:
9. Կարապետ Սասնեցի, Ներքողեան յաղագս վարուց և մահուան ս. վարդապետին Մեսրոբայ, Վաղարշապատ, 1897, էջ 43:
10. ՆՀԲ, հատ. Բ, 1846, Կ. Պոլիս, էջ 442:
11. Ս. Սողոմոնյան, Հայոց եկեղեցական եղանակները, «Արարատ», հմր. 4, 1894, էջ 224:
12. Գ. Ավետիքյան, Բացատրություն շարականաց, 1814, էջ Թ, Ժ:
13. М. Эмин, Шаракань, Богослужбные каноны и песни армянской восточной церкви, Москва 1879. стр. 25-26.
14. Н. Мкртчян, Семитские языки и Армянский, Ереван, 2005, стр. 189.
15. Գ. Զախուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, Եր., 1987, էջ 476:

ԱԳԱՊԻ ՏԵՐՄԻՆԻ ՄԱՍԻՆ

Հայերենի՝ հունարենից կատարված փոխառությունների հարցով զբաղվել են շատ հետազոտողներ՝ Հ.Հյուբշման, Հ. Աճառյան, Գ.Ջահուկյան և ուրիշներ: Հ. Աճառյանը, հենվելով իր «Հայերեն արձատական բառարանի» տվյալների վրա, հունարենից հայերենին անցած բառերի ցանկում ընդգրկում է 1066 բառ. ընդ որում այդ բառերից 151-ը լատինական ծագում ունեն:

Սովորաբար փոխառությունների քանակը մեծ է այն ժողովուրդների լեզուներում, որոնք անմիջական շփումներ են ունենում, կամ էլ երբ մի ժողովուրդ գտնվում է մյուսի վարչական տիրապետության տակ: Հայերենի և հունարենի կապը հատկապես քաղաքական- մշակութային էր: Գ. Ջահուկյանը նախագրային հայերենի համար հայ-հունական առնչությունների չորս շրջան է տարբերում՝

1. վաղ առնչություններ՝ մ.թ.ա. 6-4-րդ դդ.
2. հունական ազդեցության վաղ փուլ՝ մ.թ.ա. 3-րդ – մ.թ. 1-ին դդ.
3. Հռոմի քաղաքական ազդեցության ուժեղացման և հունական մշակութային ազդեցության շարունակման փուլ՝ մ.թ. 1-2-րդ դարեր,
4. բյուզանդական մշակութային և կրոնական ազդեցության փուլ՝ մ.թ. 4-րդ դարից:

Ակադ. Գ.Ջահուկյանը նախագրային շրջանից հունարենից հայերենին անցած բառերի հնարավոր թիվը համարում է 107, որոնց մեջ լատինական ծագում ունեցող բառերի քանակը՝ 12:

Հունարենի ազդեցությունը հայերենի վրա հատկապես նկատելի է դառնում Աստվածաշնչի հետ կապված գործընթացում: Հայերեն գրերի գյուտից հետո հունարենից քարգմանվում են Աստվածաշունչը, կրոնադավանաբանական բնույթի բազմաթիվ գործեր ու մեկնություններ:

Ինչպես հայտնի է, 432 թվականին Եզնիկը և Կորյունը Բյուզանդիայից վերադառնում են՝ իրենց հետ բերելով Աստվածաշնչի Յոթնասանից քարգմանությունը/մինչ այդ կատարված քարգմանությունը կատարված էր ասորերենից/:

Հունարենից կատարված փոխառությունների մեջ որոշակի քանակ են կազմում կրոնադավանաբանական բնույթի բառերը:

Ամեն մի կրոն յուրովի է արտահայտում իր էությունը, որի կոնկրետ դրսևորումը պայմանավորված է ժամանակաշրջանի սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական և գաղափարական պայմաններով: Կրոնները կրում են դրանք դավանող ժողովուրդների պատմության յուրահատկության կնիքը:

Անդրադառնանք հունարենից հայերենին անցած *ազապ* բառին:

Ազապ/ե/- հունարեն *ἀγάπη* բառից փոխառյալ: ՆՀԲ -ն բառը բացատրում է հետևյալ կերպ. «Սէր. սիրելու. որպէս հացկերոյթ. կերակուր արարեալ ի սիրոյ և միաբան սիրով՝ մանաւանդ ի պէտս ողորմութեան աղքատաց, և յօժանդակութիւն հոգւոց մեջեցելոց»¹:

Ըստ Հ.Աճառյանի՝ *ազապ/ե/* բառը թարգմանաբար նշանակում է «աղքատներին տրված սիրո ճաշ», թարգմանվել է մաս *սէր առնել* կապակցությամբ, «հասարակական ճաշ տալ» նշանակությամբ:

Աճառյանը գտնում է, որ «բառի գործածությունը երևում է մեր մեջ գոնե Զ դարում»², իսկ ըստ «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարանի՝ «բառը առաջին անգամ հանդիպում է Աստվածաշնչի հունարեն Յոթանասնից թարգմանության մեջ»³: Հին հունարենում բառը բազմիմաստ էր՝ 1. Սեր; 2. Եղբայրական հացկերոյթ վաղ շրջանի քրիստոնյաների մոտ⁴: Ստ. Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարանում» բառը բացատրվում է՝ 1. Քրիստոնեության սկզբնական շրջանում հավատացյալների համայնական ընթրիք ի հիշատակ խորհրդավոր ընթրիքի, որի ժամանակ մասնակցողները համբուրում էին միմյանց ի նշան հաշտության: 2. Մատաղ⁵:

Վարդապետ Գարեգին Հովսեփյանը ևս անդրադարձել է այս բառին «Ազապի հաստատութիւնը հայոց մեջ»⁶ հոդվածում: Ի պատասխան Ն. Մառի՝ի խմբագրությամբ հրատարակվող „Христианскій Востокъ,,⁷ ամսագրում լույս տեսած „Слѣды ἀγάπѣ у Армянь,, հոդվածի, որտեղ այն միտքն է արծարծվում, թե հայերին հայտնի չի եղել ոչ *ազապ* բառի գործածությունը, ոչ նրա թարգմանությունը «սէր» բառով, ինչպես դա վրացերենում և հունարենում է, Գ.Հովսեփյանը նշում է, որ բառի գործածությունը ոչ թե տասներեքերորդ դարից է / ինչպես գտնում է Ն.Մառը՝ հենվելով Անիի մոտ գտնվող Հռոմոսի վանքի մի արձանագրության վրա/, այլ շատ ավելի վաղ շրջանից: Նա բերում է Կեչառուաց վանքի ժամատան հարավային պատի մի արձանագրությունը, որի մի մասը ներկայացնում ենք. «Ի ՈԿԲ թու. և տուար ի զանձագին գեղն մեր շենգաւիթ ալգի սպասք էկեղեցո եւ տէր Գրիգորիս եւ Գրիգոր վարդապետս զժառգարդարին պատարագն ինձ Վաչէի եւ զղագարոյն Մամախաթունին *զսէրն առնէ* նոր կիրակէին անխափան»⁸:

Այս արձանագրությունը կա մաս Դևոնդ Ալիշանի «Այրարատ բնաշխարհ Հայաստանեայց» գրքում: Բերում ենք արձանագրությունն ամբողջությամբ. «Ի ՈԿԲ թու. Կամաւն Աստուծոյ եւ Վաչէ որդի Սարգսի որդու Վաչուտի եւ ամուսին Մամախաթուն եւ որդիքն իմ Քուրդս եւ Վաչուտ միաբանեցաք ի սուրբ ուխտս Կեչառուս եւ տուար ի զանձագին գեղն մեր Շենգաւիթ՝ ալգի ... սպասք եկեղեցո. եւ Տէր Գրիգորիս եւ Գրիգոր վարդապետ / սահմանեցին / զժառգարդարն ինձ Վաչէի եւ զԴագարոյն Մամախաթունին եւ զՆոր կիրակէն Քրդին ամէն եկեղեցիքս եւ ով առաջնորդ / որ լինի / զսէրն առնէ նոր կիրակէին անխափան»⁹:

Ժողովուրդը *ազապ* բառի համար գործածել է *սէր առնել* կապակցու-

քյունը¹², որ երևում է նաև արձանագրության մեջ: Այսինքն՝ ժողովուրդը պահպանել է բառի առաջնային *սեր* իմաստը. իհարկե, այս սերը ոչ թե զգայական սերն է, այլ Բրիտանիայի սերը կամ քրիստոնյաների սերը միմյանց նկատմամբ: Սուրբ Սահակ Պարբեի անունով մեզ հասած կանոնների մեջ պատվիրվում է քահանաներին միաբան կատարել «զպաշտոն եւ զպատարագ ազապացն առանց աւետարան կարդալոյ մի իշխեսցեն մատուցեալ» կամ «...շինականները, որ յազապ հրավիրեցան, պատարագից առաջ չպետք է հաց ուտեն»¹³:

Հետագայում ազապ բառի իմաստը փոխվում է: Փոխաբերաբար *ազապ* են կոչվել նաև այն կենդանիները, որոնք նվեր են բերվել այդ նպատակի համար: Այսպես, Հ.Օմեցին իր կանոնների մեջ պատվիրում է. «... զաղն օրհնութեան յազապացն զենմունս խառնել»¹⁴:

Թե երբվանից է հայերին ծանոթ եղել *ազապի* հասկացությունը, դժվար է ասել: Պետք է ենթադրել, որ այն 2-3-րդ դարերում արդեն առաջին քրիստոնյաների մուտքով հայտնի է եղել Հայաստանում: *Ազապ* բառը, ինչպես հունարեն շատ բառեր, չի մերվել հայերենին: Հունարենից հայերենին անցած բառերի մի մասը մեր մատենագրության մեջ չափազանց քիչ գործածություն ունի, իսկ ժողովրդական լեզվում ու բարբառներում՝ ավելի քիչ: Սակայն հասկացությունը, կարծում ենք, գոյատևել է այլ անվանումներով՝ սեր առնել, մատաղ: Այսպես, *Մատաղ* բառը ՆՀԲ -ն բացատրում է. «Ռամկօրեն՝ որպէս որք մատաղ զենլի, և բաշխելի աղքատաց որպէս ազապ»¹⁵: Օրինակներ մեր մատենագրությունից՝ «Ի յիշատակ նմջեցելոցն հոգւոցն առնենք և մատաղս անուանենք»/Ըն. բղթեր/ կամ «Ի տօնս տէրունականս՝ նաև յամենայն տօնս երևելիս ըստ սովորութեան ոմանց՝ ընդունելոքին և ճաշ դնեն աղքատաց, որ ըստ հայոց մատաղն է»/Մաշտ. Զահկ./ / օրինակներն ըստ ՆՀԲ -ի/: Ստ. Սալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարանում» որպէս *ազապ* բառի երկրորդ իմաստ նշվում է *մատաղ* բառը: Նույն իմաստն է տալիս *մատաղ* բառի բացատրության մեջ «Զրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարանը. «...հայկական մատաղը չի նույնանում ոչ հրեական, ոչ էլ հեթանոսական զոհաբերման հետ: Այն ավելի առնչվում է առաքյալների հաստատած ազապե ճաշի հետ»¹⁶:

Մատաղ բառը ծագումով բնիկ հայերեն է հնդեվրոպական *mel* արմատից՝ «փշրել, մանրել, ջարդել, աղալ» իմաստներով¹⁷: Ակադ. Գ.Ջահուկյանը մատաղ բառը համարում է վաղնջահայերենից ժառանգված. «Վաղնջահայերենը պիտի ժառանգած լիներ մարդու սեռի, տարիքի և ընտանեկան հարաբերությունների վերաբերյալ հնդեվրոպական հիմնական անվանումները՝ տարածքային որոշակի սահմանափակումներով: ... Մարդու, նրա սեռի և տարիքի հետ կապված անվանումներից հիշենք *մարդ, անձն, այր, կին, աղիջ, մանուկ, մատաղ*»¹⁸:

Գ. Ջահուկյանը մատաղ բառը կապում է հ.-ե. *mad* նախածնի հետ¹⁹: Ըստ Աճառյանի՝ Մատաղ բառը ուներ հետևյալ իմաստները՝ 1.մատղաշ, փա-

փուկ, դեռատի, 2. երեխա, մանկիկ, 3. մատաղ հորք զենկի, զոհ, ազապ: Այստեղ մա ավելացնում է մատղաշ բառը / կազմված - աշ մասնիկով. հմմտ. քրվաշ/, որը բեն ավանդված չէ հին շրջանից, սակայն գործածական է մոր գրականում և բարբառներում:

Ժամանակակից հայերենում *մատաղ* բազմիմաստ բառի իմաստները միմյանցից հեռացել են, և առաջացել է համանունություն: Այդ իմաստներից մեկը նշանակում է՝ 1. Չափահասության չհասած, 2. մորածին, մատղաշ, 3. մորածիլ, մորաբույս, ինչպես նաև փոխաբերաբար՝ բարձր իմաստները:

Մատաղ բառի մյուս իմաստը կապվում է *զոհ* հասկացության հետ և նշանակում է՝ 1. զոհ, մատաղացու, 2. զոհ մատուցելու արարողություն, 3. զոհի համար մորթած կենդանու միսը, 4. գործածվում է նաև որպես եղանակավորող բառ / հեյ, ձեզ մատաղ / Է. Աղայան, ԱՀԲԲ, էջ 975/:

Իհարկե, *մատաղի* սովորությունը հայտնի է եղել հայերին ավելի վաղ, քան ազապի հասկացությունը: Հայ հեթանոսական աստվածներին զոհեր են մատուցվել՝ Ամահիտ աստվածուհուն՝ եզներ, երինջ, Արամազդին՝ սպիտակ կենդանիներ՝ ցուլ, նոխազ, ջորի, Արտաշես թագավորին հողարկավորելիս մարդիկ են ինքնազոհվել: Հայտնի է, որ հոների դեմ տարած հաղթանակից հետո արջառներ, մոխազներ ու զառներ են զոհաբերվել: Մարդկանց կրոնական պատկերացումների փոփոխության հետ փոխվել են զոհաբերության դրսևորումները:

Ղևոնդ Ալիշանը «Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք հայոց»²⁰ աշխատության մեջ, հիմնականում անդրադառնալով հայերի հեթանոսական կրոնին ու սովորություններին, հընթացս որոշ տեղեկություններ է տալիս նաև վաղքրիստոնեական շրջանի արարողությունների ու ծեսերի մասին: Այսպես, կրոնական արարողությունների կարևոր բաղադրիչներից համարելով «... նյութական բան մ ալ մոլորել Աստուծոյ կամ աստուածոց, որևէ կերպով, և այս է Զոն, Զոհ, Պատարագ, Ողջակեզ և այլն. իսկ զայս մոլորելուն և կատարելուն կերպն՝ ինքնին կամ ի ձեռն պաշտօնեից՝ կըսուի Ծես, Օրէնք և այլն»: Հեթանոսական Հայաստանում կենդանիների զոհաբերության հետ ընդունված էր նաև մարդկանց զոհաբերությունը /Արտաշես արքայի մահվան ժամանակ նրա շատ մերձավորներ զոհաբերվեցին/:

Այս կապակցությամբ Ղ. Ալիշանը նշում է, որ «... հին մոլորող հեթանոսք՝ անբան կենդանեաց հետ բանական և հոգիաւորն ալ իրենց նմանը՝ զմարդիկ զոհէին»²¹:

Թագավորն ու հարուստները առատորեն նվիրում էին զոհելի կենդանիներ / ոչխար, երինջ / և ապահովում էին քրմերի դասի ապրուստը: «Այնպէս որ, - գրում է Ղ. Ալիշանը, - երբ անոնց կրօնքն ջնջուեցաւ, անճարակ մնալով՝ հարցուցին Լուսավորչին, թէ ինչպէս պիտի ապրին, զի ուրիշ արուեստ չեն գիտեր: Սուրբն ալ սահմանեց փոխանակ հեթանոսական գոհից՝ քրիստոնէական Ազապն ու Մատաղն՝ առատ մասն հանելով այն քրիստոնէացեալ քրմաց, և յետոյ քահանայից: Մատաղ ստուգաբանի յոմանց աղ մատուցա-

նելով օրինաժ մուէր . մի կրնայ հասարակ նշանակութեամբ մատղաշ կենդանի նշանակել, կամ առջինէլ...»²²:

ՂԱլիշանի այս տողերը մեզ հուշում են, որ հեթանոս հայերի՝ հեթանոսական աստվածներին մատուցվող զոհաբերությունը փոխարինվում է նոր կարգով, նոր զոհաբերությամբ, այս անգամ՝ ձոնված Բրիստոսին և նրա գաղափարախոսությունը կրողներին ու տարածողներին՝ նոր՝ հունարենից փոխառյալ *ազապ*, և նախագրային շրջանից ավանդված *մատաղ* բառերով: Ժողովրդին մոտ ու հոգեհարազատ մատաղ բառը, բնականաբար, ավելի լայն կիրառություն է ստանում, քան *ազապ* բառը: Հայերենում կան *մատաղ* բառով բաղադրված ավելի շատ բառեր՝ *մատաղաբաժին*, *մատաղագին*, *մատաղամիս*, *մատաղաջուր*, *մատաղատու* / *մատաղ բաժանող*/, *մատաղատուն*, *մատաղացու*, *մատաղել*, *մատաղբաժին*. կան բազմաթիվ դարձվածքներ/ ինչպես հայտնի է, դարձվածքները կյում են լեզվակիր հանրության լեզվամտածողության կնիքը /, ինչպես՝ *մատաղ անել* - զոհ բերել, նվիրաբերել, անասուն մորթել և բաժանել, *մատաղ գնալ* - զոհաբերվել, նահատակվել, *մատաղ լինել* - կյանքը մեկին նվիրաբերել / ասվում է որպես քաջալերանքի խոսք /,

մատաղ լինեմ / լինի / - փաղարշական դիմումի արտահայտություն,

մատաղ կտրել - անասուն մորթել որպես ընծայումն,

մատաղ չկտրել մեկի հետ - մեկի հետ չուզենալ ընկերանալ, չգործակցել,

մատաղ ուտող / անարգ. / - պնակալեզ, սրա-նրա հաշվին ապրող:

Հայերենի համարյա բոլոր բարբառներում *մատաղ* բառն ունի զոհ իմաստը, Ղարաբաղի բարբառում գործածական է *մատաղաղ* ձևը, որն ունի «սիրելի» նշանակությունը:

Ազապ արմատից կազմված են *ազապատեր* և *ազապատուն* բառերը:

Պարզ դիտարկումն անգամ ցույց է տալիս, որ *ազապ* – *մատաղ* բառային զույգից իր կապակցելիությամբ և նոր բառեր կազմելու հնարավորություններով *ազապ* բառը զիջում է *մատաղ* բառին:

Ազապ բառը՝ *Ազապի* ձևով, բառիմաստի նեղացումով դարձել է իզական անձնանուն / հմմտ . ռուսերեն ЛЮБОВЬ, вера, надежда /, որը վկայում է հասարակ անուն – հատուկ անուն անցում, այսինքն՝ *ազապ* հասարակ անունը պետք է որ ծանոթ լիներ հայերին : Բառը ինչ-ինչ պատճառներով վկայված չէ հինգերորդ դարի գրական հուշարձաններում /նույնիսկ վաղնջահայերենից եկող այդպիսի շատ բառեր կան, որոնք պահպանվել են միայն բարբառներում /, սակայն այդ բառի հիմքում ընկած հասկացությունը պահպանվել է ժողովրդի հիշողության մեջ:

Կարծում ենք՝ քրիստոնեական գաղափարախոսության տարածումով *զոհ* – *պատարագ* - *ողջակեզ* - *հաշտ* բառերը իրենց տեղը զիջել են *մատաղ* /*ազապ*/ բառերին: *Ազապ* բառը ժողովուրդը չի գործածում, բայց նրա մնացորդները պահպանվել են, ինչպես Ջատկի և Սուրբ խաչի մեռելոցներին հասարակաց ճաշեր կազմակերպելը:

- 1 Հ.Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, հ. 2, Երևան, 1951, էջ 5-53:
- 2 Գ.Ռ.Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 616:
- 3 Նոր բառգիրք հայկական լեզուի / այսուհետև՝ ՆՀԲ / Երևան, 1979, հ. 1, էջ 3:
- 4 Հ.Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան / այսուհետև՝ ՀԱԲ /, Երևան, 1971, հ. 1, էջ 76:
- 5 Քրիստոնյա Հայաստան, Հանրագիտարան, Երևան, 2002, էջ 14:
- 6 Древнегребетско-русский словарь, Москва, 1958, стр. 17.
- 7 Ստ. Սալխաչյանց, Հայերեն բացատրական բառարան, /այսուհետև՝ ՀՀԲ /, Երևան, 1944, հ. 1, էջ 3:
- 8 «Արարատ», Ս.Էջմիածին, 1912, էջ 997 –1001:
- 9 Н.Март, Слѣды нгопѣ у Армянъ, Христiанскій Востокъ, СП, 1912, стр. 145 – 147.
- 10 Գ.Հովսեփյան, նույն տեղում, էջ 1000:
- 11 Ղ.Ալիշան, Այրարատ բնաշխարհի Հայաստանեայց, Վեներտիկ, Ս.Ղազար, 1890, էջ 261:
- 12 Հ.Աճառյան, ՀԱԲ. Երևան, 1971, էջ 76:
- 13 Հայոց եկեղեցական իրաւունքը, Ն.Վ. Մելիք –Թանգեան, Ա, Շուշի, 1903, էջ 539:
- 14 Գ.Հովսեփյան, նույն տեղում, էջ 1000:
- 15 ՆՀԲ, հ.2, էջ 212:
- 16 Քրիստոնյա Հայաստան, Երևան, 2002, էջ 14 /բառահոդվածի հեղինակն է Եզնիկ եպս. Պետրոսյանը/:
- 17 ՀԱԲ, հ. 2, էջ 267:
- 18 Գ.Ռ.Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 259:
- 19 Նույն տեղում, էջ 136:
- 20 Ղ.Ալիշան, Հին հաւատք կամ հերանոսական կրօնք հայոց, Վեներտիկ, Ս.Ղազար, 1910, էջ 475:
- 21 Նույն տեղում, էջ 484:
- 22 Նույն տեղում, էջ 485:

ԽՈՍՔԱՅԻՆ ԱՆՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԲՆՈՒԹԱԳՐԻՉՆԵՐԸ

Ժամանակակից լեզվաբանության բուռն հետաքրքրությունը խոսքի ուսումնասիրության նկատմամբ մեծ նշանակություն ունեցավ և եղավ բավականաչափ արդյունավետ: Այս եզրակացությունը հաստատվում է նույնիսկ այն դեպքում, երբ փաստում ենք որոշ անհատակ ու ոչ ճշգրիտ ձևակերպումներ, միակողմանի մեկնություններ, տերմինային անհարկի խճողումներ, արհեստական հարմարեցումներ ու կաղապարումներ և այլ կարգի թերություններ: Բոլոր դեպքերում անուրանալի է այդ աշխույժ ծավալման արդյունքում ձևավորված նոր տեսությունների, ուղղությունների, գիտաճյուղերի ու մեթոդների բերած նպաստը, և անհերքելի է արդեն աշխատանքային դարձած համընդհանուր հիմնադրույթը՝ լեզվական շատ իրողություններ գրեթե անհնար է ամբողջությամբ ընկալել, գիտականորեն մեկնաբանել ու ճիշտ գնահատել՝ առանց արտալեզվականի, անդրլեզվականի հաշվառման:

Անպատրաստությունը արտալեզվական գործոն է, որի վերաբերյալ տարբեր դիտողություններ, դիտարկումներ ու հիշատակումներ կան լեզվաբանական տարբեր ուսումնասիրություններում, սակայն դրա առանձնակի և համակարգային բնությունը դեռևս չիրականացված խնդիր է, որի հիմնական դրույթներին հակամետ ենք անդրադառնալու մերկա հողվածի շրջանակներում:

Նախ՝ ի՞նչ ոլորտային իրողություններ պետք է նկատի ունենալ:

ա) Խոսքի **դրսևորման ձևը**: Ակնհայտ է, որ գրավոր դրսևորում ունեցող խոսքը միշտ ենթադրում է պատրաստվածության գոնե որոշ տարրեր, մինչդեռ բանավոր խոսքի նկատմամբ այդպիսի մշտական պարտադրանք չկա: Ուրեմն անպատրաստությունը առավել հատուկ է բանավոր խոսքին: Բայց չափազանցում չպիտի լինի. ամեն բանավոր խոսք չէ, որ անպատրաստ է, ոչ էլ ամեն գրավոր խոսք՝ պատրաստված: Յուրաքանչյուր դեպքում ընդհանուր որակումներ կատարելիս պետք է ելնել կոնկրետ տվյալ հաղորդակցական ակտի կամ գրավոր տեքստի յուրահատկությունների համակցությունից:

բ) Խոսքի միավորների **ռեական արժեքը, ռեական ուղղվածությունը**: Անշուշտ, առանձին ոճեր աչքի են ընկնում պատրաստվածության բարձր մակարդակով կամ պահանջում են այդպիսի պատրաստվածություն (պաշտոնական-վարչական, գիտական, գեղարվեստական), առանձին ոճերի համար հատկանշական կարող է լինել անպատրաստվածությունը (խոսակցական, իրադրային ոճեր): Բայց ոճերի տարբերակման ու բնութագրման մեջ պատրաստվածություն/անպատրաստություն սանդղակը չի կարող ապահո-

վել ճշգրիտ դասակարգում, չի կարող լինել գլխավոր տարբերակիչ հատկանիշը, և նրա ուղեկցող նշանակությունը պետք է բացատրել մյուս ոճական հատկանիշների հետ ունեցած փոխհարաբերությամբ:

գ) **խոսակցական լեզվի յուրորդ:** Ամենից շատ անպատրաստության հատկանշի մասին խոսվում է հենց այս կապակցությամբ, ավելին, այն անկաշկանդության (ոչ պաշտոնականության) և խոսակիցների անմիջական մասնակցության հետ միասին դիտարկվում է որպես խոսակցական լեզվի առանձնացման ու բնութագրման էական, որոշարկիչ հատկանիշ: Մենք ևս մեր խոսքը կմասնավորենք այս շրջանակներում՝ անդրադառնալով հիմնականում անպատրաստությամբ պայմանավորված առանձին բնութագրական իրողություններին:

1. Անպատրաստությունը խոսակցական լեզվում ամենից առաջ կապվում է խոսքի ինքնընթացության (ավտոմատիզմ) հետ:

Լեզվական պատրաստի կադապարներին, առկա ձևակերպումներին դիմելը խոսքային ինքնընթացության դրսևորման հիմնական սկզբունքն է:

Այն բազմադեմ է, դրսևորման տարատեսակ ձևեր ունի և ընդգրկում է լեզվի ամբողջ համակարգը. խոսողը համապատասխան իրադրություններում բավարարվում է ցանկացած լեզվական երևույթի օգտագործումով, որը տարածված է, սովորական ու ընդունելի տվյալ իրադրության համար, անկախ նրանից, քե լեզվական այդ միավորը հնչյունական, բառային, քե քերականական մակարդակներին է պատկանում: Ընդ որում, խոսողը սովորաբար կիրառում է իր իմացած պատրաստի կադապարները, այդ պատճառով էլ շատ կարևոր են խոսողի լեզվական ընդհանուր պատրաստականությունը, ընդհանուր իմացությունը՝ այսինքն՝ ինչքանով է նրա ունեցած լեզվական և այլ գիտելիքների պաշարը նպաստում համապատասխան իրադրություններում շուտ կողմնորոշվելուն, դիպուկ ընտրություն կատարելուն: Հենց այդ ճանապարհով են խոսակցական լեզվում ձևավորվել, առաջացել որոշ տարածված ժանրեր, մասնավորապես՝ վարվելակերպի բանաձևերը (ողջույն, հրաժեշտ, խնդրանք, համաձայնություն, անհամաձայնություն, շնորհավորանք, ցավակցություն և այլն) և տեղային-գործառական արտահայտությունները (կանգառ, շուկա, փոստ, խնայողաճարկող, հեռագրատուն, կայարան և այլն): Կարելի է ասել, որ այսպիսի դեպքերում հաղորդակցությունը խոսքային որոշակի իներցիայի արդյունք է:

Բայց ինքնընթացությունը դրսևորվում է ոչ միայն որպես արդյունք սեփական խոսքի իներցիայի: Հաճախ տեղի է ունենում փոխազդեցություն. խոսողը ենթարկվում է խոսակցի խոսքի իներցիային, այսինքն իր խոսքը կառուցում է նրա ընտրած ձևերին ու կադապարներին համապատասխան, կիրառում է նրա ձևակերպումները՝ երբեմն կրկնելով դրանք նույնությամբ, երբեմն օգտագործելով քերականական արտահայտության նմանատիպ ձևերը: Օրինակներ.

Ա. Գլուխս անտանելի ցավում է, ուղղակի պայթում է: Բ. Իմն էլ է պայ-

թում, ուղղակի մեռնում են: Ա. Իգուր էլ եղբան ժամանակ չարչարվեցի, բան դուրս չեկավ: Բ. Չեկավ՝ չեկավ, դու էլ դա՞րո՞ղ ես անում:

Բերված օրինակներից պարզ երևում է, որ Բ խոսակիցը իր խոսքը կառուցում է ոչ միայն կրկնելով մյուսի գործածած բառերն ու խոսքահատվածները, այլև հիմնականում պահպանելով այն քերականական դրսևորման ձևերը, որոնք կիրառված են նրա կողմից: Դա էլ հենց հաղորդակցության բնական հոսքի, իներցիայի ազդեցությունն է:

Այս երևույթով պայմանավորված՝ երբեմն նկատվում են սխալ կիրառություններ, որոնք կարող են լինել տարբեր բնույթի:

Սխալի հեղինակը կարող է լինել խոսողը, իսկ խոսակիցը իներցիայով մոյնությամբ կարող է կրկնել սխալը, այսինքն հաղորդակցության մասնակիցներից մեկի սխալը խոսքի իներցիայով անցնում է մյուսին:

– Ասի՝ ցուրտ կլինի, երեխին շատ են հագացրե:

– Շատը որն է, էնքան ես հագացրե՝ չի կարում շարժվի:

Իհարկե, խոսակիցները հետո կարող են անդրադառնալ և ուղղել սխալը կամ չանդրադառնալ, բայց դա արդեն այլ հարց է: Տվյալ դեպքում կարևորն այն է, որ խոսակիցներից մեկի սխալը այլ բնույթի է (դա կարող է տեղի ունենալ լեզվական նորմը լավ չիմանալու, լեզվական սայթաքման կամ վրիպման, մույնիսկ ֆիզիկական որևէ արատի պատճառով), իսկ նրա խոսակցի սխալվելու պատճառը խոսքի իներցիային տրվելն է:

Պիտի նկատի ունենալ, որ երբեմն դժվար է հստակորեն առանձնացնել սխալի որևէ կոմպլեքտ պատճառը, այն կարող է ունենալ մի քանի պատճառներ, այսինքն սխալը կարող է լինել նաև առօրյա խոսքի որոշակի միտումի արդյունք: Այդպիսի դեպքերում պիտի հաշվի առնել նաև այդ միտումը, սխալի առաջացման մյուս պատճառները:

– Պիտի մի լավ խոսացնեիր, տեսնեիր՝ վերջն ինչ է ասում:

– Էլ ինչ խոսացնեի, մարդը չի ուզում, էլի:

Հաղորդակցության երկու մասնակիցների խոսքում էլ նկատվում է *խոսացնել* սխալ բառագործածությունը: Այդ սխալը երկրորդ խոսակցի համար կարող է լինել ինչպես խոսքի իներցիայի արդյունք, այնպես էլ առօրյա խոսքում տարածված այն ընդհանուր միտումի արդյունք, որը դրսևորվում է պատճառական բայերի կազմության ժամանակ, այն է՝ *ցն* պատճառական ածանցի հետ *ե*-ի փոխարեն *ա* լծորդի գործածություն (*-եցն>ացն*): Սի հանգամանք, որ կարող է ազդած լինել նաև առաջին խոսակցի վրա: Եվ եթե խոսակիցները հատուկ ուշադրություն չեն դարձնում իրենց խոսքի քերականական ճիշտ դրսևորմանը, այսպիսի դեպքերը կարող են համարել շատ սովորական ու ընդունելի, այսինքն կարող են անտեսել սխալը:

Բայց ինչ պատճառներ էլ ունենան այսպիսի սխալները, դրանցում քիչ չէ և խոսքի իներցիայի դերը: Մասնավորապես, հենց վերը նշված երևույթի (*եցն>ացն* փոխանցման) տարածման, ընդհանուր միտում դառնալու գործում իրենց բաժինն ունեն ոչ միայն բարբառայնությունը կամ համաբանու-

քյունը, այլ նաև խոսքի իներցիան:

Խոսքի իներցիային տրվելը կարող է նաև այլ կարգի սխալների առաջացման պատճառ լինել: Այսպես, երբեմն կարող են կանոնարկման ենթարկվել որոշ անկանոն ձևեր. դրանք համաբանության, նույնիսկ լեզվական ստեղծագործության արդյունք կարող են համարվել, եթե խոսողը չգիտի դրանց անկանոնության մասին: Դա վերաբերում է հատկապես երեխաների խոսքին: Եթե երեխան չգիտի, բայց մնանակությամբ կազմում է, ասենք, *ասիր* հրամայական ձևը կամ *ուտեցի* անցյալ կատարյալի ձևը, այս դեպքում, բերես, խոսքի իներցիայի դերը քիչ է: Բայց առօրյա խոսքում կանոնարկման աղյալիսի դեպքերը հաճախ տեղի են ունենում հենց իներցիայով, առանց գիտակցվելու:

Օրինակ.

– Երեխեքն էլ լավ չկերան:

– Ախրը *կերվելու* բան չէր: Չէր ուտվում իսկապես:

Հետաքրքիր է, որ սկզբում տրվելով խոսակցի խոսքի իներցիային, ենթարկվելով նրա գործածած *չկերան* ձևի ազդեցությանը, խոսողը կառուցում է *կերվելու* սխալ ձևը, ապա մոր ուղղում է այն խոսքի շարունակության մեջ:

Բացառված չէ, որ աղյալիսի ձևերի կիրառումը լինի միտումնավոր, գիտակցված, բայց այս դեպքում արդեն դրանք պայմանավորված չեն լինի խոսքի իներցիայությամբ, և գործ կունենանք լեզվախաղի հետ, որն արդեն խոսքի կառուցման այլ սկզբունքի արդյունք է:

2. Խոսքի իներցիայության, անպատրաստության դրսևորումներ են նաև խոսքի մեջ որոշ անհարկի, նույնիսկ ավելորդ բառերի գործածության դեպքերը: Դրանք պայմանավորված են խոսքի կառուցմանը մասնակցող տարբեր արտալեզվական գործոններով:

Քանի որ առօրյա խոսքը սովորաբար մտածելու ընթացքի անմիջական արտացոլումն է, հենց մտածելն ու ձևակերպելը – արտահայտվելը միաժամանակ են տեղի ունենում, զուգահեռաբար: Բայց խոսողը հաճախ չի կարողանում պահպանել այդ զուգահեռությունը, որի խախտումն էլ տարբեր երևույթների առաջացման պատճառ է դառնում: Դրանցից մեկն էլ անհարկի կամ ավելորդ բառերի, լեզվական այլ միավորների գործածությունն է: Խոսողը չի ուզում դադար տալ, իներցիայով շարունակում է արտահայտվել, մինչև կհիշի կամ կձևակերպի իր խոսքի շարունակությունը:

Այսպիսի կիրառությամբ հանդես են գալիս որոշ ցուցական բառեր ու դերանուններ (ահա, էս, էդ, էսպես), նյութական իմաստ չունեցող խոսքի մասերին պատկանող տարբեր բառեր (այսինքն (ս), ուրեմն(ս), դե, հը, ը, հա, ըիը), որոշ քարացած քերականական ձևեր ու բառակապակցություններ (ոնց ասած, ճիշտն ասած, այսպես ասած) և այլն:

Օրինակներ.

Էս մոտերքում է աշխատում, էս, սպասի, էլեկտրոնում: Նստել էր (ուրեմն) էդ (դե) ֆայտոնի մեջ (ուրեմն) ծաղկեփնջով, ոնց որ լորդ:

Նման գործածությամբ առանձնապես շատ է հանդես գալիս *բան* բառը, որը կարծես յուրատեսակ «փրկարար օղակ» է այսպիսի դեպքերի համար: Ընդ որում, այնքան բազմազան են դրա կիրառությունները, որ ամենատարբեր երևույթներում, նույնիսկ անսովոր դրսևորումներում այդ բառը կատարում է ամենահաս օգնականի դերը:

Բերենք միայն մի քանի օրինակներ.

Բան ջան, Արմեն ջան, մի հատ հորդ կանչես զա: Սեկ էլ էդ բանը եկավ. շեֆը: Սինչև իրանք մի բան անեն նստեն, տեղավորվեն, մենք կհասնենք: Բան մի արա, ձեռ մի տու:

Որոշ մարդկանց համար բառերի և այլ միավորների այսպիսի ավելորդ կիրառությունները դարձել են սովորույթ. նրանք հաճախ խոսքի մեջ դրանք գործածում են ոչ թե անհրաժեշտ բառը հիշելու կամ միտքը ձևակերպելու, ամբողջացնելու պահանջից ելնելով և այդ որոնման ընթացքում դրանց ինքնաբերական արտասանմամբ, այլ սովորույթի ուժով: Դա նրանց համար խոսքի յուրատեսակ հատկանիշ է դարձել:

Սի բանի այդպիսի օրինակ.

Դե դա (իմացար) մեծ բան չի, որ (իմացար) էղբան չեմուշում անի: Գնացինք (ինչ որ էր) գտանք էդ մարդուն (ինչ որ էր), վերցրինք հետներս, գնացինք: Կզմաս (ասա հա), ներս չես մտնի (ասա հա), միջանցքում կֆռֆռաս (ասա հա), ինքը քեզ ներս կկանչի:

3. Խոսքի անպատրաստության հետ են կապվում նաև զանազան կարգի ընդհատումները: Իհարկե, նկատի չունենք խոսքի բնական ընդհատումները, երբ խոսքը դադարեցվում է որևէ անձի, իրողության կամ երևույթի միջնորդությամբ, պահանջով կամ պատճառով. ասենք՝ ուսուցիչը դադարեցնում է աշակերտի խոսքը՝ գոհ լինելով նրա պատասխանից, ուսուցիչն է ընդհատում իր խոսքը, որովհետև ներս է գալիս տնօրենը՝ դասալսման, տնօրենն է դադարեցնում խոսքը, որովհետև նրան շտապ կանչում են հեռախոսի մոտ և այլն: Բոլոր այս կարգի ընդհատումները կապ չունեն խոսքի կառուցման ինքնընթացության սկզբունքի հետ և դրանով չեն պայմանավորված:

Սենք նկատի ունենք այնպիսի ընդհատումները, որոնց պատճառը ինքնընթացությունն է, այսինքն, երբ խոսողն ինքն է ընդհատում խոսքը ինքնընթացությամբ պայմանավորված որևէ հանգամանքի պատճառով: Այդ հանգամանքները կարող են լինել տարբեր կարգի, բխել տարբեր իրողություններից: Նման ընդհատումները հիմնականում կապվում են խոսքի պլանի փոփոխության հետ: Այս երևույթն էլ կարող է ունենալ տարբեր դրսևորումներ. խոսենք դրանցից առավել կարևորների մասին:

ա) Ինքընթաց կերպով սկսելով հաղորդակցումը, խոսողը հանկարծ անդրադառնում է, որ իր մտքերը հաղորդելու համար ճիշտ տեղից չի սկսել, ինչպես ասում են, սկսել է շատ հեռվից, և արդեն այդ պլանը նրան չի բավարարում, որովհետև այդպես ստիպված է խոսել մի քանի մանրամասների մասին, որոնք արդեն նա կարևոր չի համարում տվյալ պահի համար՝ իր հիմ-

նական միտքը արտահայտելու տեսակետից: Եվ նա ընդհատում է ինքնընթացորեն սկսած խոսքը, հրաժարվում մտքերի հաղորդման ընտրած պլանից, խոսքը շարունակում է տվյալ իրադրության համար իր կարծիքով առավել նպատակահարմար պլանով: Այսպիսի ընդհատումների պատճառով կարող է կիսատ մնալ ոչ միայն սկսած նախադասությունը, այլև հենց բառը, այսինքն՝ նոր ընտրած պլանը անմիջապես դրվում է գործածության մեջ՝ նախորդ պլանը ընդհատելով ցանկացած տեղում: Այսպես.

Սի քանի օր տեսա. ավտոբուսի մեջ, վերջում, էլի միտքով էր. իբր քե ինձ չի տեսել՝ քերթ է կարդում: Ես էլ, մեկ ուլեցի չմոտենամ, չխո... Այսը, ըսկի մարդ չի, է, իմացար չէ՝ նորից է կին ուլե, իսկ Անոյի բառասուները չի էլ լրացել:

Հաճախ էլ, երբ խոսողը զգում է, որ շատ է ընկել մանրամասների մեջ, ու հիմնական մտքի հաղորդումը երկարաձգվում է, ոչ քե դիմում է այսպիսի կտրուկ ընդհատումների, այլ կիրառում է որոշ ընդհանրացնող, սահմանափակող ձևակերպումներ, բառեր ու կապակցություններ, որոնք մի կողմից մանրամասնությունների մասին հաղորդումը ընդհատելու նշանակություն ունեն, մյուս կողմից էլ ազդանշան են խոսակցին, որ ահա սկսվում է հաղորդումը առավել կարևոր մի հանգամանքի կամ իրողության մասին, այսինքն կատարվում է անցում մանրամասնից գլխավորին: Նման կիրառությամբ հանդես են գալիս «Դ-ե վերջը», «Ինչ որ է», «Սի խոսքով», «Լավ», «Էլ չերկարացնեմ» և այլ կարգի բառեր ու արտահայտություններ: Հաճախ սրանք զուգակցվում են խոսքը սահմանափակող, ասվածն ընդհանրացնող նախադասությունների հետ.

Տեղյակ ես, գիտես արդեն ինչ վիճակ է. ոչ մերը, ոչ կինը էլ չեն ուզում երեսը տեսնեն, էն երեխերին նայում ես... Վերջը, խելքի չի գալիս: Հենց երեկ՝ էլի մույն քատրոնը սարքեց:

Բերված օրինակում խոսակցին արդեն հայտնի իրողությունների, մանրամասների թվարկումը սահմանափակելու նպատակով խոսողը գործածում է *Խելքի* չի գալիս ընդհանրացնող նախադասությունը՝ տվյալ դեպքում զուգակցված «Վերջը» բառի հետ, որի փոխարեն կարող են դրվել նաև վերը թվարկած բառերն ու կապակցությունները:

Որոշ խոսողներ այսպիսի դեպքերում գործածում են նաև այլ լեզուներում մնան կիրառություն ունեցող բառեր ու արտահայտություններ: Այդ տեսակետից նկատելի է ռուսերեն որոշ կայուն ձևերի ու կառույցների ակտիվությունը (վաբշե, վոբշեմ, չտոբ մե բիլը, տուդա-սյուդա և այլն): Այս երևույթը հանդուրժելի է միայն այն դեպքում, եթե խոսողը ռուսերենի կրող է, այսինքն նրա մայրենի լեզուն ռուսերենն է, և հայերեն խոսելիս նա դժվարանում է գտնել համապատասխան համարժեքները, դրանք չգիտի պարզապես ու ստիպված կիրառում է ռուսերենի ձևերը: Մնացած դեպքերում դա անհանդուրժելի է, որովհետև վնասում է քե՝ հայերենին, քե՝ ռուսերենին:

Խոսքն ընդհանրացնող, մանրամասները սահմանափակող ազդանշան-

նային կառույցների հաճախ դիմում է նաև խոսակիցը. դա տեղի է ունենում հատկապես այն դեպքում, երբ նա զգում է ժամանակի սղություն կամ գոհ չէ հաղորդակցության համար խոսողի ընտրած այսպիսի երկարաձգված պլանից և այդպիսի ռեպլիկների միջոցով արտահայտում է իր վերաբերմունքը, փորձում «ստիպել» խոսողին՝ փոխելու պլանը, ընտրել առավել աշխույժ պլան, խոսել հիմնականի մասին և այլն: Այսպիսի արտահայտությունները տարբեր դրսևորումներ կարող են ստանալ՝ նայած թե ինչպիսին է խոսակիցների միջև փոխհարաբերությունը (մտերիմ ընկերներ են, թե պարզապես ծանոթներ, հասակակիցներ են, թե ոչ, կապված են պետ – ստորադրյալ հարաբերությամբ, թե հավասար են իրենց դիրքով և այլն): Ըստ այդմ էլ կարող են կիրառվել տարբեր իմաստային կամ բառային հագեցվածություն ունեցող արտահայտություններ. «Զնեցրիք», «Վերջը», «Ինչ որ է», «Հոգի հանեցիր, դե ասա, էլի», «Արագացրու, ժամանակ չունենմ», «Մի ընկնի սար ու ձոր, կարճ կապի» և այլն:

բ) Ընդհատում կարող է տեղի ունենալ նաև այն դեպքերում, երբ խոսողը հանկարծ հայտնաբերում է, որ բաց է թողել որևէ էական հանգամանք, չի հաղորդել որևէ իրողություն, երևույթ և այլն: Իսկ խոսքի հետագա ընթացքի, շարունակության համար այդ իրողություններն ու երևույթները նա համարում է շատ կարևոր, վճռական: Դրա համար էլ նա ընդհատում է խոսքը, փոխում ընտրած պլանը, կատարում անհրաժեշտ լրացումները, ապա միայն շարունակում: Օրինակ.

Էդ կնոջ տնից դուրս եկանք ու ընկերս... Հա, էդ կինն ասեց նաև, որ եթե մինչև վաղը չհասցնենք, ուշ կլինի: Իսկ ընկերս էլ դեռ պիտի գնար Գյումրի, թղթերը վերցներ, դառնար:

Այսպիսի դեպքերի համար էլ կան յուրատեսակ կայուն կառույցներ, տիպական բառեր ու արտահայտություններ, որոնց դիմում է խոսողը. «Հա, մոռացա ասեն», «ներողություն, չասեցի, որ», «Չէ, մինչև այդ...» և այլն:

գ) Երբեմն էլ ընդհատման պատճառ կարող է դառնալ այն, որ խոսողն իսկապես մոռանում է, թե ինչ պիտի ասեր կամ ինչպես շարունակի հետո: Այսպիսի ընդհատումները սովորաբար խոսքի պլանը փոփոխելու հանգամանքով չեն պայմանավորված և կարող են ունենալ տարբեր պատճառներ (խոսողը չի հիշում կոնկրետ փաստը, իրողությունը, շեղում են նրա ուշադրությունը, դժվարանում է ձևակերպել ասելիքը և այլն):

Իհարկե, նման ընդհատումներից հետո էլ խոսողը կարող է փոխել ընտրած պլանը կամ շարունակել հաղորդակցումը նույն պլանով, բայց տվյալ դեպքում դա չէ էականը, այլ այն, որ ընդհատման բնույթը ուրիշ է, քան նախորդ դեպքերում:

Բոլոր տեսակի ընդհատումների ժամանակ էլ խոսողը կարող է բավարարվել միայն լռելով կամ այդ ընթացքում դիմել ավելորդ բառերի ու արտահայտությունների գործածության, որի մասին արդեն ասվել է:

4. Անպատրաստության հետ են կապվում նաև որոշ կարգի ուղղումներ

ու ճշգրտումները: Որքան էլ առօրյա խոսքը բնութագրվում է անպատրաստության հատկանիշով, խոսելու գործընթացը հստակորեն վերահսկելու նպատակադրության բացակայությամբ, այնուամենայնիվ այն վերահսկողության իսպառ չենթարկվող խոսք չէ, որովհետև այն բարձրագույն նյարդային համակարգի գործունեության արդյունք է: Այդ են վկայում որոշ կարգի ուղղումներ, որոնք կատարվում են խոսքին համընթաց:

Ընդհանուր առմամբ կարելի է առանձնացնել ուղղումների երկու խումբ. ա) բովանդակության պլանին վերաբերող ուղղումներ, բ) արտասանական, քերականական ուղղումներ:

Բովանդակության պլանին վերաբերող ուղղումներն ու ճշգրտումները կապվում են խոսքի տրամաբանական զարգացման, բովանդակությունը առավել ճշգրիտ վերարտադրելու ցանկության հետ: Խոսողը հանկարծ հայտնաբերում է անհամապատասխանություն խոսքի մտքի, բովանդակության և դրա լեզվական արտահայտության, դրսևորման միջև. արտահայտած միտքը ամբողջությամբ չի համապատասխանում իր ցանկացածին՝ կամ սխալ է, կամ որևէ բան պակաս է, կամ դիպուկ ու պարզ չէ: Դրա համար էլ նա անդրադառնում է ասվածին, կատարում համապատասխան ուղղումներ կամ ճշգրտումներ՝ ձգտելով ստեղծել առավել լիարժեք ու ամբողջական համապատասխանություն իր մտքում եղածի և արտահայտած խոսքի բովանդակության միջև: Օրինակ.

Դե, իմքը մի քիչ թույլ մարդ է. չէ, այսինքն, ստամոքսը լավ չի, թե չէ՝ առողջ է: Ուղղակի որ ուշ ժամ էր, իմքն էլ սոված, ստիպված կերավ, հետո էլ մինչև տուն հասանք՝ շատ մրսեցիմք, դա էլ շատ խանգարեց, դրա համար էլ երևի վատացել է:

Ինչպես երևում է օրինակից, խոսողը մտքի տեսակետից սխալ կամ անհաջող է համարում «թույլ մարդ» ձևակերպումը, որն էլ հենց ուղղում է, ճշգրտում, իմաստային մասնավորման ենթարկում:

Իսկ արտասանական, քերականական ուղղումները կապվում են լեզվական նորմերի հետ: Խոսքի մեջ թույլ տալով սխալներ կամ շեղումներ համընդհանուր լեզվական նորմերից՝ խոսողը անդրադառնում է դրանց, կատարում անհրաժեշտ ուղղումը. ընդ որում, դա արվում է սովորաբար անմիջապես, բայց պատահում են նաև այնպիսի դեպքեր, երբ ուղղումը կատարվում է փոքր-ինչ ավելի ուշ, ոչ անմիջապես:

Հենց մտնում ես ձորն ու ավաղնիներ... ըհ, աղավնիներ են. խմբերով, երամ-երամ: Իրա համար ի՞նչ տարբերություն. իր համար:

Այս նույն ձևով կարող են կատարվել արտասանական, քերականական տարբեր կարգի ուղղումներ: Իհարկե, դրանք պարտադիր տեղի ունեցող երևույթներ չեն, և հաճախ է պատահում, որ սխալը այդպես էլ մնում է չփորձված. դրանք այն դեպքերն են, երբ խոսողը չի գզում, չի նկատում թույլ տրված սխալը, կամ նկատում է, բայց հարկ չի համարում, հարմար չի գտնում անդրադառնալ դրան: Այս հարցում կարևոր նշանակություն ունի խոսողի և

խոսակիցների ունեցած վերաբերմունքը խոսքի նկատմամբ. եթե նրանք հավասարապես պահանջկոտ են, սխալները հիմնականում ուղղվում են: Եթե խոսողը զգում է խոսակիցների պահանջկոտությունը, նա նախապես որոշ չափով զգուշանում է, որպեսզի աչքի ընկնող սխալներ թույլ չտա: Հատկապես այն դեպքերում, երբ խոսողը ստիպված է դիմելու որոշ բառերի ու կառույցների, որոնց արտասանությունն իսկ դժվար է իր համար, նկատելի է դառնում խոսողի գործադրած ճիգը՝ չսխալվելու համար. այդ նպատակով նա երբեմն մույնիսկ վանկատում է տվյալ բառը կամ կառույցը: Բերենք միայն մեկ օրինակ.

(Ընկերները տեղյակ են, որ Բ-ն գնացել է համալսարան. գիտեն նաև, որ նա դժվարանում է միանգամից և ճիշտ արտասանել «համալսարան» բառը. Բ-ն վերադառնում է):

– Ո՞ր էիր, որտեղի՞ց ես գալիս:

– Հա-մա-լը-սա-րա-նից:

Երբ այս պահանջկոտությունը վերածվում է պաշտոնականության, կարող է փոխվել նաև հաղորդակցության համար ընտրած միջոցը՝ կարող է կատարվել անցում առօրյա խոսքից գրական լեզվին:

Դիտարկված երևույթների այսպիսի տարանջատումը պայմանական է և բխում է դրանց առանձնակի բնությունն կատարելու նպատակադրությունից, իսկ առօրյա խոսքում դրանք կարող են հանդես գալ միասնաբար, տարբեր հատկանիշների զուգակցումով, տարբեր աստիճանի փոխներթափանցումներով:

Անպատրաստության դրսևորման մեծ բազմազանությունը անհնարին է ենթարկել սպառնիչ բնության բեկուզ այն պարզ պատճառով, որ գործնականորեն հնարավոր չէ հավաքել, ի մի բերել կյանքի բազմազան ոլորտներում ու իրադրություններում հանդես եկող բոլոր տեսակի խոսքային իրացումները, բոլոր օրինակներն ու ձևակերպումները: Այս առումով դիտարկված երևույթները որքան էլ ինքնընթացության սկզբունքի սպառնիչ և ամբողջական բնութագրությունը չեն, այնուամենայնիվ ներկայացնում են դրա հիմնական հատկանիշներն ու առանձնահատկությունները:

Ավելացնենք, որ կան նաև խոսքի կառուցման ներքին սկզբունքներ ու հատկանիշներ պայմանավորող իրողություններ՝ կապված անպատրաստության հետ, որոնց բնությունը ևս հողվածի նպատակը չէ:

ԿՐԿՆԱՍԵՌՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Հայերենում կամ շատ բայեր, որոնց սեռային հատկանիշը միատարր չէ, դրանցում առկա են երկու սեռեր, որոնք առաջացնում են սեռային զուգահեռություններ: Այդ բայերը կոչվում են կրկնասեռ բայեր, իսկ երևույթը՝ կրկնասեռություն: Հայ քերականագիտության մեջ կրկնասեռությունը՝ որպես առանձին քերականական կարգ, ամբողջական և մանրամասն բնության համարյա չի ենթարկվել, լեզվաբանները երևույթի մասին կամ չեն խոսել, կամ հպանցիկ են անդրադարձել այդ հարցին: Ոմանք էլ նկարագրել են կրկնասեռությունը, բայց որպես քերականական կարգ չեն առանձնացրել:

Հ. Բարսեղյանը նկատում է, որ «ոչ միայն կրավորական, այլև ներգործական, չեզոք սեռի բայը կարող է նախադասության մեջ իրեն հակառակ մի այլ սեռի գործածություն ունենալ», բայց դրանք դիտում է որպես «բացառիկ գործածություններ» և շեշտում, որ այդ դեպքում էլ անկախ շարահյուսական կիրառություններից բայերը պահպանում են իրենց սեռը:

Ս. Աբրահամյանը կրկնասեռ է համարում այն բայերը, որոնք դրսևորում են ոչ թե մեկ, այլ երկու սեռային արժեք՝ չլրելով ոչ մի ձևային փոփոխություն: Կրկնասեռությունը բխում է բայիմաստից, և Ս. Աբրահամյանը, Ն. Պառնասյանը, մասնաշրջաններ գտնում են, որ այդպիսի կրկնասեռությունը մի և առաջ հանդես է գալիս ներգործական և չեզոք սեռի բայերի միջև: Միաժամանակ նշվում է, որ կրկնասեռությունը հատուկ է մասնավորական բայերին, քանի որ «կրավորաձև բայերի մի զգալի մասը առանց ձևային լրացուցիչ փոփոխության կարող է գործածվել թե՛ կրավորական, թե՛ չեզոք սեռի արժեքով»:

Կրկնասեռության երևույթը համեմատաբար խորը և մանրամասն բնույթ է Աշոտ Աբրահամյանը իր «Բայը ժամանակակից հայերենում» աշխատության մեջ: Նա ևս նշում է, որ կրկնասեռության դրսևորման ժամանակ բայը միևնույն բառաձևի սահմաններում երևան է բերում ոչ թե մեկ, այլ երկու սեռի քերականական առանձնահատկություններ՝ առանց բառաքերականական լրացուցիչ փոփոխությունների: Ա. Աբրահամյանը կրկնասեռությունը սահմանում է հետևյալ կերպ. «Կրկնասեռ են այն բայերը, որոնք բառարանային միավոր հանդիսացող բայական մի ընդհանուր բառույթի մեջ այս կամ այն չափով պարունակում են երկու սեռի՝ ներգործականի և չեզոքի հատկանիշները»: Առանձնացվում են ներգործական և չեզոք սեռերը, քանի որ դրանց արտահայտումը կախված չէ քերականական բառափոխությունից:

Կրկնասեռությունը պայմանավորված է լեզվի պատմական զարգացումով, պատմականորեն փոփոխվող կարգ է, տարբեր ժամանակահատվածներում տարբեր դրսևորում ներ ունի: Այն որոշելիս պետք է հաշվի առնել լեզվի զարգացման տվյալ շրջանը, որովհետև անցյալում որևէ կրկնասեռ բայ կարող է կորցնել սեռային հատկանիշներից մեկը՝ հետագայում ներկայանալով իբրև միասեռ բայ: Եվ ընդհակառակը, արդի շրջանում կրկնասեռություն դրսևորող բայը կարող է անցյալում միասեռ եղած լինել: Լինում են նաև բայեր, որոնց մեջ կրկնասեռությունը անցյալից եկել և պահպանվում է մինչև այժմ:

Առանձնացնելով կրկնասեռության մի բանի դրսևորումներ՝ բայիմաստի, խնդրառության, բառակազմական հատկանիշներին կապված, միաժամանակ պետք է նշել, որ դրանցից ամենաբնորոշն ու տարածվածը իմաստային կրկնասեռությունն է: Եվ որովհետև այն առավելապես դրսևորվում է ներգործական ու չեզոք սեռերի միջև, որոշ լեզվաբաններ հակված են կրկնասեռություն տեսնել միայն այդտեղ, ընդունել միայն կրկնասեռության այս տեսակը՝ շեշտելով, թե կրկնասեռ են այն բայերը, որոնք առանց բայիմաստի որևէ փոփոխության դրսևորում են երկու սեռային նշանակություն: Երբեմն հենց բայերի իմաստներով են պայմանավորվում սեռային տարբերակումները:

Ստորև բերվող բայերը չեզոք սեռի են, բայց կարող են ուղիղ խնդիր ստանալ և գործածվել ներգործական սեռով:

Շնչել. «Վիրավորը շատ ծանր էր շնչում» - չեզոք: «Եվ ահա քաց ռունգերով շնչում է քարն արյան հոտը» (ԱԲ, 222) - ներգործական:

Ապրել. «Ամուսինը տարին բոլոր անտառի խորքերում էր ապրում» (ԱԲ, 49) - չեզոք: «Իր կյանքի վերջին օրերն էր ապրում» (ԱԲ, 48) - ներգործական:

Մտածել. «Պապը մտտել էր բազմոցին և լուռ մտածում էր»: «Երբ մեր գլուխը ետ հանեցինք, մի վատ, բայց մեր կարծիքով արդար *քշմամություն էինք մտածում*» (ՀՄ, 244):

Բուրել. «Դաշտում անուշ բուրում էին կակաչները»: «Դու *քնքշություն ու սեր էիր բուրում* դեպի Դիլանը» (ՀՄ, 12):

Հարկ է նկատել, որ եթե գրական հայերենում կրկնասեռ բայերը բազմաբանակ չեն, ապա դրանք խոսակցական լեզվում շատ գործածական են: Պատահական չէ, որ գեղարվեստական գրականության մեջ այդ երևույթը ավելի հաճախ է հանդիպում այն գրողների՝ ստեղծագործություններում, որոնց լեզվաոճին բնորոշ է ժողովրդական բառ ու բանը (Հ. Թումանյան, Ակ. Բակունց, Հր. Մաքսուսյան և այլք):

Իսկ ներգործական սեռի բայերը չեզոք սեռի նշանակությամբ գործածվում են հիմնականում այն ժամանակ, երբ դրանք արտահայտում են հաճախակի կրկնվող, սովորություն դարձած գործողություն:

Թմբկահարել. «Իր փչակը թմբկահարում էր մի փայտփորիկ ... Հեռու մի տեղ *թմբկահարում էր* փայտփորիկը, շարունակեց երգել ծղրիղը» (Հ Մ, 28 -

29)։ Նախադասության առաջին մասում *քմբկահարել* բայը գործածվել է ներգործական սեռի նշանակությամբ, իսկ երկրորդ մասում նույն բայն ունի արդեն չեզոք սեռի կիրառություն։

Լսել. «Երեխաները հետաքրքրությամբ են լսում տատի հեքիաթները»։ «Սինչ այդ գլուխը կախ լսում էր» (ԱԲ, 44)։

Խմել. «Պապիկը խմում էր իր ձեռքով թորած օղին»։

«Իսկ հյուրանոցում խմբապետ Շավարշը

Խմում էր. խմում էր ու մոծով լցվում» (ԵԶ, 126)։

Բոլոր այս օրինակներում սեռային տարբերությունների համար հիմք են իմաստային նրբերանգներն ու նշանակությունների զանազան առումները, թեպետ բայերը պահպանում են իրենց հիմնական սեռային պատկանելությունը՝ չեզոք կամ ներգործական։

Բայց միշտ չէ, որ իմաստային տարբերություններն առաջացնում են սեռային տարբերություններ, այսինքն՝ տվյալ բայի տարբեր գործածություններում կարող են լինել իմաստային նրբերանգներ, որոնք չեն առաջացնում սեռային տարբերակներ, դրանցում սեռի երկփեղկում չի լինում։ Օրինակ՝ *արտահայտել, ապականել, բերել, դատարկել, թողնել, ժխտել, ծալել, կծել, հայտարարել* և այլ բայեր միայն ներգործական սեռի են, իսկ *ալիւլանալ, բուսնել, ժպտալ, վազել, ընկնել, գնալ, դժվարանալ, խենթանալ, ծիծաղել, հիանալ* և այլ բայեր չեզոք սեռի են իրենց բոլոր իմաստներով հանդերձ։

Որոշ բայերի իմաստային տարբերակումներն այնքան խորն են, որ առաջանում են ինքնուրույն, անկախ իմաստներ՝ կազմելով համանունների շարք։ Դրանք չի կարելի մտցնել կրկնասեռ բայերի մեջ, քանի որ տարբեր իմաստ ունեցող նույնանուն բայերը ունեն իրենց տարբեր սեռերը։ Համանունների շարք են կազմում այսպիսի բայեր՝ *բռնել, դակել, բորել, ժրել, լուծել, խփել, կարոտել, կոճկել, հեղել, հոսել, հոտել, մեկնել, միտել*՝ և այլն։

Օրինակ՝ «Ոտքերը մի քիչ *մեկնեց* և ձեռքով շրջագցեստի փեշերը հավաքեց» (ԱԲ, 109)։

«Հորաքույրս ձմռանը *մեկնեց* Ռուսաստան»։ «Ուսուցիչը դժվարությամբ *մեկնեց* խրթին շարադրանքը»։ Ընդգծված բայերը իրենց *երկարել, ուղևորվել, բացատրել* իմաստային հեռացումներով չեն կարող կազմել կրկնասեռություն։

Այսպիսով, կրկնասեռ կարելի է համարել այն բայերը, որոնց իմաստային նրբերանգները մնում են տվյալ բայի իմաստային ոլորտում։ Կրկնասեռ բայերը տարբերակված սեռային կշռությով նույն բնույթը չունեն. որոշ բայերի մեջ գերակշռում է չեզոք սեռի իմաստը, մի այլ խմբում ընդգծված են ներգործական սեռի հատկանիշները, մի երրորդ խումբ բայերի մեջ հավասարագոր են այդ երկու սեռերի իմաստները։

Անձրևել, աշխատել, ապաստանել, բանաստեղծել, գահավիժել, դանդաղել, դարանել, դժգունել, դողացնել, երկատել, զբոսնել, զրուցել, ընթրել, խաղալ, խոռովել, կաթել, մաղել, մոմռալ, ոռնալ, չարախոսել, պարապել, տագ-

նապել, տարակուսել, տեղալ, փայլատակել, փշել և այլ բայեր իրենց հիմնական կիրառությամբ չեզոք սեռի են, բայց կարող են ուղիղ խնդիր ունենալ և ձեռք բերել ներգործական սեռի իմաստ: Գեղարվեստական գրականությունից բերենք երկրորդ կիրառության օրինակներ: «Դժվար բարձրացավ այդ կարճ զառիվերը» (Հ Մ, 22): «Շատարարը բարձրացրեց գլխից վեր ու շողք ու խշշոց մաղեց» (Հ Մ, 11): «Սոնան ուշքի եկավ, ասես կտրվեց մտքերից ու փշեց փութը» (Հ Մ, 20): «Հետո հայիոյանը մրթմրթացինք» (Հ Մ, 386): «Մարգագետինները ծխում էին դաղձի բույրը» (Ա Բ, 150): «Սփյուռքի հայերը եղեռնը ավելի հիվանդագին են ապրում» (ԳՔ, 3): «Ինչո՞ւ կուլաս կուց – կուց արում» (Հ Թ, 43):

Իսկ արյունել, արցունքոտել, բռնել, բուրել, դուրսել, երևակայել, եփել, քարթել, քերել, ժայթքել, խարսխել, խորհել, խփել, ծակել, կանխել, կեղծել, կեղտոտել, կոնծել, մամել, մարել, շփել, պատռել, պնդել, սերել, սկսել, ցողել և այլ բայեր, հիմնական կիրառությամբ լինելով ներգործական սեռի, կարող են միևնույն ժամանակ գործածվել չեզոք սեռի իմաստով: «Մենք կարծում ենք՝ տղերքը գնում ու հավիտյան եղաես էլ չեն հիշում. բայց, ուրեմն, չեն մոռանում, նստում իրենց երեխերքին պատմում են» (Հ Մ, 265): «Ժամերով կարող եք նայել, թե ինչպես է զարկում փորի մաշկը» (Ա Բ, 28): «Լսեցին, տեսան, բայց ծպտուն չհանեցին» (Ա Բ, 98): «Ես ուզում էի, որ նա էլ կանչեր» (Ա Բ, 123):

Ժամանակակից հայոց լեզվում կան բայեր, որոնցում չեն գերակշռում ո՛չ ներգործական և ո՛չ էլ չեզոք սեռի հատկանիշները, դրանք հավասարաբար են իրենց կիրառությամբ: Այդպիսի բայերից են՝ արածել, բարբաջել, երգել, երկնել, ըմպել, խոսել, խորհրդածել, կարդալ, նախազգալ, նվագել, շնչել, շշմջալ, պարզել, սուլել, ցնկնել, փսխել և այլն: «Նախիրը փնջոցով արածում էր համեղ խոտը» (Ա Բ, 57):

«Նախիրը փնջոցով արածում էր»: «Նրանք նվագում են մանդոլին, կիթառ, նրանք երգում են ռուսերեն, երգում են իրենց սերը» (Ա Բ, 180): «Արյունըռուշտ ոճիրներով ահավոր // Մահ են շնչում լեռներն ի վեր ալևոր» (Հ Թ, 50): «Երեկվանից հիվանդն արդեն հանգիստ էր շնչում»:

Կա բայերի մի խումբ, որի կրկնասեռությունը ևս կապված է բայիմաստին: Դրանք այն բայերն են, որոնց ներգործական սեռի կիրառությունը համապատասխանում է բուն բայաձևին, իսկ չեզոք սեռի նշանակությամբ գործածվելիս, ճիշտ է, բայը որևէ փոփոխության չի ենթարկվում, բայց ունի վ – ով ձևի իմաստ: Այդպիսի բայերից են՝ այլակերպել, բախել, գունաթափել, զուլալել, ընկղմել, ընկճել, թավալել, քերել, խոժոռել, խոնարհել, խոտորել, ծավալել, հաջողել, ձախողել, մաշել, մրոտել, մխարանել, մոլորել, պատռել, պղտորել, պարզել, սասանել, սերել, սկսել, տեղավորել, տոչորել, փլուզել, փոշոտել և այլն:

Նման բայերի համար է. Աղայանի բացատրությունը հետևյալն է. «...բավալել բայը «զլորելով շարժել» իմաստով ներգործական է, իսկ

«բավական» իմաստով՝ չեզոք:

Մրոտել բայը «մուր քսել, մրով կեղտոտել» իմաստներով ներգործական սեռի նշանակություն ունի, իսկ «մրով կեղտոտվել» իմաստով՝ չեզոք սեռի: Մերել բայը «սերունդ արտադրել, ծնել» իմաստով ունի ներգործական սեռի կիրառություն, իսկ «ծնվել» իմաստով՝ չեզոք սեռի: Կրկնասեռության նման արտահայտություններ տեսնում ենք հետևյալ մասնադասություններում. «Երբ լուսո դեմ կրակը *հանդարտեց* (հանդարտվեց), խանձված ընկած էին Սանասի կինը, երեխան. կազակը» (ԱԲ, 101): «Կովկասի ամպած երկինքը *պարզեց* (պարզվեց)» (ՀԹ, 25): «Մանր չոմբախը, գլուխը մեխած, Օճորքում դրած *պիտի մրոտի* (պիտի մրոտվի)» (ՀԹ, 188):

Սրանք, գուցե, շատ ավելի անհատական բնույթի են, բնորոշ են տվյալ գրողի լեզվաոճին: Նույն կերպ կենդանի խոսքում և գեղարվեստական գրականության մեջ կարող են հանդիպել բայերի այնպիսի իմաստային կիրառություններ, երբ խոսքի որոշակի հուզականության, պատկերավորության մպատակով գործողությունը ստանում է փոխաբերական արժեք, որը մոր սեռային հատկանիշ է առաջացնում: Ա. Աբրահամյանը այդպիսի կիրառություններն անվանում է «ժամանակավոր - փոխաբերական նշանակություն» և գրում, թե «այդպիսի կիրառությամբ միայն բնագրային տվյալ պայմաններում բային ժամանակավորապես վերագրվում է քերականական – սեռային մոր հատկանիշ, որպիսին չունի տվյալ բայն ընդհանրապես, որպես բառական միավոր»⁶:

Անկախ գործածության մասնակի բնույթից, սեռային երկփեղկումը հիմք է տալիս այս բայերին ևս բնորոշ համարել կրկնասեռությունը: Այսպես. *խշշալ, շողարձակել, դողանջել* և նման մի շարք բայեր իրենց հիմնական գործածությամբ չեզոք են, բայց հետևյալ փոխաբերական կիրառություններում ձեռք են բերել ներգործական սեռի իմաստ: «Անտառն իր *թախիծն էր խշշում*»: «Նրա աչքերը *շողարձակում էին* անհուն երջանկություն»: «Եկեղեցու զանգերը *սարսուռ են դողանջում*»:

Ա. Աբրահամյանը նշում է, որ այս տիպի բայերը չի կարելի դնել մույն գծի վրա, ինչ «վարել հողը», «ջարդել սեղանը» և նման կապակցությունները: Այսինքն՝ ըստ մրա այս բայերի ներգործական սեռի հատկանիշ ունենալը ժամանակավոր է, և «միանգամայն հասկանալի է, որ ժամանակակից հայերենի բառարանում այս կարգի բայերը որպես բառական միավորներ ներկայացնելիս նրանց իսկական՝ չեզոք սեռին զուգահեռ չի կարելի նշել մաս ներգործական սեռը, քանի որ վերջինս չի մտնում նրանց բառական – քերականական նշանակության շրջանակի մեջ»⁷:

Իսկ Է. Աղայանը իր «Արդի հայերենի բացատրական բառարան»-ում նման չեզոք սեռի բայերի համար ներգործական սեռը նշում է փոխաբերական կիրառությամբ: Այսինքն՝ մա այս բայերի փոխաբերական կիրառությունը՝ որպես ներգործական սեռի արտահայտություն, չի համարում ժամանակավոր երևույթ:

Օրինակ՝

Հրաբխել - չք. «հրաբուխ առաջացնել» նք. փխք. «հրաբխի պես ժայթքել»

Առավոտել - չք. «առավոտ լինել, լուսավորել» նք. փխք. «առավոտ բերել»:

Կրկին հիշենք, որ լեզուն անընդհատ զարգացող պատմական երևույթ է, և դրա շնորհիվ ժամանակակից հայերենում բայի հին իմաստը կարող է անհետանալ, ու առաջանալ նորը կամ արտահայտվել իմաստային տարբերակներից մի քանիսի մթագնումով և մյուսների պահպանումով: Այդպիսի փոփոխությունները միշտ չէ, որ առաջ են բերում սեռային տարբերակներ: Եթե իմաստային նման փոփոխությունները առաջացնում են անցման կամ սահմանափակման հատկանիշներ, ապա առկա են մասնաբերական կամ փոփոխություններ: Հայոց լեզվի հին և նոր շրջանի շատ բայերի մեջ տեղի են ունեցել սեռային անցումներ կամ «սեռային տեղաշարժեր»: Դրանք կատարվել են պատմական զարգացման ընթացքում լեզվի մի որակից մի այլ որակի անցնելիս:

Նահանջել, սատակել, կանգնել, բաբախել, գաղթել, գարշել, դալարել, ծառայել, սահել, փայլել և այլ բայեր ժամանակակից հայերենում ունեն չեզոք սեռի նշանակություն, իսկ գրաբարում նրանք ունեցել են ներգործական սեռի կիրառություն:

Ասենք՝ *նահանջել* բայը գրաբարում ունեցել է «առաջ մղել, դրդել» ներգործական իմաստները, իսկ ժամանակակից հայերենում՝ «ետ կանգնել, տեղի տալ» չեզոք նշանակությունը: *Բաբախել* բայը գրաբարում «բախել, միմյանց խփել» իմաստներով ներգործական է եղել: *Գաղթել* բայը ևս այժմ չեզոք սեռի է, իսկ գրաբարում այն «վտարել, տեղահան անել» իմաստներով մասնաբերական կիրառություն է ունեցել:

Կարող է տեղի ունենալ մասնաբերական երևույթ, երբ գրաբարյան չեզոք սեռի բայը իմաստի տեղաշարժերով արդի հայերենում գործածվի ներգործական նշանակությամբ: Օրինակ՝ *դյուրել, երեսել, կանխել* և այլ բայեր ժամանակակից հայոց լեզվում ներգործական սեռի են, իսկ գրաբարում զուգահեռաբար ունեցել են մասնաբերական չեզոք սեռի գործածություն: *Կանխել* բայը չեզոք սեռի կիրառություն է ունեցել «առավոտյան շուտ վեր կենալ, շտապել, արագ գնալ» իմաստներով: Պետք է նշել, որ բայերի այսպիսի իմաստային տարբերակումները ժամանակի ընթացքում կարող են ավելանալ կամ ընդհակառակը՝ նվազել:

Բայի սեռային երկակի կիրառության դեպքեր նկատվում են ոչ միայն իմաստաբանության, այլև ձևաբանության և շարահյուսության ոլորտներում, ինչը հիմք է տալիս առանձնացնելու մասնաբերական կիրառության բերականական դրսևորումները:

Ա. Աբրահամյանի խմբավորման որոշ սկզբունքներ հիմք ընդունելով՝ նպատակահարմար ենք գտնում դիտարկել կրկնասեռության քերականական հետևյալ դրսևորումները.

1. Խնդրառությանը կապված կրկնասեռություն, երբ սեռային տեղաշար-

Ժեր են առաջանում սեռի և խնդրառական փոփոխության հիման վրա:

2. Կրկնասեռություն՝ կապված բայի լծորդության փոփոխությամբ: Այս երևույթով կրկնասեռ բայեր առաջանում են լծորդության պատմական փոփոխության և նույնացման հիման վրա:

3. Կրկնասեռություն՝ պայմանավորված կրավորական և չեզոք սեռերի կիրառությամբ: Արտահայտման այս երևույթի ժամանակ նույն բայը կարող է գործածվել և՛ կրավորական, և՛ չեզոք սեռերի նշանակությամբ:

Այս խմբերը կրկնասեռության քերականական դրսևորումների հիմնական միջոցներն են:

Խնդրառությամբ կապված կրկնասեռության մեջ կրկնասեռ բայերն ու իմաստային փոփոխություններից առաջացածներն իրար են կապված, որովհետև բայի իմաստային նրբերանգներից, տարբերակներից նույնպես ձևավորվում են սեռային տեղաշարժեր: Այսինքն՝ սեռային անցումների պատճառ կարող են դառնալ խնդրառական փոփոխությունները: Սեռային տեղաշարժեր կատարվում են ոչ միայն գրաբարից ժամանակակից հայերեն, այլ նաև տվյալ փուլում, այսինքն՝ ժամանակակից հայոց լեզվում: Նման անցումներ լինում են հիմնականում չեզոք սեռից ներգործական սեռ, այսինքն՝ բայը անանցողականից դառնում է անցողական, քեև որոշ բայերի մեջ նկատվում է հակառակ երևույթը՝ անցում ներգործական սեռից չեզոքի: Այս կրկնասեռ բայերը ծագել են ոչ թե կտրուկ փոփոխության, այլ երկարատև զարգացման հետևանքով:

Ժամանակակից հայերենում գոյություն ունեն այնպիսի բայեր, որոնց արտահայտած գործողության իմաստին հատուկ է անցման գաղափարը: Սակայն դա ոչ բոլոր դեպքերում է հանդես գալիս ներգործական սեռի բայերի նման: Այդ բայերի արտահայտած անցման գաղափարը ունի երկակի բնույթ՝ մի դեպքում անցումը լիակատար է ներգործական բայերի նման, իսկ մյուս դեպքում՝ մասնակի, որի ժամանակ անցումը որոշ չափով է առնչվում գործողության առարկային: Բնականաբար այս բայերի խնդրառությունը պետք է ունենա երկակի բնույթ՝ մեկ արտահայտվի ուղղականով (հայցականով), իսկ մեկ այլ դեպքում՝ տրականի կամ տրականի իմաստ արտահայտող կապական կառույցով: Հետևաբար սրանք ևս կրկնասեռ են: Օրինակ. «Երեխաները անընդհատ *խանգարում են* ծնողների *գործերին*»: Բերված նախադասության մեջ *խանգարել* բայն ունի գործողության անցման մասնակի գաղափար, ուստի *գործերին* բառին առնչվելով մասնակիորեն՝ դրվել է տրական հոլովով և գործածվել չեզոք սեռի նշանակությամբ: Իսկ «Գիշերները փոքրիկը *խանգարում է* մոր *քունը*», «Ես այնքան բարձր էի խոսում, որ *խանգարեցի* նրանց *գրույցը*» նախադասություններում *խանգարել* բայը հանդես է գալիս գործողության լիակատար անցման նշանակությամբ և առարկային առնչվում է ամբողջովին, ուստի խնդիրն արտահայտված է ուղղական (հայցական) հոլովով, և *խանգարել* բայը գործածվել է ներգործական սեռի նշանակությամբ: Բանի որ *խանգարել* բայը առաջին հերթին ունի

ներգործական սեռի կիրառություն, ըստ այդմ, ոճանք այն համարում են միայն ներգործական սեռի: Բայց անժխտելի է նաև այս բայի չեզոք կիրառությունը: Ա. Աբրահամյանը իրավացիորեն գտնում է, որ «եթե գործողության ելակետով իշխում է ներգործական նշանակությունը, ապա վախճանակետով երևան է գալիս նաև չեզոք նշանակությունը (խանգարել, վնասել մի բան և մի բանի)»*:

Բացի անմիջական խնդրառությունից, գործողության անցման մասնակի և լիակատար նշանակությունը կարող է արտահայտվել նաև ոչ անմիջական խնդրառությամբ, այսինքն՝ կապով և հոլովաձևով: Հաճախադեպ է *մասին*, երբեմն նաև *վրա* կապերի կիրառությունը, ինչը հանդիպում է ասացական, իմացական և նման կարգի մի բանի բայերի հետ՝ *վկայել, ճանել, զրաբանել, չարախոսել, պերճախոսել, ճամարտակել* և այլն: Օրինակ. «Նա շատ է չարախոսում ընկերների մասին» կամ «Նա շատ է չարախոսում ընկերներին»: Ա. Աբրահամյանի կարծիքով, դա հետևանք է սեռի հետ կապված որոշ հանգամանքների, «որոնք նշված խնդրառության հետ հիմք են ծառայում սրանց մեջ չեզոք սեռի հատկանիշը ներգործականի հետ ընդունելու համար»:

Հայտնի է, որ ժամանակակից հայոց լեզվում չեզոք սեռի բայերը ուղղական հոլովով խնդիր պահանջելու հատկություն չունեն: Բայց կան մի շարք չեզոք բայեր, որոնց գործողության կատարման համար պահանջվում է մի առարկա, որը դրված է ոչ թե որպես ուղիղ խնդիր, այլ որպես հանգման խնդիր: «Այդ բայերի գործողության բնույթը հիմք է հանդիսացել, որ քերականական մասնությամբ այս բայերի մի մասը ընդունի ոչ միայն հանգման խնդիր, այլև դրան գուգահետ՝ նաև ուղիղ խնդիր, որը ի վերջո հանգեցնում է չեզոք սեռ > ներգործական սեռ սեռային տեղաշարժի»¹⁰: Օրինակ. «Բանտապահը ուշադիր *հսկում էր* բոլոր *բանտարկյալներին*»: Նույն բայը կարող է նաև կապական կապակցությամբ խնդիր պահանջել՝ «Անգղը *հսկում էր* շրջակա *ժայռերի վրա*»: Այս նախադասություններում *հսկել* բայը ընդունել է տրական հոլովով անուղղակի խնդիր (բանտարկյալներին, ժայռերի վրա): Սինչդեռ հաճախ գործողությունը կարող է դառնալ ուղղակի անցումային, նման դեպքերում բայը ձեռք է բերում ներգործական սեռի անցողական հատկանիշ: Օրինակ. «Հաղթ նստել էր նրա առաջ ու տիրուհու կամքին գերի»// *Երթն էր հսկում* գետնահարած, երկաթգծի ուղիների» (ԵԶ, 150): Այսինքն՝ *հսկել* բայը այժմ հանդես է գալիս ներգործական սեռի նշանակությամբ՝ ունենալով անցողական հատկանիշ, բայց պահում է չեզոք սեռի կիրառությունը՝ ունենալով նաև անանցողական հատկանիշ: Նման բայերից են՝ *ծափահարել, կարոտել, գրոհել, դիմավորել, գերազանցել, ունկնդրել, ձեռնարկել, տիրել, սպասարկել, հուսալ, տենչալ* և այլն:

Օրինակ. «Թե տիրես, մեծ Շահ, դու նրա սըրտին, // Թաթուլն էլ անգոր կընկնի ոտիդ տակ» (ՀԹ, 250):

«Նրա սրտի վրա անանց թախիժ է տիրում»:

«Թշնամին տիրեց անառիկ բերդը»:

Սեռային տեղաշարժը, իբրև կանոն, ավելի շատ լինում է չեզոքից ներգործական, բայց պատահում է նաև հակառակը՝ ներգործականից չեզոք: Օրինակ. *ողջունել* բայը ներգործական սեռի է («Տնօրենը *ողջունեց* շրջանավարտների *հավաքը*»), բայց կարող է ունենալ նաև չեզոք սեռի կիրառություն՝ «Բանաստեղծը *ողջունում է քաղաքներին* ու *գյուղերին*»: Նման բայերից են նաև *ափսոսալ*, *գգվել* և այլն:

Ժամանակակից հայերենում խնդրառությամբ պայմանավորված կրկնասեռություն դրսևորում են հետևյալ բայերը՝ *ակնարկել*, *ախորժել*, *աղաղակել*, *այցելել*, *բախել*, *բավել*, *գերազանցել*, *գերիշխել*, *գլխավորել*, *գրոհել*, *դաշնակել*, *զանգահարել*, *զարկել*, *զեկուցել*, *զիջել*, *զոջալ*, *ըղձալ*, *ընկերակցել*, *բախանձել*, *ժխորել*, *իշխել*, *խարդախել*, *ծափահարել*, *կոխել*, *կոչել*, *հաճախել*, *հավատալ*, *հոգալ*, *ձեռնարկել*, *նպատակամիտել*, *շամփրել*, *ոճապատճենել*, *պաղատել*, *պատասխանել*, *սովորել*, *սպառնալ*, *սպասել*, *վայրաբանել*, *տիրել*, *տրոփել*, *փափալ* և այլն:

Ամփոփելով սեռային տեղաշարժերի մասին ասվածը՝ կարելի է եզրակացնել, որ չեզոք սեռից ներգործականի անցումը պայմանավորված է ուղղական խնդրառությամբ, իսկ հակառակ անցումը, Ա. Աբրահամյանի կարծիքով, «ուղիղ խնդրի պահանջի անբնականությամբ կամ նույնպես չեզոք սեռի բայերին հատուկ անուղղակի - առարկայական խնդրառությամբ»¹¹: Նման երևույթը Ա. Աբրահամյանի գնահատմամբ «որոշ քանակություն կազմող բայերի մեջ պետք է ընդունել որպես տվյալ բայերի սեռի յուրահատուկ պատմական զարգացում և ոչ իբրև նրա բայքայում»¹²:

Ժամանակակից հայերենում կան մի շարք այնպիսի բայեր, որոնք ուղղական հոլովով խնդիր են ընդունում իրենց արմատ-բառը կամ համանիշ մեկ այլ արմատական բառ: Այս երևույթը քերականության մեջ կոչվում է ներքին խնդրառություն: Այսպիսի խնդրառությամբ կարող են հանդես գալ ինչպես չեզոք սեռի, այնպես էլ ներգործական սեռի բայերը. *երգել*, *գրուցել*, *խաղալ*, *խոսել*, *ծխել*, *ծրտել*, *ողբալ*, *սգալ*, *կռվել*, *ճգնել*, *ննջալ*, *ծխալ*, *պարել*, *սուլել*, *լացել*, *շնչել* և այլն:

Օրինակ. «*Ծուխ են ծխում* խաշամի կույտերը» (ՀՄ, 5):

«*Իբր թե պարում է* հարսի *պար* և *ծիծաղում*» (ՀՄ, 6):

«...Ո՛չ, քեզ համար այսպիսի *երգ* // *Երգելու չեմ* ես երբեք» (ՀԹ, 23):

«*Ես շքնչում եմ* միշտ կենդանի // Աստծու *շունչը* ամենուր» (ՀԹ, 73):

«Մեր բերանը հավաքեցինք, որ *սուլենք* իր կանչի *սուլոցը*» (ՀՄ, 384):

Այդպիսի բայերը կարող են որպես ուղիղ խնդիր պահանջել նաև համանիշ արմատական բառ: Օրինակ. «*Արջերը պար են խաղում*» (ԱԲ, 28): «*Դառնաղի որը են երգում* գյուղի կանայք» (ԱԲ, 217):

Ըստ Ա. Աբրահամյանի՝ չեզոք սեռի նման կիրառություն ունեցող բայերում չի կարելի ներգործական սեռի հատկանիշ տեսնել: Մրանք չունեն ոչ մի իմաստային փոփոխություն և ոչ էլ փոխաբերական կիրառություններ: «Նման դեպքերում բայը իր յուրատեսակ շարունակությունն է գտնում ներ-

քին խնդրի մեջ»¹³: Ն. Պառնասյանը նույնպես գտնում է, որ այսպիսի կիրառություններում բայը մնում է չեզոք սեռի՝ չփոխելով սեռային որևէ հատկանիշ: Սակայն, հիմք ընդունելով շարահյուսական կաղապարը (երգ // երգել, հիմնը // երգել), կարծում ենք, չպետք է ամտեսել, որ նշված չեզոք բայերը թեկուզ իրենց արմատ - բառը կամ համանիշ արմատական բառը ընդունել են ուղիղ խնդիր: Այսինքն՝ այս բայերը մնան կիրառություններում ունեն մերգործական սեռի նշանակություն՝ ցուցաբերելով կրկնասեռություն:

Ժամանակակից հայերենի կրկնասեռության դրսևորումներից մեկը պայմանավորված է լծորդության փոփոխությամբ: Գրաբարում է խոնարհման մերգործական բայերը սահմանական ներկայում ունեն -եմ, -ես, -է վերջավորությունները, իսկ կրավորական խոնարհման բայերը՝ -իմ, -իս, -ի վերջավորությունները: Իսկ սք, ք, ու խոնարհման բայերը հիմնականում նույն վերջավորություններն են ստանում մերգործական, կրավորական, չեզոք սեռերի համար: Այսպես. *խաղամ* նշանակում է՝ *խաղում եմ* // *խաղացվում եմ*, *լնում*՝ *լցնում եմ* // *լցվում եմ*, *ծնալ*՝ *ծնեց* // *ծնվեց*: Իսկ միջին հայերենում, չնայած արդեն ձևաբանորեն տարբերակվում են երեք սեռերը, մերգործական՝ ել վերջավորությամբ (բաժնեմ, եփեմ, այրեմ), չեզոք՝ իլ վերջավորությամբ (բաժնիմ, եփիմ, այրիմ), կրավորական՝ ուիլ վերջավորությամբ (բաժնուիմ, եփուիմ, այրուիմ), բայց դա կայուն օրինաչափություն չի դառնում, և ի լծորդություն են ունենում մաս մերգործական բայերը (ունիմ, տանիմ, ընդունիմ): Վերլուծելով այս երևույթը՝ Հ. Բարսեղյանը գրում է. «Սեռի քերականական հասկացության դրսևորման տեսակետից արդի հայերենը ավելի կատարյալ է, քան միջին հայերենը և առավել ևս՝ քան գրաբարը»¹⁴:

Ժամանակակից հայոց լեզվում է խոնարհման մի շարք բայեր սեռային գուգահեռություններ դրսևորում են «լծորդությունների՝ պատմականորեն կատարված միօրինականացման»¹⁵ հետևանքով: Գրաբարում կան է - ի լծորդություններին պատկանող բայեր, որոնք ունեցել են և՛ մերգործական, և՛ չեզոք սեռի կիրառություն, ժամանակակից հայերենում ի լծորդության վերացման հետևանքով հանդես են գալիս է խոնարհմամբ, բայց շարունակում են գործածվել ինչպես մերգործական, այնպես էլ չեզոք սեռի նշանակությամբ: Անցյալում *մարել*, *մեղմել*, *երկարել*, *խամրել*, *խռովել* և այլ բայեր թեև ձևով եղել են մերգործական, բայց ի լծորդությամբ գործածվելիս՝ *մարիլ*, *մեղմիլ*, *երկարիլ*, *խամրիլ*, *խռովիլ*, դրսևորել են չեզոք իմաստ: Ներկայումս այդ նույն բայերը է լծորդությամբ հանդես են գալիս թե՛ մերգործական և թե՛ չեզոք սեռի կիրառությամբ: Հետևաբար դրանք ևս կարող ենք համարել կրկնասեռ բայեր: Օրինակ. «Իմ աչքերի մեջ այնքան *կրակներ եմ մարել* // Եվ հոգուս մեջ, հուսահատ, այնքան *աստղեր եմ մարել*» (Զ, 254): Այս նախադասության մեջ *մարել* բայը գործածվել է մերգործական սեռի նշանակությամբ, մինչդեռ «Կյանքս կանցնի, *կմարի* - բայց երգս կա, կապրի դեռ» (Զ, 254) օրինակում այն ունի չեզոք սեռի իմաստ: Ըստ այդմ, գտնում ենք, որ այս և նման մի շարք բայեր, չեզոք և մերգործական սեռերով գործածվելիս,

չունենալով լծորդության որևէ փոփոխություն, մույնպես ցուցաբերում են կրկնաստեղծության երևույթ:

Արդի հայերենում, ինչպես նշեցինք, բուն կրկնաստեղծությունը քեև արտահայտվում է հիմնականում ներգործական և չեզոք բայերի միջև, բայց առանձին դեպքերում կրավորական բայերը մույնպես կարող են, առանց որևէ փոփոխության, գործածվել ինչպես կրավորական, այնպես էլ չեզոք սեռով: Ժամանակակից հայոց լեզվում ունենք ներգործականներից կազմված կրավորականներ, որոնք կարող են կիրառվել և՛ կրավորական, և՛ չեզոք սեռով: Այս բայերի չեզոք սեռը արտահայտվում է կրավորական ձևով: Օրինակ. *ազատագրվել, ածիլվել, աղավաղվել, ամբարվել, արձանագրվել, բռնվել, բազմապատկվել, բաժանվել, բախվել, բարելավվել, բացվել, թեքվել, լցվել, հանձնվել, նեղվել, շարժվել, պատրաստվել, պահպանվել, սկսվել, վերադարձվել, տեղավորվել, տրորվել, օրորվել* և այլն:

«Սենյակի դուռը *բացվեց* ուժեղ *հարվածից*»: «Հեռագրասյունը *թեքվում է* ուժեղ *քամուց*»: «Գյուղացիները *նեղվում են* ծանր *հարկերից*»: «Քաղաքը փոթորկի մեջ ընկած նավի պես *օրորվում էր* երկրաշարժից»: «Հիմնարկի բոլոր թերությունները *արձանագրվել են* ստուգողների *կողմից*»: «Ոստիկանների *կողմից վերադարձվեց* ամբողջ գողոնը»: «Երկրի երեսը *տրորվել է* բազում *արհավիրքներից*»:

Բերված օրինակներում *բացվել, թեքվել, նեղվել, օրորվել, արձանագրվել, վերադարձվել, տրորվել* բայերը գործածվել են կրավորական սեռի նշանակությամբ, քանի որ ունեն ներգործող խնդիրներ: Իսկ այժմ բերենք օրինակներ, որտեղ այս մույն բայերը ունեն չեզոք սեռի կիրառություն: «Առավուտը *բացվում էր*, ձյունի վրա արյան շիթեր էին երևում» (ԱԲ, 29): «Հեռավոր հարթավայրում արևը նոր է *թեքվում* դեպի արևմուտք» (ԱԲ, 28): «Ամհայրենիք ժողովուրդ են, այս վայրենի օտարության մեջ *չեն նեղվում*» (ՀՄ, 284): «Քնի ու երազի սահմանում *օրորվեց* գիշերվա անիրական աշխարհը» (ԱԲ, 117): «Որպես գլխավոր փաստարկ՝ *արձանագրվեց* հարևանների վկայությունը» («02», N 45): «Գործը կրկին *վերադարձվեց* ելման կետ» («02», N2): «Նրանն ահա այս քարե տաշտն է, խաղողը, որ *տրորվում է* դժվար» (ՀՄ, 19):

Ժամանակակից հայերենում կրկնասեռ կարող են լինել կրավորակերպ չեզոք սեռի այն բայերը, որոնք ունեն անդրադարձության և փոխադարձության իմաստ: Բայց «անդրադարձությունն ու փոխադարձությունը քննարկվող համապատասխան բայերի միակ իմաստը չեն: Դրանք չեզոք սեռի սահմաններում դրսևորվող իմաստային երանգներ են՝ պայմանավորված շարահյուսական, խոսքային գործոններով»¹⁶: Սրանք մույնպես կարող են գործածվել կրավորական և չեզոք սեռով՝ առանց ձևային որևէ փոփոխություն կրելու: Օրինակ՝ *գրկվել, զարդարվել, լվացվել, համբուրվել, հանվել, սրբվել, փաթաթվել* և այլն: Ա. Աբրահամյանը այս բայերը համարում է «միջին - անդրադարձ սեռային առման» և կրկնասեռ չի դիտում, քանի որ դրանք մոտենում են կրավորական սեռին, բայց չեն մույնանում և երբեմն էլ՝ չեզոք սեռին,

սակայն նորից չեն նույնացում նրանց հետ: Խոսքային կամ շարահյուսական մակարդակում երկու սեռային կիրառությունը հաստատում է, որ այդ բայերը կարելի է համարել կրկնասեռ և դիտել երևույթի քերականական դրսևորումների մեջ՝ անկախ դրանց ոճական մասնակիությունից կամ ընդհանրական գործածությունից: Այսպես, «*Երեխաների կողմից զարդարված տոնածառը ամբողջ շուրով շողում էր դահլիճում*», «*Պատուհանի ապակիները մանրակրկիտ լվացվել էին տատիկի կողմից* և փայլում էին արևի տակ»՝ նախադասություններում ունենք կրավորական կառույց: Իսկ հետևյալ նախադասություններում նույն բայերը կիրառվել են չեզոք սեռի իմաստով. «*Փոքրիկը զարդարվել էր և հուզված սպասում էր հանդեսի սկզբին*»: «*Նա լվացվել էր ու զարմացած նայում էր մաքուր ձեռքերին*»:

Այսպիսով, սեռի և առավել ևս կրկնասեռության սահմանումների բարդությունները հասկանալի են դարձնում մանավանդ վերջինիս ճշգրիտ ընկալման դժվարությունները: Համեմատաբար հստակ դրսևորվող իմաստային կրկնասեռությունից բացի այդ երևույթը նկատելի է նաև ձևաբանության և շարահյուսության շրջանականերում, քանի որ այն առնչվում է անցողականությանը և անանցողականությանը, առաջադրում գործողության և խնդրի հարաբերությունը: Սա հիմք է տալիս առանձնացնելու կրկնասեռության քերականական դրսևորումները՝ կապված խնդրառությանը, լծորդության փոփոխությանը և վ. ցուցիչի գործածությանը: Սրանց կիրառությունները արդյունք են ինչպես լեզվի պատմական զարգացման, այնպես էլ արդի հայերենի խոսքային յուրահատկությունների և միշտ ենթակա են փոփոխությունների. տվյալ շրջանին բնորոշ խոսքառճային համատեքստում կրկնասեռություն հանդես բերող բայը կարող է դառնալ միասեռ և հակառակը, ուստի անխուսափելի է նրանց վերլուծության ժամանակ ցուցաբերվող պատմական մոտեցումը:

1. Հ.Բաքսեղյան, Արդի հայերենի բայի և խոնարհման տեսություն, Եր., 1953, էջ 131:

2. Տե՛ս Ս.Գ. Աբրահամյան, Ն. Ս. Պառնասյան, Հ. Ա. Օհանյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 2, Եր., 1974, էջ 307:

3. Ս. Աբրահամյան, Ժամանակակից հայերենի քերականություն, Եր., 1975, էջ 139:

4. Ս. Աբրահամյան, Բայը ժամանակակից հայերենում, գիրք 1, Եր., 1962, էջ 703:

5. Բառարանային տվյալները բերվում են ըստ Էդ. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարան»-ի, Եր., 1976 :

6. Ս. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 673 :

7. Ս. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 678 :

8. Ս. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 713:

9. Ս. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 714:

10. Ս. Աբրահամյան, Ն. Պառնասյան, Հ. Օհանյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, Եր., 1974, էջ 307:

11. Ս. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 702:

12. Ա. Աբրահամյան, նշվ. աշխ. էջ 700:
13. Ա. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 679:
14. Հ. Բարսեղյան, նշվ. աշխ., Սր., 1953, էջ 26:
15. Ա. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 714:
16. Ս. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., Սր., 1969, էջ 151:

Համառոտագրություններ

ԱԲ - Ակ. Բակունց, Սրկեր, Սր., 1986:

ԳՔ - Գրական քերք, քիվ 26, 2001:

ԵԶ - Ե. Չարենց, Սրկեր, Սր., 1983:

ՀԹ - Հ. Թումանյան, Ընտիր երկեր, Սր., 1978:

ՀՄ - Հր. Մաքևոսյան, Տերը, Սր., 1983:

նր. - ներգործական բայ

ըր.- չեզոք բայ

Զ - Ե. Չարենց, Հատընտիր, Սր., 1987:

«02» - Շաբաբաբեր «02», 2001, N 45:

«02» - Շաբաբաբեր «02», 2002, N 2:

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԾԱԳՄԱՆ ՀՈՍԱՆԻՑ ԲԱՅԵՐԻ ԻՍԱՍՏԱՅԻՆ-ԳՈՐԾԱՌԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հայերենի հնդեվրոպական ծագման հոմանիշ արմատների մեջ գերակշռում են բայական հոմանիշները: Անվանական, մասնավորապես գոյականական հոմանիշ արմատներն ավելի սակավաթիվ են: Սա արտացոլում է հնդեվրոպական ընդհանրության շրջանի լեզվավիճակը:

Մարդն իր աշխատանքային գործունեության ընթացքում կատարում է նմանատիպ գործողություններ, որոնք, նման լինելով հանդերձ, կարող են դրսևորել տարբերություններ՝ պայմանավորված գործողության նյութի, այդ գործողության վերջնական նպատակի, աշխատանքային գործիքների տարբերությունների և այլ հանգամանքներով: Եվ բնական պետք է համարել, որ հոմանիշ արմատների մեջ ավելի մեծ թիվ են կազմում բայարմատները:

Հ.-ե. ընդհանրության շրջանի լեզվի համար հոմանիշների տարբերական, նրանց առանձնացման չափանիշների որոշման հարցը բավական բարդ է, եթե նկատի ունենանք հ.-ե. լեզուներում պահպանված ստուգաբանական նյութի սակավությունը, ժամանակագրական տարբեր հարթությունների պատկանելը, արմատների իմաստային երբեմն անապասելի, անհավանական զարգացումները:

Այնուամենայնիվ, հնդեվրոպական լեզուներում պահպանված ընդհանրությունները հնարավորություն են ընձեռում կատարելու հոմանիշ արմատների ուսումնասիրության աշխատանքներ:

Հայերենի հ.-ե. ծագման հոմանիշ բայերի ուսումնասիրությունը կարևորվում է ոչ միայն նրանց իմաստային-գործառական առանձնահատկությունների, հ.-ե. արմատների բարբառային-տարածական տարբերությունների բացահայտման, այլև հ.-ե. մյուս լեզուներում պահպանված զուգահեռների միջոցով հ.-ե. արմատների տարածքային ընդգրկման, երբեմն նաև այդ արմատների հարաբերական ժամանակագրությունը պարզելու հանգամանքներով:

Շարունակելով հայերենի հ.-ե. ծագման հոմանիշ բայերի ուսումնասիրության մեր աշխատանքները՝ այստեղ քննության կառնենք *աղամ-մալեմ* և *լսեմ-անսամ* բայերը¹:

Հայերեն *մալեմ* բայը հանգում է հ.-ե. *mel- «մանրել, ջարդել, փշրել, աղալ» նշանակություններով նախաձևին²: Հայերենում *մալեմ* բայը, բացի վերը նշված իմաստներից, ունի նաև «ճզմել, տրորել», նաև «կոտել» իմաստները: Հ.-ե. *mel- արմատը հայերենում արտացոլված է ձայնդարձի բոլոր

աստիճաններով՝ մեղ < *mel, մող < *mol-, մուղ < *mōl-, մալ < *m], ինչպես նաև կրկնավոր մղմեղ, մղմող, մամուլ ձևերով:

Հ.-ե. գրեթե բոլոր լեզուներում առկա են այս արմատին հանգող բառեր՝ հինդկ. *moṭṭā*, *moṭati* «աղալ, աղացված», հուն. *μύλλω* «ջարդել, փշրել, աղալ», *μύλη* «երկան», *μύλον* «երկնաքար», լատ. *molō*-, *-ere* «աղալ», *molēna* «ջաղաց», հիռլ. *melim*, կիմր. *malu*, բրետ. *malaf*, բոլորն էլ «աղալ» իմաստով, լիտվ. *malù*, ռուս. *malen* «աղալ», հայրուս. *malunis* «աղաց», *meltan* «ալյուր», հեկսլավ. *molēnъ*, ռուս. *molōnъ* «աղալ», թոխ. *U malywēt*, թոխ. *U melye* «ճնշել, ճզմել» և այլն:

Հայերեն *աղամ* բայը ծագում է հ.-ե. *al-«աղալ, մանրել» նախածնից: Այս արմատից են նաև հայ. *աղարի*, *ալեր* բառերը: Ի տարբերություն *mel-արմատի՝ հ.-ե. *al- նախածնը արտացոլված է սահմանափակ թվով լեզուներում՝ հայերենում, հունարենում, հնդկերենում և իրանական լեզուներում: Հունարենն ունի *ἄλεω* «աղալ», *ἄλερον* «ալյուր», *ἄλετον* «աղաց» բառերը: Հին հնդկերենում պահպանված է *अल-* < *al-nu- «նուրբ, բարակ», հինդին և բենգալի նույն *अल* «ալյուր», ավեստ. *arā* (*arta-*) «աղացած» բառերը:

Հր.Աճառյանը *աղամ* արմատի ստուգաբանությանը նվիրված բառահոդվածում գրում է. «... հնդեվրոպացիք «աղալ» գաղափարի համար բարբառային երկու խմբի էին բաժանվում. հյուսիսարևելյան խումբը գործ էր ածում *mel* արմատը (այսպես ունեին բալթիկ-սլավոնական, գերմանական, կելտական, լատին և ալբանական լեզուները), իսկ արևելյան խումբը գործ էր ածում *al* արմատը (այսպես էին հույնն ու արիականը). հայերենը այս կետում միանում է հունարենին, մինչև մանր տարբերությամբ մեջ անգամ»:

Հիմնականում համամիտ լինելով Հր.Աճառյանի արտահայտած տեսակետին՝ այնուամենայնիվ պետք է ավելացնել, որ *մալեմ* և *աղամ* բայերի՝ հնդեվրոպական լեզուներում պահպանված արմատների համեմատությունը թույլ է տալիս կատարելու որոշ ճշգրտում. *mel- արմատին հանգող ձևերը պահպանված են ոչ միայն հյուսիսարևելյան լեզուներում, այլև հարավարևմտյան՝ հնդկական, թոխարական լեզուներում, իսկ *al- արմատն արտացոլված է միայն հայերենում, հունարենում, հնդկական և իրանական լեզուներում: Այս համագամաքը նկատի ունենալով՝ կարելի է ենթադրել, որ *mel- արմատն ունեցել է համահնդեվրոպական ընդգրկում: Այս արմատից ծագած բառերը նախապես ունեցել են «ջարդել, մանրացնել, տրորել, փշրել» իմաստները, իսկ «ալյուր, աղալ, փոշիացնել, ավազ» իմաստներով բառեր առկա են միայն այն լեզուներում, որոնցում հ.-ե. *al- արմատն արտացոլված է: Ուրեմն այդ լեզուներում նախնական «մանրել, ջարդել» իմաստով բայերը հետագայում սկսել են գործածվել նաև աղալ, ալյուր, աղաց նշանակություններով:

Իբրև մարդու աշխատանքային գործունեության տեսակ՝ մանրացնելը, ջարդելը, փշրելը, տրորելը, ճզմելը ավելի վաղ են առաջացել և նախորդել են փոշիացնելու, փոշի դարձնելու գործընթացին: Կարելի է կանխադրել, որ

*mel- արմատը և նրա զուգահեռները ավելի հիմ կազմություններ են, իսկ *al- արմատն իր «աղալ, ալյուր, աղաց» իմաստներով ավելի ուշ կազմություն է, ընդգրկում է սահմանափակ թվով լեզուներ և հավանաբար հ.-ե. ընդհանրության տրոհումից հետո է առաջացել:

Հոմանիշներ են համարվում նաև զրաբարյան *լսեմ* և *անսամ* բայերը⁴: *Լսեմ* բայը հավաստիորեն հ.-ե. ծագման բառ է, իսկ *անսամ* բայի ստուգաբանության վերաբերյալ որոշակի կարծիք չկա:

Լսեմ բայի համար վերականգնվում է հ.-ե. *kleu-, *kleu-s նախաձևը. այդ արմատից են հայ. լու, լուր, լուռ բառերը: Հ.-ե. որոշ լեզուներում այս արմատին են հանգում ոչ միայն լսել, այլև ականջ, լուր, տեղեկություն. բառ, փառք, անվանի նշանակությամբ բառեր. օր. հինդկ. śṛōti (*k!-neu-) «լսում է», śṛōtra- «ականջ», հուն. κλῦω «լսել», κλυτός «անվանի», κλέος «փառք», լատ. cluere «հռչակվել», in-clutus «անվանի», հսլ. sluti «անվանել», slava «փառք», slovo «բառ» և այլն: Կարելի է իմաստային մասն զարգացումների օրինակներ բերել նաև հ.-ե. այլ լեզուներից, բայց նշվածներն էլ թույլ են տալիս ասել, որ *kleu- արմատի իմաստային զարգացումներն ընթացել են լսելուց (բայից) դեպի լսածը և լավածը, այն, ինչ լսելի է. այստեղից էլ հայերենի լուր «լսողություն, ձայն, հնչյուն, հնազանդություն», հետագայում նաև «տեղեկություն» իմաստները:

Բարձր իր հոմանիշների բառարանում *լսել* իմաստով բայերը խմբավորում է երկու տարբեր բառահոդվածներում՝ hear և listen, և նկատում է իմաստային նրբերանգներ. listen բայի տակ բերվում են հ.-ե., *kleu-s- նախաձևին հանգող բառերը, իսկ hear բայի տակ՝ հ.-ե. *ōus-:zus-: us- «ականջ» նախաձևից ծագած բայերը⁵:

Բարձր նշում է, որ հ.-ե. որոշ լեզուներում, օրինակ կելտական լեզուներում, *լսել* (listen) բայը պահպանել է չխոսել, լռել, ենթարկվել, հնազանդվել իմաստները⁶:

Իմաստային մասն զարգացումներ առկա են նաև հայերենում. *լսել* նշանակել է նաև հնազանդվել, լռել. *լուռ* բառը հանգում է հ.-ե. *kleu- արմատի -s-ով լսած ձևին. առանց ածականի լու արմատական ձևը առկա է Ղարաբաղի բարբառում՝ լի՝ «լսի՛ր», լի՝ ասեմ «կա՛ց, ասեմ» իմաստներով⁷:

Անսալ բայը անստույգ ծագման բառ է համարվում: Հր.Աճառյանը անսամ բայի համար նշում է «լսել և լսածը կատարել, հնազանդիլ, համբերել, սպասել» իմաստները և առանց մեկնաբանության բերում է Հյունքարպեյենտյանի կարծիքը, ըստ որի այն ծագել է անասել ձևից⁸:

Լսել բայի «չխոսել, լռել» իմաստների մասին վերը ասվածը նկատի ունենալով՝ հավանական է թվում Հյունքարպեյենտյանի կարծիքը *անսալ* բայի՝ *անսասել*-ից ծագած լինելու մասին: *Ասել* բայի ե-ի դիմաց ա-ի առկայությունը կարելի է բացատրել այս բայի ոչ կանոնական *ասսս՝, ասսսց* ձևերի գոյությամբ. հնարավոր է, որ բաղադրյալ կազմության մեջ պահպանված լինի արմատի՝ *ա* լծորդով տարբերակը:

Հայերենի հնդեվրոպական ծագման հոմանիշ բայերի ամբողջական բլն-նությունը կարող է ոչ միայն նպաստել հայերենի բայերի իմաստային կառուցվածքային, գործառական տարբերությունների բացահայտմանը, այլև օգտակար լինել հնդեվրոպական ընդհանրության շրջանի բառապաշարի իմաստային-կառուցվածքային տեղաշարժերի, բարբառային տրոհման գործընթացի ուսումնասիրության համար: Եվս մեկ անգամ հաստատվում է այն անառարկելի դրույրը, որ հայերենի հնդեվրոպական բառաշերտը շատ կարևոր է հնդեվրոպական լեզուների բառապաշարի ստուգաբանական-բառարանական հետազոտություններ կատարելու համար:

1. Տեն Գաև Հայոց գրերի գյուտի 1600-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Ե., 2006, էջ 319-325:
2. Հ.-Ե. Նախաձևերը բերվում են ըստ Յ.Պոկոռնու բառարանի, Ju. Pokorny, Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, 1-2, Bern-München, 1959-1969:
3. Հր.Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, Ե., հ. I, 1971, էջ 118:
4. Տևս Գ.Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն. մաթագրային շրջան, Ե., 1987, էջ 399, Ռ.Ղազարյան, Գրաբարի հոմանիշների բառարան, Ե., 2006, էջ 72:
5. Buck C.D., A Dictionary of selected Synonyms in the principal indoeuropean Languages, Chicago-Illinois, 1949, p. 1036.
6. Նույն տեղում:
7. Տեն Հր.Աճառյան, ՀԱԲ, Ե., 1971, հ. II, էջ 307:
8. Հր.Աճառյան, ՀԱԲ, Ե., 1971, հ. I, էջ 211:

հ.-ե. հին լեզուներին, որոնց համար ոչ միշտ է հաջողվում գտնել համապատասխան գրանշաններ, և տպագրության գործը մտնում է վսակուղի: Հայերենի համար գիտական տառադարձությունը համակարգչային իրականացում չունի, և տողերիս հեղինակը բազմիցս գիտական աշխատությունների հեղինակներին օգնելու նպատակով ստեղծել է անհրաժեշտ գրանշաններ՝ գրքեր կամ հոդվածներ տպագրելու համար:

Այսօր խնդիրն առավել հրատապ է, որովհետև էապես ընդարձակվել է հայերենով հետաքրքրվողների շրջանակը, իսկ գրավոր խոսքի մատուցման եղանակները քերի են:

Եթե հաշվի առնենք, որ այսօր համակարգիչները ներթափանցել են գիտական հետազոտությունների ոլորտ, ապա առաջանում է հայերենագիտությանն անհրաժեշտ գրանշանների հավաքածուներ ունենալու խնդիր:

Հոդվածում առաջարկվում են ժամանակակից հայերենի հնչագրեր, որոնք հնարավորություն կստեղծեն՝ համակարգիչների օգնությամբ հայերեն բանավոր խոսքը այդ գրանշաններով գրանցելու համար: Աշխատանքի արդյունքները էապես կնպաստեն հայերենագիտական աշխատանքները միջազգային հանրությանը գիտական պատշաճ մակարդակով ներկայացնելուն:

Աշխատանքում ուսումնասիրվել են լեզվաբանության պահանջները և մշակվել համապատասխան գրանշաններ (տե՛ս աղյուսակը), որոնք կօգտագործվեն ստուգաբանության, տիպաբանության, լեզվի պատմության, պատմահամեմատական լեզվաբանության և հարակից այլ բնագավառների գիտական աշխատություններում:

Փաստորեն լեզվաբանները, ի թիվս այլ գործիքների, կստանան նաև պատշաճ մակարդակով գիտական հետազոտության արդյունքները ներկայացնելու մի միջոց:

Հավելենք նաև, որ եթե հետագայում հայերենի հնչագրերը օժտենք ձայնային պատկերներով (որը պայմանավորված է ֆինանսական որոշ ներդրումներով), ապա այն հայերենի հնչյունական համակարգի ուսուցման և ուսումնասիրության մի հիմնալի միջոց կլինի:

Տառադարձման աղյուսակի համար հիմք ենք ընդունել «Մեյե» տառադարձումը՝ կատարելով անհրաժեշտ հավելումներ ու փոփոխություններ:

Առաջարկի տեխնիկական իրականացման համար մշակվել է A-6-0 պայմանական անվանումով գրանշանների հավաքածու (Font), որը կարելի է տեղադրել ժամանակակից համակարգիչների մեջ: Տեքստերի մուտքագրումը հեշտացնելու նպատակով Armenian Typewriter ստեղծաշարի հիմքի վրա ստեղծվել է հատուկ ստեղծաշար, որը ներկայացված է նկարում: Կրկնակի մեկնաբանություն ունեցող հնչանշաններից երկրորդը, ինչպես նաև «» մասնիկը մուտքագրելու համար հարկավոր է նախապես սեղմել RAIt ստեղծը:

Նկատի ունենալով այն փաստը, որ այսօր Հայաստանում հայերենի վերաբերյալ վերլուծական բնույթի շատ մեծագրություններ գրվում են ժամա-

նակակից ռուսերենով, ապա անհրաժեշտ տառադարձումն ապահովելու համար մշակել ենք մաս հայերեն-ռուսերեն տառադարձումները մուտքագրելու հատուկ համակարգչային գրանշանների համախումբ:

Աղյուսակ

Հայերենի տառադարձումը տարբեր լեզուներով

Հայերեն	Միջազգային	Անգլերեն	Ֆրանսերեն	Գերմաներեն	Իտալերեն	Ռուսերեն	Սեյյե	Առաջարկ
ա	a	a	a	a	a	a	a	a
բ	b	b	b	b	b	б	b	b
գ	g	g	g	g	g	г	g	g
դ	d	d	d	d	d	д	d	d
ե	e (je)	e (ye)	e (je)	e (je)	e (je)	е (ñe)	e	e (ye)
զ	z	z	z	z	z	з	z	z
է	e	e	e	e	e	э	e	ē
ը	?	-, e	?	?	?	—, ъ, e [ʔ]	?	ə
թ	th	t	th	th	th	т*	t*	t'
ժ	à	zh	à	à	à	ж	z	ž
ի	i	i	i	i	i	и	i	i
լ	l	l	l	l	l	л	l	l
խ	x	kh	x	x	x	х	x	x
ծ	ts	ts	ts	ts	ts	ц	c	c
կ	k	k	k	k	k	к	k	k
հ	h	h	h	h	h	—, x, r [r]	h	h
ձ	dz	dz	dz	dz	dz	дз	j	j
ղ	γ	gh	gh	gh	gh	г, x [γ]	γ	γ
ճ	tʃ	tsh	tch	tch	tsh	ч	è	č
մ	m	m	m	m	m	м	m	m
յ	j	y	y	j	j	й	y	y
ն	n	n	n	n	n	н	n	n
շ	?	sh	ch	ch	sh, sce	ш	š	š
ո	o (vo)	o (vo)	o (vo)	o (vo)	o (vo)	о, (во)	o (vo)	o, vo

չ	t'h	ch	tch	tsch	tc, cc, ci	q'	è	č
պ	p	p	p	p	p	n	p	p
զ	dà	j	dj	dsh	dj (ge, gl)	АЖ	?	j
ռ	rr	rh	rh	rh	rh	p'	o	r
ս	s	s	s (ss)	ss	s (ss)	c	s	s
վ	v	v	v	w	v	n	v	v
տ	t	t	t	t	t	т	t	t
ր	r	r	r	r	r	p	r	r
ց	tsh	ts	ts	z	z (tz)	u'	c'	c'
ու	u	u	ou	u	u	y	u	u
փ	ph	p	p	p	ph	n'	p'	p'
ք	kh	k	k	k	kh	к'	k'	k'
և	ev (yev)	ev (yev)	ev (yev)	ev (yev)	ev (yev)	ев (йен)	ev (yev)	ev, yev
օ	o	o	o	o	o	o	o (aw)	o
ֆ	f	f	f	f	f	ф	f	f
ւ								w

Նկարում բերվում է ստեղծագործություն, որի օգնությամբ կարելի է մուտքագրել առաջարկվող գրանշանները:

ՀՀ ԿՈՆՍՏԻԹԱՆԴՆՈՒԼԻ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԻԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀԱՅԿԱՆ ԿՈՆՍՏԻԹԱՆԴՆՈՒԼԻ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԻԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀԱՅԿԱՆ ԿՈՆՍՏԻԹԱՆԴՆՈՒԼԻ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԻԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀԱՅԿԱՆ ԿՈՆՍՏԻԹԱՆԴՆՈՒԼԻ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԻԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀԱՅԿԱՆ ԿՈՆՍՏԻԹԱՆԴՆՈՒԼԻ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԻԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀԱՅԿԱՆ ԿՈՆՍՏԻԹԱՆԴՆՈՒԼԻ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԻԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀԱՅԿԱՆ ԿՈՆՍՏԻԹԱՆԴՆՈՒԼԻ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԻԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀԱՅԿԱՆ ԿՈՆՍՏԻԹԱՆԴՆՈՒԼԻ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԻԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀԱՅԿԱՆ ԿՈՆՍՏԻԹԱՆԴՆՈՒԼԻ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԻԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀԱՅԿԱՆ ԿՈՆՍՏԻԹԱՆԴՆՈՒԼԻ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԻԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀԱՅԿԱՆ ԿՈՆՍՏԻԹԱՆԴՆՈՒԼԻ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԻԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀԱՅԿԱՆ ԿՈՆՍՏԻԹԱՆԴՆՈՒԼԻ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԻԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀԱՅԿԱՆ ԿՈՆՍՏԻԹԱՆԴՆՈՒԼԻ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԻԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀՀ ԳԱՍ Տ. ԱԾԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՋԱՀՈՒԿՅԱՆԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՅՈՒՄՆԵՐ

Ալադեմիկոս Վևորգ Զահուկյանի հիշատակին նվիրված
գիտական նստաքննարկի զեկուցումներ
(Երևան, 2006 թ., հուլիսի 3-4)

ИНСТИТУТ ЯЗЫКА ИМ. Р.АЧАРЯНА НАН РА

ДЖАУКЯНОВСКИЕ ЧТЕНИЯ

Доклады научной сессии, посвященное памяти
академика Г. Б. Джаукяна
(Ереван, 2006г., 3-4 июля)

INSTITUTE OF LINGUISTICS OF NAS OF RA

DZAHUKIAN READINGS

Scientific session reports dedicated to the memory
of Academician Gevorg Dzhahukian
(Yerevan, 2006, July 3-4)

ԵՐԵՎԱՆ

«ՎԱՆ ԱՐՅԱՆ»

2006

Հրատարակիչ-խմբագիր՝
Վան ԱՐՅԱՆ

Համակարգչային ձևավորումը՝
Լույս ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆԻ

Չափը՝ 60X84, 1/16: Ծավալը՝ 12.25 տպ. մամուլ:
Թուղթը եւ տպագրությունը՝ օֆսեթ: Տպաքանակը՝ 500 օրինակ

Տպագրվել է «Վան Արյան» հրատարակչատան տպարանում

2000pp.

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0150205

